Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Særudgave af

EN DANSK PRÆSTE OG SOGNEHISTORIE

(Kirkelig geografi)

Samlet og udgivet af

PAUL NEDERGAARD

Sognepræst

SØNDERJYLLAND I

Ribe stift

Hefte 3

BEVTOFT-TIRSLUND
BRANDERUP
TOFTLUND
HVIDING-REJSBY
BRØNS
VODDER
ROAGER
SPANDET
HØJRUP
ARRILD
SKÆRBÆK

Meddelelserne på bagsiden bedes venligst [illegible]

KØBENHAVN 1971

imod beslutningen om Slesvigs indlemmelse i det tyske forbund: »Det er klart af alt, hvad der er sket, at d'hr helt overser, at langt over halvdelen af Slesvigs indbyggere er danske og dansksindede, og de vil ikke ind i det tyske forbund, men vil fremdeles blive ved og knyttes fastere til kongeriget Danmark.« Straks efter sin hjemkomst manede han i et opraab sm m *Nis Lorenzen* og *Laurids Skau* sine landsmænd til trofast at staa sammen med kongeriget, og paa et folkemøde i Agerskov nogle dage efter fik han vedtaget et forslag om oprettelse af en landstorm (som dog ikke fik praktisk betydning). Selv maatte han efter slaget ved Slesvig forlade sit hjem, var mest ved hæren, ydede efterretningstjenesten værdifuld hjælp, og blev nær ven med oberst *Læssøe* under *Ryes* tilbagetog. – 1851 blev K medl af Notabelforsamlingen i Flensborg, kort efter genvalgtes han som stænderdeputeret for sit gl distrikt, som han repræsenterede til 1864. Under voksende rivalisering med *Laur. Skau* fik han en førerplads ved siden af *Skau*. Han søgte at samle bønderne i samarbejde om praktiske forhold (f eks om ophævelse af det forhadte gendarmeri). Med lidenskab optraadte K mod det slesv-holst flertal, var medl af Rigsraadet, paavirkedes af *Tscherning* og *Gert Winther* i demokratisk retning, og førtes efterhaanden til at indse, at »der kun er frelse at søge for os i en inderlig og nøje tilslutning til kongeriget Danmark under Danmarks riges grundlov.«

Dette førte ham ind i et modsætningsforhold til »Klosterbrødrene«, (se s 924) hvor han havde mange venner. Han fremsatte flere forslag, der blev forkastet, stemte dog for den ny forfatning. Marts 1864 valgtes han ind i Rigsraader, men kom ikke til at indtage sin plads der. Han var blevet fængslet af østrigerne og maatte senere paa æresord ikke forlade sit hjem.

Tidligere havde han lidenskabeligt modsat sig enhver tanke om deling af Sdj, men fra efteraaret 1864 stod han bag *Cornelius Appels* adresse til kong Chr. IX: »Har det end holdt haardt for os at gøre os fortrolige med tanken om Slesvigs deling, saa dog hellere den, end at vi skal overgives i tyskernes vold!«

Lige efter 1864 forholdt K sig passiv, men da der blev udskrevet valg til det nordtyske forbunds grundlovgivende rigsdag febr 67, lod han sig (efter mange overvejelser) opstille og valgtes med overvældende flertal i Haderslevkredsen. I føling med den danske regering tilrettelagde han nu sm m *Ahlmann* den protestpolitik, som han førte i Berlin, og hvis ypperste talsmand han blev, og som fastholdtes efter hans død: P gr a løftet i § 5 i Prag-freden, var Sdjs nuv forhold af midlertidig art, og de tyske burde respektere denne undtagelsesstilling. Det lykkedes de to danske at faa sat deres hjemlands forhold under debat, men der kom ikke andet ud af det, end at de fik lejlighed til at bekende deres danskhed... K blev ogsaa valgt af 1. slesv kreds ind i den prøjsiske landdag, men da han nægtede at aflægge ed paa den prøjsiske forfatning, blev han ikke medlem. Denne »de tomme stoles politik« førtes videre til efter Ks død. Derimod indtog K sin plads først i det nordtyske forbunds rigsdag, senere i den tyske rigsdag, begge steder som danskhedens eneste repræsentant. Han blev hurtigt skeptisk over for forhandlingerne om § 5, tænkte paa at rejse til Paris for at tale Sdjs sag, hvad der vakte glæde i Sdj, men i den kongerigske regering søgte man at holde ham tilbage, hvor man var ængstelig for Ks »ubesindighed og selvraadighed«. Krigen 1870 hindrede videre arbejde derpaa.

K stod i disse aar i sin fulde kraft... »den tyske rigsdags eneste bonde«, en smuk og værdig repræsentant for sønderjyderne. »Høj, kraftig af vækst, brede skuldre, ml hvilke det ikke store hovede sad lavt, en høj, tilbageliggende pande, hvorunder der bag buskede øjenbryn lynede et par øjne frem, hvis hvasse blik kun faa stod imod, et indtagende smil, men vreden kunne ogsaa lægge hans ansigt i strenge folder, en blød og kraftig røst, som det sønderjyske maal gav malm (H. R. Hiort-Lorenzen)... Hjemme i Sdj nød han enestaaende tillid (»den ukronede konge i det slesvigske bondekongerige«). Med instinktiv sikkerhed gav han i ord og handling udtryk for, hvad bef ansaa for sandt og rigtigt. Gn skuffelser og nederlag blev han baaret oppe af en usvigelig overbevisning om, at retten, givet i § 5 nok skulle sejre til sidst, og den tillid indgød han andre.

Ved krigsudbruddet 1870 blev K sm m andre sønderjyder fængslet og sat i fæstningen Lützen ved den tysk-russiske grænse. De 4 mdr dér gav hans helbred et knæk for livet. Men utrætteligt fortsatte han dog derefter sin kamp under vanskeligheder, hvor mange gav op. I den tyske rigsdag havde han staaet ret ene, men nu traadte han i forb med polakker, elsassere og det katolske centrum, og med deres støtte stillede han 1877 forslag om, at best i § 5 straks skulle udføres. I Kbhvn søgte man forgæves at holde ham tilbage af frygt for, at den tyske regering skulle helt ophæve § 5. Men der er næppe forbindelse ml Ks aktion og den tysk-østrigske traktat af 1878, der ophævede § 5.

Ks sidste aar var svære. Dels var hans helbred skrøbeligt, dels havde hans megen offentlige virksomhed og rejser undergravet hans økonomi, saa venner maatte træde hjælpende til ved at danne et aktieselskab, der overtog en del af hans ejendomme, og den enestaaende samling, der havde været om hans politik, ophørte efter 1878, og for første gang mødte protestpolitikken stærk modstand i danske kredse.

Hans Lund i DBL XIII, 420 f, Morten Eskesen: HKs saga, 4 udg, 1902, Sv. Dahl og A. Linvald: Sønderjyll, II, 1919, 7 f, Haabets mænd, 1923, 9 f, H. Hjelholt i Hist tidsskr III, 1925, J. Plesner i Sdj aarb, 1925, 225—81, Edv. Lemckes erindr i Had smf aarsskr 1935, Aage Friis i Den dsk regering og Nordslesvigs genforen m Danm, I 1921, do: Det nordslesv spm 1864—79, Aktstykker og breve I-III, 1921—22, do: Danm ved krigsudbruddet juli 1870, 1923. M. Refslund Poulsen i festskr til H. P. Hansen.

Mindesmærker paa Ks grav i B (med buste) i Ribe 1884, i Holsted 1882, i Skibelund krat, hans navn paa støtten paa Skamlingsbanken.

Under verdenskrigen faldt 32 fra B sogn, tallet fra T ikke opgivet.

Under den tyske besættelse maatte adskillige beboere i B by forlade deres hjem for at give plads for tyske tropper. Der er kun 3 km til Skrydstrup flyveplads. Megen gene forvoldte indkvarteringerne og gravningen af pansergrave. Hvor Aabenraa-Gabøl-vejen skærer Tøndervejen, er rejst et

mindesmærke for engelske flyvere, som styrtede ned her.

Morten Eskesen var lærer i Hyrup 1851–53. Cand theol *Sv. Harald Henriksen* var lærer i Hyrup 1923–53. Han udg prædiken paa afstemningsdagen 1920, skrev i Sdj jul 38: Fra Hans Krügers sogn, afh i Grænsevagten, Kirken og tiden og 42 i Sdj jul om Ordet, som var daad.

1927 oplyses: Kkg 9 og 10 pct, kirkelig bef, mh, 7 samtalekredse, KFUM og K, sdsk, stærkt besøgte fællesmøder i kirken, gudstj ved gr præster nu og da, DdU. 1935: Kkg 7 og 12 pct, afhæng af vejret, hørelyst og god tilslut til møder og bibelæsn, 7 samtalekredse, YM-kredse, mgh-livet præget af IM, stærkt besøgte fællesmøder i kirken, gudstj v gr præster, voksende modsætn ml gaardmænd og husmænd. 1943: Kkg 10 pct, folkekirk forhold, god tilslutn t møder og bibellæsn og især til ungdomsmøder, velvilje, kirkeblad. 1955: Kkg 9 pct, godt sted at være præst, kirkelig bef, 4 sdsk, KFUM og K, flere samtalekredse, YM-kredse, 2 IM smf, møder, bibelæsn. 1967: se ovf.

Bevtoft kirke, Sct Nicolaus, nordligt midt i byen, har romansk kor (romansk forlænget) og skib (romansk forlænget mod vest). Oprindeligt stod her et lille kapel, som omkr 1200 blev afløst af en kvaderbygning med skib, kor og apsis. Fra denne bygning er kun de meget omsatte langmure i skib og kor tilbage, med profileret sokkel m rundstav. Vestforlængelsens dør er anbragt, hvor den oprind bygning sluttede, den søndre er en tosøjleportal med halvrund tympanon, den nordre tilmurede dør har en streg-dekoration (Golgata?). I østgavlen ses 3 tilmurede vinduer. 1883 forhøjedes skibets og korets mure, og kirken fik tegltag. Blytækt taarn af munkesten med spir af Tørninglentypen. Vaabenhus fra 1884 mod syd. Skibet har bjælkeloft, kor og taarnrum er hvælvede. Gotisk foldeværks-alterpanel. Altertavle fra ca 1635, i sidefelterne, paa midterfeltet og i toppen 9 figurer fra en gotisk tavle fra ca 1425, i midten nadveren, i topstykket korsfæstelsen. Træfigur af Maria med barnet fra ca 1475 paa triumfvæggen, kalk og disk fra 1736, barokke alterstager fra 1632, romansk granitfont af arkadetype med relieffer af planter og fugle. Nyere daabsfad af messing. Unggotisk korbuekrucifiks fra ca 1250, Kristus med tornekrone og korslagte fødder, sidefigurer. Renæssanceprædikestol fra 1643, i felterne og paa himlen 8 figurer fra den gotiske fløjaltertavle. Altertavle, prædikestol m m restaur 1746. Stolestader fra 1942. Rester af præste- og degnestole. Smukke gavle. Pengeblok fra 18. aarh, klingpung m klokke fra ca 1600. Degnetavlerække fra 1819 med svævende engel. Lysekrone fra ca 1725, de andre kroner fra 1940. Flere mindetavler, paa skibets nordvæg tavle over de faldne i verdenskrigen. 250 sd. Orgel.

Danm kirker, XX, Had a 888—906.

Ang den gruppe af døbefonte, hvortil Bevtoft hører, skriver dr M. Mackeprang: »I den østlige del af Vejle amt, fra Vejle fjord og nedefter, har den herskende fonttype et meget let kendeligt præg. Den nærmest cylindriske kumme er smykket med en række rundbuede arkader, snart, og som oftest, smykket med relieffer, medens foden kan være flankeret af smaa paa hug siddende menneskefigurer. Ganske samme type finder vi i de 8 sogne i Nr Tyrstrup herred og i en kreds omkring Vojens, bl a i Bevtoft, Vedsted, Sommersted, Jegerup, Øster Linnet og i enkelte kirker fra Ribe og sydpaa. Ellers er typen meget sparsomt repræsenteret paa nørrejysk grund.

Tirslund kirke, Sct Stefanus, vest for byen, er lille og kullet. Anses for at være Sønderjyllands ældste kirke, romansk skib og kor af granitkvadre paa hulkantsokkel. Af de 4 bevarede oprind vinduer er det østre i nordsiden aabent. Norddøren tilmuret, syddøren i brug. Lille klokkehus paa korets østgavl fra 1805. Kirken staar i blank mur med blytag. Vaabenhus mod syd fra 1852, hvidtet, med zinktag. Lille, rund korbue. Bjælkeloft. Sengotisk trefløjet altertavle fra ca 1525, med godt skaarne figurer, i midten naadestolen, Maria og barnet og Sct Clemens, i sidefløjene de 12 apostle, figurerne har været splittet, men blev samlet 1939, et ret ringe altermaleri fra midtfeltets bagside (Nadveren) paa korets nordvæg. Kalk fra 1755, stager fra 1632 og 1672, næsten ens. Alterskranke fra 1939, udført med stolegavle som forbillede. Romansk granitfont af ranketype nyere daabsfad. Fontelaag paa loftet. Lille korbuekrucifiks fra ca 1475. Flere ting fra kirken i Sønderborg museum (to sidealterfigurer, et korbuekrucifiks m m). Prædikestol fra ca 1575, ml de slanke ungrenæssancesøjler skimtes felternes oprind ornamentik dækket af tarvelige evangelistmalerier. Stolegavle fra 1747. Præstestol, nu degnestol, fra 1749. Seksarmet lysekrone fra 1780 i koret. I klokkehuset paa østgavlen en klokke fra 13.—14. aarh. Nyere lysekroner i skibet. Mindetavle over faldne 1914—18. Smukt restaureret. 120 sd. Harmonium.

Danm kirker, XX, Had a 907—22, Uldall: Kirkekl 134, Mack D. 330.

Kirken har ejet 2 Sct Clemens- og 2 Jomfru Maria figurer, hvilket er meget sjældent. En del af kæmpevisen om Svend Graa og Tulle Vognsen er henlagt til Tirslund kirke (se s 1008).

Folketal: 1860: 1129 og 645, 1910: 1221 og 526, 1921: 1113 og 528, 1960: 1431 og 548.
Altergæster: 1922: 895 og 475, 1934: 450 og 250, 1942: 500 og 200, 1954: 500 og 200, 1962: 500 og 200, 1966: 700 og 335.
Menighedsraad: 1922: 6 IM, 7 u p, 1934: 8 IM, 2 gr, 2 u p, 1942: 6 IM, 2 gr, 1 soc, 4 u p, 1953: 6 IM, 6 gr, 1 soc, valg i B 1965: 6 IM, 6 gr, 1 soc. Næstfmd bygmester **Mogens Sandholt,** B.

Sognepræst

Indt: 1860: a) 174 rug, 68 boghvede, b) 58 rdl, c) naturalier, d) 600 rdl, e) 350 td ld, afg 1300 rdl. Solid pgd fra 1736, kvist, store, høje stuer. Netto: 1907 7950 mark. — 1922: 2. kl, 1958: 12. kl, pgd fra 1736. Pgd var sognets største gaard, se ovf.

14. 29. april 1843–20. maj 67 (sp Skrydstrup 25. april 32): **Jørgen Christensen Randbøll,** * 12. febr 02 Kbhvn. Forældre: Kbmd Niels Christensen R og Christiane Bolette Schmidt. Stud Brgdssk Kbhvn 20, c okt 26 (1), lærer Brgdssk Kbhvn, afsk af tyskerne 20. maj 67, † 10. juni 78 i Haderslev. ~ 28. aug 32 Amalie Charlotte Glæsel, * ca 07 Kbhvn, † 22. nov 87. Forældre: Klædefabrikant Friederich August G og Juliane Marie Theger. – Om pastor R, se ovf.

15. 1867–85 (præst Katharinenheerd 63): **A. M. Andresen,** fl t Øsby, se der.

16. 1886–91 (sp Hvidding 82): **P. F. Petersen,** fl t Haderslev (sp og provst), senere generalsuperintendent.

17. 1891–1920 (sp Mjolden 85): **Hans Nissenius Schmidt,** * 13. aug 50 Aabenraa. Faderen: Kobbersmed Andreas S. C Kiel 76, sp Brarup 79, afsk 1. okt 20, † 22. ~ 31. marts 80 Anna Laura Amalia Höck, * 26. dec 55 Tating, † 30. aug 22. Forældre: Lærer Johan Ferdinand Carl H og Edele Mechtilde Aurora Dreesen.

Om pastor S, se ovf.

18. 31. dec 1921–2. nov 36 (hjpr Egebjerg 3. aug 21): **A. F. Flensmark,** fl t sp Vor Frue k, Haderslev, se der.

19. 22. febr 1937–12. jan 62 (sp Skrave 16. maj 28): **Anker Nissen,** * 25. juli 1901 Stevelt, Øsby. Forældre: Gdjr Martin N og Anna Kjestine Anker. Stud Haslev 22, c 28[1], (1), højskolel Faarevejle, † 12. jan 62. ~ 17. juli 28 Mathilde Regitze Andersen, * 26. febr 04 Hjørring. Forældre: Gdjr Anders Christian A

og Dorthea Pedersen. – Broder: Stepping-F, fætter: Høfring, Stadager-B.

I Skrave vandt N sig en god plads. Her knyttedes venskaber, som bevaredes, selv om han flyttede fra sognet. I 1937 blev han sognepræst i Bevtoft. Her fik han sin egentlige manddomsgerning. Der var forskellige problemer i sognene, da han overtog embedet, men han gik til gerningen med et aabent sind og en ærlig vilje til at tjene i de to mgh. I de næsten 25 aar, han fik lov til at virke her, blev han meget afholdt og meget paaskønnet for sit jævne og ligefremme væsen. Venlig og munter færdedes han mellem sine sognebørn. Ofte kom han med en rammende bemærkning, som man morede sig over. Han havde gode pædagogiske evner og forstaaelse for høj og lav, saa alle frit kunne komme til ham. Teologisk set var han velbevandret. Han udarbejdede omhyggeligt sine prædikener og havde den glæde, at en trofast mgh samledes om hans prædikestol. I besættelsestiden viste han et klart dansk sindelag. Drivkraften i hans præstegerning og midtpunktet i hans liv var troen paa bibelordets sandhed, og utrættelig virkede han for at bringe evangeliets budskab til alle i de to sogne. To ting var karakteristiske for hans embedsførelse: hans praktiske dygtighed og klare overblik og hans redelige og ydmyge tjenersind. Han var en solid og stout sønderjyde, en af landsdelens egne. Han fik lov at øve hele sin præstegerning i Nordslesvig, hvor han følte sig hjemme. Han døde kun 60 aar gl, ret pludseligt. Hele sognet deltog i sorgen over hans død. En af hans bedste venner skrev om ham: Han var i bedste forstand en god og trofast ven, en prægtig kammerat og en af alle elsket og respekteret kollega. Han havde bestemt, at kun én maatte tale ved hans begravelse, for, som han havde sagt, han ville ikke begraves i ord, men i jord. En smuk natursten staar paa Bevtoft kirkegaard som et synligt bevis paa, at han var elsket, og hans minde vil blive holdt i ære. (C S):

20. 7. juni 1962 (sp Bølling-S 13. juni 44): **Christian Siersbæk,** * 20. aug. 12 Andst. Forældre: Gdjr Anton Marius S og Dorthea Maria Larsen. Stud Ribe 33, c 41[1] (h_1), huslærer Scheelenborg, kst rkp Sct Michaelis k, Fredericia 24. juni 41. ~ 23. juli 41 Marie Kirstine Fallesen Albrechtsen, * 23. juli 18 Gesten. Forældre: Maskinhdlr Christian Hansen A og Inger Catharina Mary Maria Fallesen. – Fætter: Larsen, Skæve.

Kredsfmd KFUM og K t 62.

Litt: M. Rasch: Præsteslægten Wulff i B, Sdj mdskr 1952, 183 f, Hjs. P. 212—15. J. Brodersen: Fra gamle dage, 1912, 184, 185, 191, 208, 255. M. Refslund Poulsen: »Minder« 1949. Medd fra frk Gunder Nissen.

BRANDERUP

Branderup sogn, 2504 ha, det midterste i det genvundne Sdj, udgør den sydvestl del af Toftlund bakkeø, der er den største del af arealet. Kun mod syd møder man randen af de store hedeflader, der falder i vestlig retning mod Brede aa. Mod nordøst er der højder op til 75 m, aftagende mod syd og vest. Mod NV Fiskbæk i en lavning. Tydeligt markerede grænser ml bakkeø og flader. Enge langs vandløbene, en del smaaskove og krat, i Mandbjerg skov smukke bøgetræer. Enge og moser under kultur. – Byerne B med centralskole fra 1964, bibl, fh fra 1929, komm-kontor i nedlagt tysk skole, sportspl, mejeri; Rurup med fh fra 1905 (215 sd), den gl skole købt af firmaet Foss kemi. – Bebyggelser: Østermark, Mandbjerg, Rundbjerg osv. Paa Mandbjerg er der holdt store møder.

Flere større gaarde: *Kærgaard* i Rurup, købe 1873 af landdagsmd *Anders Hørlück* han sammenstykkede to gaarde, saa arealet blev 150 ha, *N. J. Hørlück* blev ejer 1900, *Anders Dons Hørlück* 1951, nu 132 ha, anselig hovedbygning. *Mandbjerg domæne,* i slægten *Fausbølls* eje til 1906, da den 281 ha store ejendom solgtes til den tyske stat. Den skulle være en slags fortyskningsanstalt, men kom ikke til at virke som saadan. Udstykket 1925, nu i slægten *Rolskovs* eje, anselig hovedbygn, stor have. – Nr Rangstrup herr plantningsforening har hjemsted i B (opr 1921).

Siden 1964 har Haderslev Vesteramts Mejeriselskab henlagt en del af sin virksomhed til sognet, og det store mejeri har givet Branderup by et opsving. Mange nye huse er bygget, og handel og haandværk i god vækst.

Kun 2 oldtidshøje, 3 sløjfet.
Under tysk administration var her 2 kommuner: Branderup-Revslund og Rurup-Mandbjerg.
Stemmetal: 1871: 106 dsk, 9 ty, 1920: 423 dsk (92 tilrejs), 34 ty (13 tilrejs), 1964: 381 dsk, 12 ty.
Aabenraa-Skærbæk og Kolding-Tønder landeveje gaar gn sognet.

Af den ældre præstehistorie

Præstegaarden laa oprind i den gl landsby, en halv km fra kirken, men blev 1898 flyttet op ved siden af kirken, bygget i en tidl sandgrav, som blev omdannet til en smuk have. Kirkens papirer brændte ved pgds brand 1667, og aarene før den tid ligger noget i det dunkle. Den første luth sp skal have været hr *Jens* (ca 1542), derefter *Hans Terkelsen* (1578). Det siges om præsten *Thomas Pedersen Lindt,* at han 1618 lod sig skænke et 9 fags hus, hvilket var til skade for kaldet (W.I, 204). Om provst *Mikkel Wulfdal* (1629–67) fortæller W mærkelige historier. Epitafium. Provst *Søren Lorentsen Hütter* (1667–1712) var først gift med fmds datter, var i alt gift 4 gange, havde 14 børn, som »paa ét nær alle førte et vidtløftigt og liderligt levned« (T 303). Hans 4. kone, Mette Less fra Aabenraa, drak sig ihjel ved et barselgilde. – Provst *Nikolai Freuchen* (1712–52) var søn af forpagteren paa Vojensgaard, havde været feltpræst i Brabant, og han var gift med en dt af ridefogeden i Nr Rangstrup-Hvidding herr. Ridefogeden skænkede en smuk stol med datterens navnetræk til kirken. Den hed siden da: »Præ-

stekonens stol«. I Freuchens tid blev der opsat ny prædikestol og pulpitur i kirken. 1742 skriver Brorson: F prædikede meget smukt om sandhedens erkendelse til gudsfrygt. F er en begavet mand, som lever ustraffeligt. Ungd svarede upaaklageligt, mgh hørte med megen agtsomhed (Vis 7). 1750 prædikede F smukt om de vise fra Østerland, ungd svarede kun maadeligt, og de og deres lærere blev opmuntret til fyrighed i deres saligheds sag (Vis 55). Freuchens dt blev gift med eftm *Andreas Bruun* (1752–56), der blev diakon i Tønder. Ved vis 1754 holdt han »en meget bevægelig prædiken, han er en retsindig og meget alvorlig lærer. Ungd svarede skikkeligt«. Særligt rostes skoleholderen i Rurup, som, »skønt han er svag og gebrækkelig, er meget habil og flittig og i levned kristelig« (Vis 88). *Nikolai Brorson* (1756–59) var søn af Nik. B, Sct Nicolai k, Kbhvn, fl t Vollerslev-G, *Ditlev Outzen* (1759–88) af Toftlund, fl t Bevtoft-T. Ved vis 1760 prædikede han alvorligt om »kærligheds øvelse efter vor himmelske Faders eksempel« (Lk. 6, 36 f). »Skolemesteren i Rurup, *Michelsen,* kan hverken staa eller gaa, men er meget vel oplyst, har stor lyst til information. Der er faa i hans lige til at undervise børn« (Vis 142). *Andreas Peter Krøyer* (1788–96) var skomagersøn fra Systofte paa Falster. Da der 1792 krævedes udtalelser af præsterne om gudstjenestens forandring, afgav denne unge præst en interessant erklæring, som viser, at han var vaagen og havde sine bestemte meninger: »Han tror ikke, at den tid, som er fastsat til froprædiken og aftensang, er den bekvemmeste. Ej at tale om, at kun meget faa indfinder sig, og saa begiver man sig i almindelighed for at bivaane den første med søvnen i øjnene lige af sengen hen i kirken, og for ikke at komme ganske bagefter, som oftest ikke alene skødesløst paaklædt, men endog ganske utidig og fastende, hvoraf følger, at man med ulyst, gabende og søvnig henslæber andagtstimen. For at bivaane den sidste begiver man sig lige fra bordet hen i kirken, og hvilke bliver følgerne? Maven begynder sin forretning, maden sættes i fordøjelse, tilhørerne bliver dorske, sanseløse og sover til sidst, uagtet al anvendt modstand, ganske ind og befinder sig saaledes egentlig talt blandt dem, der har øren, men dog ikke hører.« K synes godt om den tanke, som var fremsat: at lukke kirkedøren, naar præsten var paa prædikestolen. Meget smukt skriver han om haandspaalæggelse ved skriftemaalet. Til sidst ønsker han, at gudstj maa foregaa »med mere følelse og varme« og slutter: »Ingen Christiansfelder er jeg, ejheller ønsker jeg af ganske vigtige grunde nogen sinde at blive det, hverken hemmeligt eller aabenbart, men dette ønske kan jeg ikke udslette af mit bryst: Gid vi dog engang maatte ligne disse vore afsondrede brødre i deres ærbødige og andagtsfulde forhold til den udvortes gudstjeneste« (CP, 262). Det sidste gik i opfyldelse, dog uden Brødremghs indflydelse. Ned gennem 19. aarh møder vi flere udtalelser fra egnens præster om den andagt og stilhed, der om søndagen prægede gudstjenesterne.

H. P. Barfod (1796–1808) blev kendt som sp i Lyngby-A og leder af seminariet der. (Se Fakse, her II, 558). Han var rationalist, røgtede med strengeste nøjagtighed enhver af sine embedsgerninger, var en begavet, men ikke aandrig taler (BDG), livlig, udrustet med stor arbejdstrang, en af de betydeligste sp, der har været her. To gange afslog han en bispestol. De prædikener, han udgav, er rent rationalistiske, om moral og om Guds forsyn, tillige stærkt fædrelandskærlige, flere om aktuelle emner, f eks hans prædiken her 1807 om krigsbegivenhederne, til trøst og beroligelse; han skrev ogsaa fædrelandssange og virkede for almue-biblioteker. I Branderup søgte han forgæves at faa oprettet et seminarium, da skolen havde hans store interesse. *Carsten Petersen* omtaler ham ikke, og det besynderlige præstevalg 1808, som CP omtaler s 244, fandt ikke (som af CP angivet) sted i Branderup, men i Tinglev.

Pastor *Henrik Schou* (1808–13) fl t Kg Tisted-BD, havde været missionær i Grønland og feltpræst, *Peter Sørensen* (1814–21), fl t Guldager, havde været sp paa Færøerne (Norderøerne), se Barløse.

Anders Thomsen Ørbech (1822–39) flyttede til Arrild. Han var en mærkelig skikkelse. Indtil 1825 optraadte han flittigt som forfatter. 1820 udgav han en bog om bierne, 1823: Betragtninger og bønner (da han begyndte denne bog, anede han ikke, hvad den skulle indeholde, »ordene blev givet mig i samme time, jeg skrev«), beskrivelse af hans livs gang i denne jammerdal. Han skildrer et tordenvejr og lader det prædike for ham, paa sin 30 aars fødselsdag takker han bevæget sin mor og far, for hvad de har været for ham, og juleaften fortæller han hyggeligt om sin pæne stue med rent sand paa gulvet, laasene blankpudsede, ligesaa temaskinen, »præstekonen og tjenestefolkene er i deres søndagsklæder, bordet er pyntet med lys i stager med papirstrimler, saa synger man de kære julesalmer, og efter julemaaltidet er der pebernødder og mjød ...« Til paaske udgav han i Branderup en vejledning for unge til krd, og 1825 kom »Opbyggelse«, forvirret og springende. Han var en urolig sjæl, blev skuffet paa mange omraader, ogsaa som forfatter, og efterhaanden gjorde han sig skyldig i flere mindre embedsforseelser. 1831 var han lige ved at blive afskediget, fordi han, vel i godmodighed eller godtroenhed, havde skrevet en ansøgning for en mand i Agerskov med aabenbare usandheder. Amtmanden kendte Ørbechs haandskrift, men overretten i Slesvig lod Ø beholde embedet, da han erkendte sin uret. En anden forseelse begik han, da han uden de fornødne bevisligheder viede dr. *Hasskarl,* Lintrupgaard, til sanitetsraadinde Vogt, og han fik en bøde paa 100 rdl. Om hans videre skæbne, se under Arrild. (CP, 292 f).

Pastor *J. F. C. Møller* (1840–57), se ndf. Pastor *Jac. F. G. Wiberg* (1857–67), broder til præstehistorikeren S. W, Jordløse-H, blev afsat p gr a edsnægtelse. Han blev senere sp i Sdr Omme-H, hvor han blev sindssyg.

Tiden 1867–1920

Den første tyske sp var *Andreas Wulff* (1868–75). I det udpræget danske sogn var der en stærk national bevægelse, og det gr liv i Rødding og Bovlund satte spor. Som mod-

tryk mod fortyskningen sluttede ca 20 familier, væsentlig gaardmænd, sig til Bovlund frimgh, og derved opstod en dybtgaaende kirkelig (og social) splittelse i sognet. Det kom særligt til udbrud under pastor *J. O. F. Beuck* (1875–80), der ret hurtigt fl t Skrydstrup, og fortsatte under pastor *Aug. Arendt* (1881–88), som var født i Mecklenburg. Han flyttede til Asserballe. *Paul Arnold* (1896–1905) var ogsaa udpræget tysk, født i Sachsen, fl t Hviding. *Jørgen Hansen* (1905–11) var født i Hammelev, fl t Hostrup.

Der var i alle disse aar nær forbindelse med Agerskov, dels med Bovlund frimgh, dels gn de store folkelige, danske møder paa Mandbjerg, som pastor *Boesen,* Agerskov, gav et kristeligt præg. Det var nationale manifestationer, saa længe det tillodes. Dels ogsaa med IM i Agerskov. 1911–18 blev sognekaldet i Branderup betjent af sp i Agerskov, pastor *Andresen,* som var en af IMs førere i Sdj. Pastor *Jørgen Hansen* (IM) har hertil givet en skildring af forholdene: Der var kun faa IM, men mange i Rurup havde sluttet sig til Bovlund frimgh. Kirkebesøget var kun nogenlunde, men bibellæsninger i de to skoler var godt besøgt. Vi holdt IMs samtalemøder i pgd, og der kom en mindre, men trofast kreds. Da jeg kom til B var kirken uopvarmet, men vi fik da en kakkelovn. Og saa var der en særlig opgave i at bekæmpe drikkeriet paa kroen. Kort før 1914 var der nogen IM vækkelse.

En meget rig kilde m h t de store Mandbjerg møder, Bovlund frimgh, sognelivet i Branderup, (specielt Rurup) og Agerskov, (specielt Bovlund og Vellerup), er Marten Freslund Poulsens *Erindringer* i to bind og særskilte værk § *5 Minder.*

Tiden efter 1920

Den lange vakance efter pastor *Jørgen Hansens* forflyttelse 1911 fortsatte efter, at pastor *Andresen* var ophørt at fungere i Branderup 1918. Missionær i Brødremgh (Østafrika) *P. J. Terp,* blev kst sp her 1918–21, efter at han havde tilbragt et aar i krigsfangenskab. Han og hans hustru hørte helhjertet hjemme i Brødremgh, han var udpræget pietist, folk kunne godt lide ham. Hans hjerte blev i Afrika. Han var god og alvorlig i samtale, og saa var han meget have-interesseret (se her VI, 326). Da *Terp* blev sp i Vrove-R, blev en anden missionær kst som sp her: *K. O. Poort.* Han blev udnævnt til sp 1922 og virkede her til 1946. Han blev valgt med stort flertal. Pastor *Poort* var en ordensmand, meget flittig til husbesøg, som han nøje førte bog over, han var sekretær i IMs kredsfbd i Tørninglen, efter provst *J. Vibe-Petersens* afgang 1936 fmd og leder af de 3 store aarlige stævner rundt om i provstiet. En særlig fest var reformationsjubilæet 1936 paa Allehelgens dag. Det kunne ikke nægtes, at det føltes som et skaar, at ca 100 i det lille sogn hørte til frimgh, men Poort havde et godt forhold til frimgh, flere af frimgh kom i sognekirken. Poort var den sidste udsending i Hermannsburg-missionens nordslesvigske mission i Tirupati. Han var født i Tiset, Gram sogn, og mindes som en alvorlig og nidkær præst. Pastor *Poort* skriver: »Særligt i Køllerpolitikkens periode udtraadte en del medlemmer af sognekirken og sluttede sig til frimgh i Bovlund. En anden grund til udtrædelsen har kanske ogsaa været den, at sognets præster ofte førte tysk hussprog, og pgd blev et arnested for tysk kultur. I hvert tilfælde har forholdet ml præsterne og de udtraadte ikke været særligt godt. F eks vendte frimghs medlemmer ved begravelser i folkekirken altid om ved kirkegaardens port. Dette forhold er fuldstændig ændret nu, ja, i de senere aar er sp for det meste opfordret til at tale sm m frimghspræsten ved begravelser af frimghs medlemmer, der begraves fra B kirke.

Kort før 1. verdenskrig fandt en aandelig vækkelse sted i sognet, og der dannedes et lille IM smf, hvoraf nogle særligt slutter sig til Lt Mf. DMS-kreds for hele sognet. Hveranden søndag er der sdsk i kirken, holdt skiftevis af 4 mænd fra sognet. Der gøres ogsaa et arbejde bl de unge, som indbydes til møder i 7 forskellige hjem.«

Pastor *I. S. Hovgaard* (1946–52) sluttede sig til IM. Pastor H skriver, at da han kom til sognet, havde menighedsraadet i den præsteløse tid paa eget initiativ faaet hele kirkegaarden reguleret. Og da den daværende provst besaa arbejdet, udtalte han: »Her skal der ingen mislyde udtales, det ser jo helt igennem fint og velgennemtænkt ud«. Arbejdet blev i øvrigt ledet af en af dem, der under krigen 1940–45 gik under et dæknavn: Pedersen »Pekker«, skønt han i virkeligheden hed *Laursen.* Men dygtig var han. Og et sjældent fint humør smittede til samtlige medarbejdere. Han boede under den sidste del af arbejdet i pgd. Og da julen kom, kom hans talent som violinspiller rigtig til sin ret, idet han paa præstens violin sammen med orglet spillede til samtlige julegudstjenester. Til kirkegaardsarbejdet laante menighedsraadet 5000 kr af en privatmand i sognet. Stiftsøvrigheden bebrejdede pr telefon dette til præsten. Men da denne paa deres forespørgsel om, hvor stor rente man maatte betale, kunne svare 3 pct, faldt al kritik, og pengene blev ret hurtigt afdraget.

Ved en af de første gudstj i pastor *Hovgaards* tid skete der det, at den nederste del af prædikestolen faldt ned med et brag p gr a misrøgt. Og kort tid efter gav bænkene i nordsiden af kirken efter som følge af træværkets ælde. Folk blev urolige for, at alle bænke skulle bryde sammen. Præst og menighedsraad fik hurtigt taget initiativ til en restaurering af kirken. En saadan var berammet til at skulle finde sted 1914. Og dertil var der dengang i sognet indsamlet 60.000 mark. Men disse penge gik tabt ved pengekrakket 1920. Og saa var kirken altsaa forblevet i en meget daarlig stand lige til sidst i fyrrerne.

Arkitekt *Holger Mundt,* Sønderborg, udarbejdede forslag til hovedistandsættelse. Ansøgning blev sendt til Kirkeministeriet, ogsaa om tilskud. Der blev bevilget 51.000 kr i tilskud, og i alt kostede restaureringen 103.000 kr. En listeindsamling i sognet gav 16.000 kr, og en bortlodning det følgende aar med en bil som hovedgevinst indbragte ca 33.000 kr brutto (19.000 kr netto). Resten blev taget i laan af stiftsmidlerne og afdraget i løbet af nogle faa aar. Selve hovedrestaureringen tog kun 4½ maaned. Kirken blev lukket 1. nov

1951, og haandværkerne gik omgaaende i gang. Prædikestol og altertavle blev istandsat af kirkemaler *Andersen,* Hornbæk, og hans to unge hjælpere, som alle tre boede i pgd i flere maaneder.

Den 16. marts 1952 blev kirken genindviet af biskop *Lindegaard,* Ribe. Det var en festdag for hele sognet. Og kirken var helt overfyldt. Efter gudstj var der festmiddag i pgd, hvortil alle haandværksmestre m fl var indbudt. Og om aftenen var der gudstj igen ved provst *Filtenborg.* Efter denne tid var der god samling om kirken og dens gudstjenester.

Pastor H tilføjer: I øvrigt er der i Branderup sogn en jævn og taknemmelig befolkning at arbejde iblandt kirkeligt set. Til maanedlige mghsmøder og ungdomsmøder i pgd fyldtes stuerne til trængsel. Ogsaa de faa tysksindede kom trofast her. – Men til foredrag og fester i forsamlingshuset udeblev disse. Og nogen social skillelinie kom her til udtryk, idet nogle af de største gaardmandsfamilier søgte til frimgh i Bovlund, men var med i forsamlingshuset tillige.

Pastor *H. A. Nedergaard* (1953–63) mindes som en dygtig prædikant og flittig præst, som gjorde et godt arbejde i sognet.

Pastor *A. Granum-Jensen* (1964–67) arbejdede for Blaa Kors, afholdsbevægelsen betød meget i Sdj før 1914. Pastor G-J har skrevet om denne bevægelse i Blaa Kors Almanak 1964. Han skriver om B: »Da jeg først i 1964 begyndte her, var der ingen bibelkredse eller DMS kreds. Jeg stod og staar faktisk overladt til mig selv ... som én sagde til mig: »Ingen vil lægge Dem hindringer i vejen, men De skal selv gøre arbejdet.« I et lille sogn med spaltning ml sognemgh og velhavende frimghsfolk er man under en økonomisk og aandelig belastning.«

1967 skrives: Kkg 5 pct, rolige, gammeldags kirkelige forhold. Intet fast organiseret kirkeligt arbejde, beror mest paa præstens initiativ, vel besøgte mghmøder og ungdomsmøder i pgd, 2 fh, 101 pers til Bovlund frimgh, godt forhold ml IM og gr. En del latent tyskhed, men kun faa tyske stemmer.

Præsteembedet ledigt siden 1967 (Sammenlægningsplan).

Allerede før 1914 havde økonomiske kriser rystet enkelte slægter, saaledes især *Fausbøll*-slægten paa Mandbjerg og Branderup mølle. Den betydelige korn- og grovvareforretning paa Branderup mølle overgik senere til den kendte købmandsslægt *Bojsen* (først Thomas Bojsen, og nu Hans Bojsen, der for en aarrække afhændede kornforretningen men beholdt den gamle købmandsgaard). – Krisen i 20'erne og 30'erne trykkede sindene, men sognet kom igennem uden større rystelser i økonomisk og national henseende. Indtil 1945 en tysk skole i Branderup, der nu er kommunekontor. Sædvanlige foreteelser m h t arbejde for tyskere og tysksindede krigsfrivillige. – Tiden efter 1945 har betydet en afklaring. De nationale modsætninger mindskede. Folk forstaar hinanden bedre og lever som gode naboer, er trofaste over for det nedarvede. Ungd væsentlig »afnationaliseret«, og i løbet af en aarrække vil det engang saa udtalte sønderjyske præg være stærkt reduceret.

De store møder i *Mandbjerg skov,* som betød meget, er skildret i Sdj md skrift 1946.

Betydende lægfolk

Blandt de mest betydende lægfolk i nyere tid skal nævnes karetmager *Niels Beck* og frue. De dannede sammen med deres fire børn et hjem, der var et lysende – ja et levet eksempel for alle i sognet. Et par mennesker stod en dag paa gaden og drøftede dette. Og den ene sagde: »Ja, det er da kristendom levet, saa vi alle maa erkende det og respektere det.« Fru Beck var et sjældent menneske til at kunne tænke paa andre og ofre sig for dem. Og Niels Beck sad i menighedsraad og sogneraad – og var begge steder agtet og respekteret præget af den gode aand. Han holdt søndagsskole i kirken. Og naar han, der boede nederst i byen, gik hjemmefra, strømmede børnene ud af huse og hjem og fulgte efter ham op i kirken øverst i byen. Han havde børnetække og kunne fortælle, saa baade børn og voksne maatte lytte.

Da karetmagerfaget blev slaaet ud af teknikken, rejste de desværre fra sognet til Vojens, hvor han tog arbejde paa »Gram-fabrikken«.

En anden mand, der blev respekteret for sin kristendom, var *Chr. Detlefsen,* Rundbjerg. Engang sogneraadet lagde ligning og kom til hans selvangivelse, lød ordene: »Den kan vi roligt lade være, som den er, der er ingen svig i den mand.« *Chr. Detlefsen* var alliancemand. Han kunne se det positive ved alle menneskers kristendomsindstilling, og han var aldrig karrig med en opmuntring. Altid forstod han at finde god og opbyggende læsning, og straks det var læst, gik eller cyklede han til andre med det, for at de ogsaa skulle have glæde deraf. Armeniermissionen havde en stor plads i hans hjerte.

Gaardejer *Chr. Petersen,* Skibelundgaard, sad i mange aar som medlem af menighedsraadet. Og det havde hans store kærlighed. Han og hans kone *Marie* var da ogsaa meget trofaste baade i kirken og til mghsmøder. Han var tillige en meget dygtig landmand, men i øvrigt et beskedent menneske, næsten selvudslettende. De og i øvrigt alle i menighedsraadet: Vejmand *Søren Petersen,* fhv gdjr *Lorenz Lange,* møller *A. Andersen,* og *Magnus Hübschmann* tog alle et godt tag med ved restaureringen af Branderup k 1951–52.

Sogneraadsfmd *N. Lund* (* 73 i Bovlund) og kirkeværge, gdjr *N. Thoisen* (* 82) var i mange aar medl af menighedsraadet.

Af lærere i sognet skal har nævnes lærer *L. J. Nielsen,* Rurup skole, og lærer *Chr. Jensen,* (* 96 i Nees), Branderup skole. De var begge positive kristne personligheder, som støttede kirkens og mghs gerning i rigt maal. Og de passede deres lærergerning, saa de kom til at sætte et godt præg paa et helt slægtled af børn og unge.

Af købmand *Nis Jensen,* B, har M. Refslund Poulsen givet et godt billede i sine erindringer 1949.

En særpræget og meget karakteristisk personlighed var kbmd *Thomas Bojsen,* Branderup. Han drev en stor blandet forretning med kolonial og grovvarer. Der var beskæftiget ad-

skillige i hans forretning. Han havde altid et hjerteligt ord og en opmuntring til folk, der kom i forretningen. Og han og familien var en vaagen og kulturel kreds baade nationalt og kristeligt.

Gdjr *Johs. Juhl* (* 1886) var fra Skrave, fra et hjem, der varmt sluttede sig til Rødding frimgh, han havde været paa Ollerup og Askov i 2 aar var han soldat, kæmpede først paa vestfronten, saa paa østfronten, hvor han blev saaret og mistede en haand. Ungdommen og dens dygtiggørelse laa ham stærkt paa sinde. Han fik bygget fh 1929. Han var tillige amtsraadsmedl og en betydelig kraft i alt folkeligt arbejde, der betød meget for mellemkrigstidens unge. Meget anset. Mange tillidshverv.

Særlig betydning fik gymnastikken under *J. Juhls* ledelse derved, at det var et led i den folkelige rejsning, eller som han udtrykte det i en samtale med »Dannevirke«:

»Bag ved det hele laa det nationale. som gav arbejdet en særlig styrke. Al vor længsel og higen samlede sig om Danmark. Billedet af Danmark laa dybt forankret i vor underbevidsthed som en umistelig livsværdi. Danmark blev betragtet som det ideelle, saaledes som vore landsmænd syd for grænsen ogsaa betragter det. Dannebrog var noget helligt for os.«

Den største oplevelse havde J. J og hans gymnaster maaske i 1914, to maaneder før krigens udbrud, da han med 36 karle skulle deltage i »De baltiske lege« i Malmö. Ganske vist kom de ikke til at lave gymnastik derovre, da tyskerne forbød dem at gaa under dansk flag, og det maatte den svenske ledelse bøje sig for. Men det bevirkede, at de med deres lille Dannebrog paa jakkeopslaget vakte saa meget mere opsigt, ogsaa da de trodsede tyskernes forbud om at besøge den særlige tyske udstilling, og til gengæld kom de til at vise deres fine gymnastik paa Hvilan Højskole og i det nye idrætshus i Kbhvn.

Men *Juhl* fortsatte sit energiske arbejde for dansk gymnastik i grænselandet. Fra 1920 var han fmd for Sønderjysk Idrætsforening. I 1949 trak han sig trods modstand tilbage, fordi han ville give plads for yngre kræfter.

Efterhaanden var han ogsaa kommet ind i meget andet arbejde, som fmd for stedets landboforening, for kartoffelmelsfabrikken i Toftlund, og som medl af Haderslev Amtsraad.

Men gymnastikken havde fortsat en stor plads i hans hjerte, og han fulgte stadig arbejdet blandt de unge. Han har ikke tabt sit lyse syn paa den sønderjyske ungdom. »Den vil altid være sit ansvar bevidst som dansk forpost mod syd,« sagde han i den nævnte samtale.

Naar dette er tilfældet, skyldes det ikke mindst, at den gn de mange aar har været under *Johs. Juhls* dygtige og ideelle ledelse.

(Kr. Nørgaard).

Jørgen Fausbøll stammede fra gaarden Mandbjerg i Branderup sogn ved Rurup. En af sognets anseligste gaarde med en lang interessant historie. Første udflyttede gaard i Rurup med stort skovtilliggende. Købte Branderup mølle og drev gn lang aarrække betydeligt landbrug, mølleri og handel med korn, brændsel, foderstoffer. Kom i økonomiske vanskeligheder som følge af en søns dispositioner. Egnshistorisk og slægtshistorisk interesseret. Skrev flere værker. Foregangsmand i flere henseender – saaledes plantesagen. (Se her s 999).

En af de sønderjyske førere var fra B sogn: Gdjr *Anders Hørlück* (* 1836, † 1900). Han var født i Rurup, søn af den ansete gdjr, lærer og sognefoged *Hans Hørlück* († 1868). And. H kom paa Rødding højskole, tog landmaalereksamen i Flensborg, var et aar højskolel i Rødding, overtog 1863 halvparten af fødegaarden, mistede retten til landmaalerpraksis, da han nægtede at aflægge ed 1867. Han var ellers meget benyttet som landmaaler, var 1871–78 medl af den store bonitetskommission for Had amt. Men det var som dansk politiker, han vandt sit navn. Han var *Hans Krügers* haandgangne mand, og ved *Krügers* død 1881 var der stærk stemning i Vesteramtet for at vælge ham til Krügers efterflg som rigsdagsmand. Men han tillagde ikke virksomheden i Berlin saa stor betydning, at han ville give den sine kræfter. Han lod sig derimod opstille ved landdagsvalget i 1. kreds, hvor da modsætningerne ml edsnægtere og edsaflæggere var saa stærk, at danskerne splittedes ved valget, og *P. Skau* blev opstillet mod *Hørlück*. Men H blev valgt og genvalgt 1882 og 1885. Sit sæde i landdagen indtog han dog ikke. 1888 var edsaflæggerne blevet flertal, og *Gustav Johannsen* valgtes. I Haderslev kredsdag var H medl fra 1881, og her var han Vesteramtets kloge og myndige talsmand. Han var ogsaa i vælgerforeningens styrelse og en af de ledende i Bovlund frimgh. Han solgte fødegaarden 1873 og købte den større gaard Kærgaard i Rurup, som han drev med stor dygtighed. I B sogn fik han næsten alle tillidsposter, var kommuneforstander til 1875, men frasagde sig stillingen, da myndighederne krævede edsaflæggelse. Ved sin omfattende indsigt i praktiske og administrative forhold, ved sin store hjælpsomhed og menneskekundskab blev han sognekonge og for hele egnen en skattet raadgiver.

H. P. Hanssen i Sprogforen alm 1901, 88 f, L. B. Poulsen i Højskolebladet 1900, sp 1333 f, Haabets mænd, 1923, 195 f, DBL XI, 131.

Om kbmd *Nis Jensen,* se her s 999.

Vedrørende *skoleforholdene* her i sognet kan oplyses, at der ved genforeningen var 2 skoler i Branderup sogn. Branderup skole opført 1906 og Rurup skole opført 1883. I 1937 opførtes en ny skole i Rurup. Efter genforeningen blev samtlige lærere i den sønderjyske landsdel afsat fra deres embeder, men læreren i Rurup, *Christian Hansen,* der havde været ansat ved skolen siden 1904, blev genindsat i sit embede. I 1923 forflyttedes han til Kjelstrup. Han efterfulgtes af *Lars Jørgen Nielsen,* der virkede ved skolen fra 1923–56. Den første skoleleder ved Branderup skole efter genforeningen var *Vilhelm Frederiksen.* Han forflyttedes 1928 til øvelsesskolen i Tønder. Derefter var *Christian Jensen* førstelærer fra 1928–63. I 1963 ansattes overlærer ved Agerskov folke- og realskole *Arne Fog* som førstelærer.

Da skoleloven af 1958 var blevet vedtaget, udarbejdede de lokale myndigheder planer om

centralisering af kommunens skolevæsen. Der var imidlertid stor uenighed om denne løsning af skoleforholdene, idet bl a en del beboere i Rurup ønskede dette distrikt indlemmet i Toftlund kommune. Først i 1963 naaede man saa vidt, at opførelsen af en 7-klasset fællesskole kunne paabegyndes, og 1. febr 1964 kunne man tage den nye centralskole i brug.

Stiftamtmand *J. Pinholt*, Haderslev, (omtalt her s 480) udtalte ved skolens indvielse bl a: »Jeg kan uden overdrivelse sige, at af alle de skolesager, jeg har haft i de godt 20 aar, jeg har haft den glæde at virke ved hernede, er der ingen skolebyggesag, der har givet anledning til saa mange drøftelser og forhandlinger paa det indledende stadium som skolebyggesagen i Branderup; men for mig er det resultatet, der tæller, og naar enden er god, saa er alting godt. Nu bør vi i virkeligheden se fremefter, og der er god grund til at lykønske de lokale myndigheder med det resultat, der er naaet. –«

Ved skolen er der ansat 7 lærere, og i bef er der nu et stærkt, enigt sammenhold om skolen. Skolens leder: *Arne Fog*.

Branderup sogn under verdenskrigen

Sognet delte da skæbne med alle sønderjydske sogne, idet det maatte sende alle unge og yngre mænd til fronten. 22 af disse faldt derude. Og der var saaledes flere hjem, der manglede en forsørger eller en søn. Nogle af krigsenkerne sled hele resten af deres tid og skabte et godt hjem for sig selv og deres børn, af hvilke mange naturligt aldrig lærte deres far at kende. Hvert aar siden blev det en god tradition den 11. nov kl 11 at samles i kirken til en andagt, hvor man mindes de faldne, og hvor der lyder en oprigtig tak til Gud fra dem, der kom uskadte hjem fra fronterne.

Besættelsestiden 1940—45. Her kom de faa tyske familier noget i søgelyset, idet enkelte af dem gik aktivt sammen med tyskerne og gjorde tjeneste baade i landet her og syd for grænsen. Svagest stod maaske de faa familier, der vaklede nationalt set. Det var ikke faa spydigheder, de maatte døje. Og ved besættelsestidens ophør maatte de aktivt indstillede tage deres tid som indespærrede. Men inden længe faldt der ro over sognet. Og alle kunne — som under kirkelivet beskrevet — samles under ét baade i kirke og til menighedsmøder og ungdomsmøder.

1927 oplyses: Kkg 14 pct, bedst om vinteren, 20 fam t frimgh, DdU (185), ungdomsm i pgd, IM smf splittet af frimission, hvis udsendinge virker i sognet. 1935: Kkg 10 pct, IM (30), DdU (150), ungdomsm i pgd, ca 20 fam t frimgh. 1947: Kkg 5 pct, en del trofaste, 2 fh, 88 pers til frimgh, ungdomsf, mange nybyggere, mghsmøder, ungdomsm, sdsk, DMS, IM (30, sp). Hjemmetyskerne er blevet rodløse. 1955: Kkg 10 pct, rolige forhold, god samling om kirken, velbesøgte mgh- og ungdomsm i pgd, bibellæsn, bibelkr, enk IM, DdU, mdl gudstj i Rurup skole. 1967: se ovf.

Branderup kirke, sydligt i sognet, ligger højt, har romansk skib, kor (Trap ang forkert, at kirken har apsis (den er for længst nedrevet)); apsis var af granitkvadre paa sokkel med lille hulkantprofil. Af de opr store, rundbuede døre er den søndre i brug. Snævert taarn af Tørninglentypen med 4 spidsgavle og svært pyramidespir, taarnet er blytækt, resten af kirken skifertækt. Lille renæssancevaabenhus mod syd, skib og kor har bjælkeloft, taarnrummet krydshvælvet. Alt inventaret restaur 1952 (se ovf). Foran alterbordet foldeværksfyldinger fra gl degnestol, det tidl panel fjernet til Nationalmus. Gotisk alterskabstavle fra ca 1475 m fløje, midtskabets »Marias himmelkroning« hænger nu paa skibets vestvæg, nu udfyldes midtfeltet af et Golgata-maleri, de 12 apostle i sidefelterne. Altersølv fra ca 1825, barokke stager fra ca 1650, romansk granitfont, et barokt fontelaag paa loftet. Gotisk korbuekrucifiksgruppe, Kristus med stærkt lidende udtryk, to sidefigurer. Prædikestol m himmel af Tønder-typen. Den har snosøjler og ottekantede fyldinger. Barok staffering fremdraget 1952. Opgang gn triumfbuen. Stolegavle fra 1733, øverst i nordsiden en »præstekonestol« (for fru Freuchen, se ovf), relieffer og spejlmonogram, to smaa skamler, den ene fra 1683, pulpitur langs vestvæggen med allegoriske malerier. Ottekantet, jernbunden pengeblok fra ca 1775, klingpung fra 1938. Lille barok lysekrone. Senmiddelald, skriftløs klokke. Marmortavle over faldne 1914—18 paa skibets nordvæg. 115 sd og 35 løse stole. Orgel fra 1902. Kirken blev restaur 1898 og 1951—52 (se ovf).

Danm kirker, Had a **XX**, 848—64, **Uldall:** Kirkekl 134.

Folketal: 1860: 540, 1910: 717, 1921: 751, 1965: 773.
Altergæster: 1902: 486, 1912: 404, 1922: 250, 1932: 150, 1954: 576, 1962: 685.
Menighedsraad: 1922: 1 IM, 1 n IM, 1 gr, 3 u p, 1934: 1 IM, 1 gr, 4 u p, 1942: 1 IM, 1 soc, 4 u p, 1953: 4 IM, 2 u p, 1961: 2 IM, 4 u p, 1965: 1 IM, 1 gr, 4 u p, fmd førstelærer **Arne Fog.**

Sognepræst

Indt: 1860: a) 105 rug, b) 3 rdl, c) naturalier, d) 100 rdl, e) 60 td ld spredt, afg 400 rdl. Taalelig pgd, gl. Netto: 1907: 2878 mark. 1922: 3. kl, 1958: 12. kl, pgd fra 1898, fin.

16. 2. jan 1840–20. maj 57 (ord kat Ærøskøbing 7. jan 31): **Johan Frederik Christian Møller,** * 20. okt 93 Ærøskøbing, stud priv 22, c juli 28 (h), afsk 20. maj 57, † 21. dec 68. ~ Arnestine Arentzen, * ca 92 Kbhvn, † 28. dec 74.

17. 1. aug 1857–20. maj 67 (hjpr Sct Knuds k, Odense 8. juni 49): **J. F. G. Wiberg,** afsat af tyskerne p gr a edsnægtelse, se sp Sdr Omme-H.

18. 1868–75: **Andreas Edvard August Wulff,** * i Riesum pgd 15. okt 19, † 92.

19. 1875–80: **J. O. F. Beuck,** fl t Skrydstrup, se Hørup, Als.

20. 1881–88: **A. A. W. Arendt,** fl t Asserballe, se der.

Vakant, betjent af sp i Agerskov og Arrild.

21. 1896–1905: **P. Arnold,** fl t Hviding, se Øsby.

22. 1905–11: **J. Hansen,** fl t Hostrup, se der.

Vakant, betjent af sp i Agerskov.

Kst 1918–21: **P. J. Terp,** se Vrove-R.

23. Kst 1921, sp 31. jan 1922–12. april 46 (kst sp Toftlund 15): **Knud Ocksen Poort,** * 28. sept 77 Tiset, Gram s. Forældre: Gdjr Ocke Knudsen P og Mette Østergaard. Missionseksamen Hermannsburg 06, missionær Indien (Tiraputi) 08–13, kst sp Hedeby, Slesvig 14, afsk 12. april 46, † 27. juni 62. ~ 13. aug 08 Johanne Wilhelmine Nørgaard, * 30. sept 81 Gabøl, Nustrup s, † 6. dec 44. Forældre: Lærer Lars Peter N og Ingeborg Marie Berg.

Fmd og sekr kredsbest for IM i Tørninglen provsti t 46.

Udg: Hermannsburg og L Harms.

Knud Ocksen Poort var en høj ranglet skikkelse, noget kantet i sin form – og helt af den gl skole, saa at det »vor far« mente og førte frem, det maatte staa som regel og rettesnor for alle. Han kom troligt i flere aar og boede gerne i pgd i otte eller fjorten dage – og tog ud og besøgte folk i sognet. Og besøgene forløb altid godt. – Et enkelt lille træk om hans myndighed skal nævnes: Et forlovet par tro-

ende unge skulle giftes, fordi de ventede et barn. *Poort* udelukkede dem til straf fra at deltage i sognets samtalemøder i et aar. De tog deres straf som noget naturligt. Og efter et aar kom de igen til samtalemøderne.

(I. Hovgaard).

En dt, speciallæge *Ruth Poort,* skriver:

»Jeg er blevet bedt om at skildre far som missionær, som menneske og som præst. Det første kan jeg af gode grunde ikke gøre, da jeg kun var tre aar, da vi p gr a mors sygdom (hjertelidelse) maatte rejse hjem fra Indien dec 1913. Af fars senere beretninger og af dagbøgerne fremgaar dog, at fars hele hjerte laa i missionsgerningen, som han havde uddannet sig grundigt til i Hermannsburg i Tyskland, og som mor ogsaa havde uddannet sig til ved at tage kursus i sygepleje og paa KMA. Baade far og mor har fortalt, at de havde deres lykkeligste tid i Indien; far græd, da han ved hjemrejsen fra agterstavnen af skibet saa palmeskoven paa Ceylon forsvinde; det anede ham, at de aldrig kom derud mere – og det slog til, ikke blot af helbredsmæssige grunde, men nok saa meget verdensomvæltningen efter 1. verdenskrig.

Aarene som præst faldt dels i Hedeby i Slesvig, dels i Toftlund, men længst i Branderup i Sdj.

Uden at forklejne nutiden kan man vist nok sige, at far og mor var præstefolk i ordets gldags betydning og saadan, som landsbypræsten var det dengang. Hjemmet var aabent for mennesker, og det var en selvfølge, at præsten og hans kone, ofte ogsaa vi børn, var med til fester som barnedaab, konfirmation, sølvbryllup, begravelser og lignende. Til gengæld stod far og mor saa i spidsen for en stor sommerfest, som blev afholdt nede i skoven bag kirken, og hvortil der var indkaldt fremmede talere. Festen sluttede altid med kaffedrikning og rundgang i præstegaardshaven, hvor de smukke staudebede blev beundret. – De gamles fest blev ogsaa holdt i præstegaarden, med assistance af menighedsraadets fruer.

Juletræsfesten i fh 5. juledag var ogsaa altid en fest, man saa hen til, og som vi forberedte hele december ved at samle mos og lav og grene i mosen og paa heden.

Det var dog hverdagssliddet, der var fars største indsats; her tænker jeg navnlig paa de talrige besøg hos syge og gamle, som far elskede, og som havde fars hele hjerte. Det foregik altid pr cykel eller til fods, da biler knap nok eksisterede dengang for en præst. Senere, som emeritus i Kbhvn, kunne far aldrig blive træt af at berette om disse hjemmebesøg. Mor var ofte med, navnlig hvis der var svær sorg i et hjem. Men ellers laa mors største indsats i hjemmet, bl a med at gøre husholdningen saa billig som muligt, for at der kunne blive raad til at faa os 6 børn uddannet. Vi levede derfor mest af havens afgrøder, holdt ogsaa selv høns og en enkelt gang en gris. Det var en selvfølge, at de fleste af vore ferier tilbragtes hjemme, og at pasningen af den store have da lagde mest beslag paa ens tid.

Hvordan var far og mor som mennesker? Det er vel svært for børn at være objektive. De havde deres ambitioner, deres begreber om pligt og kærlighed. Lykkebegrebet eksisterede ikke, i hvert fald ikke maalt med vor tids alen. Pligt og nidkærhed var sat i højsædet. Man tog udfordringen op, der hvor skæbnen nu havde placeret én. Vi børn maatte først og fremmest lære lydighed, ligesom forældrene selv havde været lydige mod kaldstanken som missionærer og som præstefolk; det var ikke nogen daarlig udrustning at gaa ud i livet med, specielt naar man jævnfører med nutidens rodløshed blandt unge. Vi vidste i hvert fald, hvor vi hørte hjemme.

Min ældste søster og jeg, som blev konfirmerede samtidig, fik som konfirmationsord henholdsvis: »Min naade er dig nok, thi min kraft fuldkommes i skrøbelighed«, og »Vær tro indtil døden, saa vil jeg give dig livets krone.« – Disse to skriftsteder kunne man sætte som motto over fars og mors liv og levned.«

24. 1. okt 1946–10. sept 52 (hjpr Finderup, kredssekr KFUM og K 13. april 42): **I. S. Hovgaard,** fl t Grønbæk, se der. (65 sp Ikast).

25. 9. jan 1953–7. juni 63: **H. A. Nedergaard,** fl t sp Sct Mortens k, Randers, se der.

26. 2. nov 1964–22. nov 67 (sp Christians k, Sønderborg 24. marts 57): **A. R. Granum-Jensen,** fl t Abild, se der.

Ledigt.

Litt: Aug. F. Schmidt: Møderne i Mandbjerg skov, Sdj mdskr 1946, 85—89, Hjs. P 216—19, Fra rationalismens dage i Sdj, Sønderj aarb, 1933, 191 f, J. Faustbøll: Minder fra B sogn, 1911, Sdj aarb, 1913, 261 f (præsteindberetn), Kirke og sogn, 1953, 119 f, J. Fausbøll: En slægts hist i Rurup og Mandbjerg, samt fortæll om forholdene der, Sdj aarb 1909, 23—78, 240—46, J. Br 1912, 272, 440, Medd fra præsterne Hovgaard og Granum-Jensen, førstelærer Arne Fog.

TOFTLUND

Toftlund sogn, 4763 ha, langs nordranden af den store Toftlund bakkeø, paa alle sider begrænset af vandløb, med brat fald mod Fiskbæk mod syd, og jævn skraaning mod vest til Kongens mose. Kirkebakken er 57 m, den højest beliggende kirke i Vestslesvig. Mod nord brede engdrag ved Gelsaa. Lavninger og højder, mod nord en bred hedeslette, hvoraf en mindre del i T sogn. Ørderup har den bedste jord, ligger paa sin egen lille bakkeø, i øvrigt ret god jord, gode enge, hederne er tilplantet, moserne kultiveret, Smaa skove og plantager og egekrat (»æ skrøp«er). – Byerne T, 1850 indb, bymæssig bebygg, ligger paa den største af bakkeø-kuplerne i trekanten ml vejene til Ribe, Gram, Haderslev og Aabenraa, Kolding og Tønder i et system af omkørselsveje. Borger- og realskole, bibl i Danske forenings hus (opr 1872, reorganiseret 1935, kommunalt 1964). Byens højskole er ny. Lt Mf mh, De unges hjem, politist, alderdomshj, plejehjem, børnehjem under Nordslesvigs asylf, 3 læger, apotek, friluftsbad, stadion, Toftlundhallen opr 1965, biograf, hoteller, tekstilfabr, traktorførerhusfabrik, fabrik for butiksmontering, kar-

toffelmelsfabrik, m m, butikker, rutebilcentral. T er en vigtig handelsby og trafikcentrum. Banen nedlagt. Desuden: Stenderup m skole, Ørderup, Allerup m skole. Bebyggelser: Hølleskov, Pughøj, Rømet, Kirkehøj, Lindholm, Enemark, m m.

Af større gaarde nævnes: Den *Bjorholmske* gaard i Ørderup, 97 ha, den *Ferslewske* gaard i Ørderup, Skovbjerg, smst, Gravlund, tidl domæne, 127 ha, købtes 1909 til fortyskningsanstalt, i dansk eje 1927, Enggaard i Stenderup, 102 ha, Herrestedgd, 100 ha, Thyssens gd, Allerup.

Oldtidsminder: 12 høje, flere anselige, nogle i grupper, 45 høje og en langdysse er sløjfet. Der har været 2 høje paa kirkeg. Sagnet fortæller, at kirken egentlig skulle bygges ved Vestermølle, men hvad der blev bygget om dagen, blev revet ned om natten. En klog mand gav det raad at blinde et par stude, og hvor de lagde sig, skulle kirken saa bygges. Studene lagde sig i læ af to høje, og der blev kirken rejst. To høje laa uden for kirkeg. Her nogle af de smukkeste broncefund, som Haderslev museum ejer.

En **helligkilde**, Helligvand ved Korsbjerg (Schmidt: DH 156), omtalt i præsteindberetn 1755. Den vælder endnu neden for Korsbjerg. Der stod en fattigblok indtil 1708, Korsbjerg skal vist have sit navn efter et kors, synligt for de vejfarende, over helligkilden.

Den gamle hærvej gik gn sognet.

Under den tyske administration var sognet delt i 3 kommuner: Toftlund, Allerup og Stenderup. Nr Rangstrup herredsting blev 1855 flyttet fra Agerskov til Toftlund, hvor der blev bygget tinghus, nyt tinghus 1912.

Afstemninger: 1871: 127 dsk, 11 tysk, 1920: 836 dsk (94 tilrejs), 200 ty (91 tilrejs), 1964: 1355 dsk, 33 ty.

Gelsaa-dalen er dialektskel. Nord for dalen har man tydelige stød, og det personlige stedord hedder a og ikke æ som syd for aaen.

Kirkens gl navn er *Herrested* kirke, og sognet hed Herrested sogn til ind i 18. aarhundrede. Sognet staves i »Ribe oldemoder« Herykstaeth. Dette tyder paa navnet *Erik,* der paa vestjysk udtales Hjerrik, altsaa Eriksted efter den Erik, som først tog stedet i besiddelse med det omliggende land. Broncefundene i højen stammer maaske fra hans grav.

Fra gl tid har der ligget en herregd ved kirken, Herrestedgd. Her var sognets kultiske midtpunkt og tingsted ved de 4 høje. Der har næppe ligget en hel landsby ved Herrested k, skønt sagnet fortæller, at Herrested blev afbrændt af fjender, og beboerne fl t Toftlund. Sagnet om, at pgd oprindeligt laa ved Herrested k, dementeres af, at sp notorisk boede i Toftlund omkr 1600, og den pgd, som svenskerne afbrændte 1644 laa i Toftlund by. Sagnet fortæller ogsaa, at Erik af Pommerns tropper hærgede langs hærvejen og lagde Ønlev og Egvad øde. Men de gl kilder viser, at hovedbebyggelsen laa i Toftlund allerede paa reformationstiden. Navnet Toftlund har fortrængt navnet Herrested omkr 1700, men kirken ligger stadig ret ensomt ved Herrestedgd, et lille stykke syd for Toftlund by.

Af den ældre præstehistorie

Det første kendte præstenavn efter ref er hr *Niels* (1533), omkring 1560 var her en hr *Mikkel,* 1567: *Knud Lauridsen.* 1568 udnævnte Ribe-bispen hr *Peder Nielsen* til sognepræst her, men sognefolket ville ikke have ham, de fandt, at han havde et læspende mæle, og de kunne ikke forstaa ham. Der blev stor strid. Der var to parter i sognet, men alle var enige om, at efter ordinansen havde de ret til selv at vælge præst. Ordet ordinans lød fra hus til hus, nogle greb endda til vaaben. Man skrev til biskoppen, lensmanden og hertugens betroede mand, *Georg Beyer,* med bøn om at faa sagen for kongen og kancelliet. Lensmanden klagede over biskoppen, biskoppen over lensmanden. Paa det tidspunkt kom det adelige blod i kog, saa lensmanden beskyldte biskoppen for løgn og forsikrede om, at »selv om biskoppens skaldepande var saa stor som en tønde smør, skulle han blive til skamme.« Biskoppen klagede: »Gud i himlen maa forbarme sig over, hvorledes ordinansen blev holdt«, osv. (CP 67). Sognefolket vil ikke have »den præst *Per Nielsen* udi Ribe«, som biskoppen vil »paasætte« dem. De vil selv have ret til at vælge deres præst. Bispen holder paa, at der ikke er noget ondt at sige om *P. Nielsen* og vil ikke lade sig sige af »saadanne selvraadige, raabende og uforstandige bønder, der ikke ved deres eget gavn«. De klager til lensmanden i Haderslev; han holder med dem og skriver derom til bispen; denne klager til kongen over lensmanden. Kongen skriver til hertug *Hans* om sagen; hertugen staar ogsaa med bønderne; men lensmanden har dog maattet indrømme, at »personen var god nok«. Biskoppen synes at være gaaet af med sejren. De fik saa beholde *P. Nielsen.* En anden foreligger der i alt fald ikke noget om.

Provst *Mads Jacobsen* (1578–1615, begravet ved siden af alteret), efterfulgtes af sin svigersøn, provst *Marcus Pedersen Stuhr* eller *Sture,* (1615–48, ogsaa begravet ved alteret) af Nustrup. Slægten var fra Als og var vist en gren af den berømte svenske slægt, Sture. Han blev kapellan her 1610. Han var tillige tolder. Han udstod stor angst og jammer, da de vilde svenskere brød ind, overfaldt dette sogn, afbrændte pgd 1644, og han selv med familie slap med nød og næppe levende fra det (P. Rhode). Gaarden blev ikke genopbygget i hans tid. De fattige led stor skade, kvæg, redskaber og husgeraad blev røvet. Det var en frygtelig tid. – Provst *Anders Clausen (Slange)* var her 1647–1704, stammede fra Brøns, giftede sig med fmds dt, og derefter med en dt af pastor *Schnell,* Agerskov. Havde 13 børn. Epitafium i kirken. Hans oldebarn, pastor *Detlef Outzen,* Branderup, har skrevet om *Clausens* indstilling til at blive adjungeret hos provst Stuhr: Amtmand *Reventlow* kasserede den af *Stuhr* selv foretagne indstilling, en duelig og kristelig person af slægten *Brorson* til at blive hans medhjælper, og foreslog *Anders Clausen,* som ogsaa blev ham adjungeret. Denne hr Andersen, som »han kaldtes af bønderne og ej saa let glemmes, blev provst udi Nr Rangstrup herred, han var tillige tolder udi 30 aar, tingskriver og kirkeværge, kromand udi Toftlund og spillemand tillige. Thi for at fornøje sine gæster siges han at have leget paa fiolin for dem. Han nød ogsaa degnekaldets indtægter« (W.III, 346). Hr *Anders* var nødt til at søge øgede indtægter, pgd var brændt, og sognet yderst fattigt, baade efter krigen 1644 og polakkernes plyndringer. Dertil kom misvækst

og smitsomme sygdomme. 1658–61 er ingen døde indført i kirkebogen i pestaarene. Forgæves søgte han om støtte til opførelse af en ny pgd paa brandtomten. Han maatte tage til takke med et beskedent hus, som han byggede paa pgds søndertoft, hvor han boede hele sin præstetid i 57 aar. Da dette gamle hus blev revet ned 1954, fandtes paa bjælkerne nogle udskaarne skrifttegn: I høsten beredes til stridsdage... men sejren kommer fra Herren. Og med andre typer: Gud give os fred. – Der skal være overgaaet hr *Anders* den tort, at han af polakkerne blev tøjret til en pæl med skægget spundet ind i et hul i pælen, til straf for at han havde kastet en bikube i synet paa polakkerne for at værge sig og forbandet deres officer, og sagt at han aldrig skulle faa fred, før han kom tilbage og bad om tilgivelse. Denne officer skal mange aar senere være vendt tilbage hertil for at faa kirkens absolution, og lige efter faldt han død om uden for kirken og blev begravet i en af højene. Polakkerne skulle jo være vore forbundsfæller, men de huserede værre end svenskerne. De havde ikke meget begreb om forholdene. De troede, at danskerne var svenske, og de ville hævne svenskernes plyndringer i Polen. Sct Karens nat 1654 styrtede kirkens smukke tørninglenske spir ned i en storm. Det blev ikke genopført. Epitafium over hr. Anders. Han efterfulgtes af sin søn, *Claus Andersen (Slange)* 1704–23, hvis hustru var præstedt fra Skodborg. Han var adjungeret sin fader i 19 aar, han byggede en ny pgd, mens hans fader blev boende i sin lille rede. Pgd stod til 1900. En søn blev sp i Arrild, en dt blev gift med eftm: *Chr. Ditlevsen Outzen* (1723–58), søn af den »høyædle og høyfornemme« *Detlef Outzen* i Roost, kgl ridefoged i Nr Rangstrup og Hvidding herreder. Senere blev pastor O gift med 2 døtre af pastor *Klinckert,* Oksbøl. Biskop *Brorson* var meget tilfreds med *Outzen.* 1742: O prædikede meget opbyggeligt over Apoc 3,20, han er »en brav mand i sit embede og vandring. Det var glædeligt at høre ungd svare dejligt i denne mgh, som tilforne har været extreme vankundig« (Vis 7). 1748: O holdt en smuk og bevægelig katekis over den 2. artikel, ungd svarede vel, mgh var bevægelig (s 47). 1754 roser Brorson ogsaa O, (er alvorlig i sit embede). Men 1762 skriver Brorson, at »mgh ikke er af de bedste og viser ikke den frugt, som man af den salig lærer *C. Outzens* mange aars utrættelige flid og arbejde skulle have ventet«. Det berettes, at da Os sidste svaghed begyndte, gik han 8. s e trin 1758 sidste gang op paa prædikestolen og holdt en kort, men meget bevæget og alvorlig afskedsprædiken, gik derpaa hjem, lagde sig til sengs og bortsov 9 dage derefter. Han skænkede kirkens smukke prædikestol. En søn blev sp i Bevtoft.

Pastor *Peter Gutfeld* (1758–60), søn af ridefogeden i Bregnerød, Nordsjæll, havde været præst i Dansk Vestindien. Et tidshistorisk interessant brev foreligger til biskop *H. A. Brorson* 18. juli 1760: Fra Gutfelds moder: Forlad mig, at jeg underdanigst tager mig den frihed at incommodere med min fattige skrivelse, da min store sorrig driver mig dertil, da jeg 15. aug læste i Adresse-tidende, at min søn, der er præst i Nr Rangstrup herred, i Toftlund, ved døden skulle være afgaaet, og da jeg bedrøvede moder ikke ved nogen anden lejlighed til at faa den sandhed at vide, og tillige er forvisset om, at D. H viser mig af medfødte godhed den kærlighed at værdige mig med første post et par ord til gensvar...« *Gutfeld* var ikke død, men blev 1760 forflyttet til Bevtoft. Han endte som sp i Skærbæk. Et smukt minde om G som sjælesørger foreligger i et brev om en ynkværdig mand i Arnum, skrevet af *Rs. Lauritsen,* Arnum, til G. –

Ove Andersen Thorning (1760–74) af Gjøl, fl t Sevel. Hans fader var udn t prof i græsk, men han ville hellere være præst, hans farfader var sp i Torning, hvor dennes fader var en bonde, som sendte sin søn i den lærde skole »af irritation« over, at han ikke kunne køre en plov. Ove T kom til Toftlund fra Mandø, hvor han ægtede fmds dt. P. Rhode skriver, at *Torning* ved univ var en »berømt studiosus og baccal philos. Han havde det ikke alt for godt i Toftlund. Han skrev: »Den gejstlige i Toftlund undertrykkes af lægmanden, saaledes bringes den nuv præst til graven, men han lever da endnu«. I bispearkivet findes adskillige skrivelser om hans stridbarhed, undertiden var »den muntre mand lidt for munter«. 1774 klager sognefogeden i Ørderup og anførte eksempler paa Ts uterlige optræden, drikkeri og forsømmelser. Derefter *Thornings* brev desangaaende til biskoppen 8. sept 1774: »... Da sognefogeden paa biskoppens spørgsmaal ikke vilde have en provsteret sat og saaledes uden videre søgsmaal selv kerede og tilbagekaldte sin klage helst ønskede, at vi herefter ligesom hidtil kunde boe i god forstaaelse med hverandre... saa formærker jeg, at Deres Højærværdighed ej heller derpaa videre reflekterer. Jeg tilstaar, at nogle af de i klagen anførte forseelser for mange aar siden i ungdoms uforsigtighed og overilelse af mig ere begangne, men jeg har siden ved Guds naades kraft saaledes vaaget over mig selv, at ingen siden den tid med sandhed skal sige mig noget ondt paa, lover og herved... Endelig et brev til biskoppen underskrevet af dem begge: »Da der for nogen relse oprejste sig en disput imellem os..., men som vi nu er bleven højligen overbevist om, at onde menneskers løgne og forførelse haver været aarsag hertil, saa haver vi forliget os med hverandre derom, saa at den ene mod den anden ej haver noget at klage, men vil leve i fred og enighed og aldrig have nogen fortrydelse mod hverandre derfor.« Men disse den gejstliges sidste fortrædeligheder fra lægmands side har nok alligevel været aarsagen til, at han ikke, som sagt til Rhode, har villet lægge sine ben i Toftlund, men endnu samme aar lod sig forflytte til Sevel, hvor han er død 15. jan 1801. *Thoring* udgav mens han var i Toftlund, 1771 en »Bibel- og Kirkehistorie« i 2 bind. *Brorson* skriver 1762, at T »holdt en skikkelig prædiken om gudelig vandring, ungd svarede tildels skikkeligt (154). Breve fra Brorson (se vis 271 og 310). *Thornings* Bibel- og khst blev genudgivet 1880 ved missionær *L. Birk. Thoring* beklagede i øvrigt, at »disciplinen ikke blev indført med den renhed, som den burde, og som i apostlenes tid var brugelig«. (CP 69).

Jac. Henriksen Burchardt (1774–98), læge-

søn fra Fredericia, kom hertil fra Venø, skænkede det hjemmeberettelsessæt, som stadigt bruges. Nabopræsten i Branderup, *Barfod,* kaldte ham »den ædle B« og havde »ham meget kær«. Pastor *Weber* (se ndf) skrev, at han stod som en retfærdig og ærværdig lærer for mgh.

Peder Simonsen (1798–1822), bondesøn fra Ødis, kom hertil fra rkp Thisted. Han fik 1821 indført Evg chr salmebog her, var nok rationalist. Denne salmebog brugtes her i 70 aar, dog ikke hele tiden i skolerne, idet konsistoriet 1869 anbefalede indførelse af »vor kirkes yndigste og lifligste kærnesalmer, samlet og udgivet af provst Valentiner, Thyrstrup«. Den blev f eks indført i Stenderup skole. Den var en tilbagevenden til den uforfalskede salmeskat fra tiden før rationalismen. I denne findes vist første gang paa dansk salmen: »Fortæl det gamle budskab«.

Jørgen Hansen Bjerregaard (1823–62), bondesøn fra Dalby v Kolding, levede som stud og kandidat af at give undervisning. I sin levnedsbeskrivelse (i arkivet) har han ikke nævnt, at han 1846 søgte til Fjelstrup. Hvorfor han gjorde det, fremgaar af biskoppens anbefaling: »Suppleanten er en for sin karakter og sin vandel meget agtværdig mand, der forestaar sit embede med hengivenhed og nøjagtighed og med al samvittighedsfuldhed. Den sørgelige omstændighed, at hans pgd har været udsat for attenteret mordbrand, har virket saa dybt paa en mand, som allermindst kunne vente et saadant misgreb, at han især derfor ønsker at forlade et sted, hvor han saa længe har virket i fordringsløs stilhed, og i hans alder er det ham af stor vigtighed netop nu at komme i den allernaadigste betragtning, hvortil lang og tro embedsførelse efter al den ham givne evne og en eksemplarisk vandel gør ham værdig.« Han fik ikke Fjelstrup. Biskop *Daugaard* opfordrer ham nænsomt til at tage hjp, hvad han dog nok ikke har villet. Den attenterede mordbrand, som vi i øvrigt intet nærmere ved om, har givet ham et chok, som han aldrig forvandt. Et fotografi af ham paa hans gl dage viser ham som en stærkt svækket og hærget (nervenedbrudt) olding. Efter sin afsked flyttede han til Haderslev, hvor han 4 aar efter, i 1866, døde 79 aar gl. Gl folk i sognet har sagt, at han gik i barndom, læste sin prædiken og læste mgh i søvn, saa degnen mangen gang greb ind og sagde: »Lad mig!« Endvidere, at han tog en plejedreng: *Nis Østergaard,* og at pastor *Weber,* hvor han kom i sognet, tit nævnte Bjerregaard og altid talte godt om ham. *Jørgen Bjerregaard* og hustru skal dog frem for alt mindes som dem, der skænkede kalk og disk til kirkens alter.

Brødremgh havde nogen indgang i sognet. De faa hellige i T sogn var glade, da *Bjerregaard* 1823 blev udnævnt hertil. Han var gift med en dt af den hellige og nidkære pastor *Leth,* Sdr Bjert, men deres haab blev beskæmmet. Han var ikke den mand, de havde ventet. Dog lagde han dem ingen hindringer i vejen. (JB 194). I Kærgaard, sydøst for T, boede den fattige *Peter Jepsen Mamsen* og hustru, som tjente deres brød ved at kniple. Hustruen var et troende menneske, sønnen *Hans Jørgen Kjærgaard* var skomagersvend i T, læste meget i Bibelen og gik flittigt i kirke. Saa fik han en tid, da han »levede lystigt i verden«, men hans mesters kone talte med ham og bad for ham, saa han blev omvendt. 1839 sendte Brødremgh ham som missionær til Dsk Vestindien, hvor han 1859 og 1860 oplevede store vækkelser blandt negrene. Han er begravet i Christiansfeld. I Ørderup boede i lang tid en kromand *Peter Vind* (* 1772, søn af gdjr P. Vind, Galsted). Han gik til daglig med høj hat, var en spøgefugl, men tillige en af de stille i landet, som kunne være alvorlig, naar det gjaldt sjæles frelse. Folk søgte ham i aandelige spm, paa kroen blev der aldrig sviret, men her var de troende velkomne, og Brødremghs prædikanter kom og talte her. Han havde en egen evne til at skrive aandelige sange, baade paa tysk og dansk. Mange aar før sin død lod han sin ligkiste lave. Den stod paa loftet ved skorstenen. Han døde i troens vished 1863, dagen efter at hans ven og nabo, sognefoged *Jes Bjorholm,* Dbm, havde lukket sine øjne, en mand, som gn svær kamp var kommet til tro og var en god støtte i Guds riges arbejde. (JB).

Pastor *Carl Emil Christensen* (1862–67) var søn af en vognmand i Kbhvn. Kapellan i Greve 1846–47, lærer ved Holmens kirkeskole 1848, kst præst ved Helliggejst k i Flensborg 1850, sp i Hjerpsted 1851, i Toftlund 1862. Han blev dec 1866 suspenderet, fordi han efter først at have vægret sig ved at holde den i dec 64 befalede fredsprædiken, »nu ogsaa har troet ikke at kunne opfylde den befaling den 11. nov 66 at holde takkefest og -bøn i kirken for den i Prag afsluttede fred, og ved den anledning brugte nogle uforsigtige og skarpe ytringer i sin prædiken«. Alle beboerne undtagen 5 søgte at beholde ham, men forgæves. I midten af 1867 forlod han Toftlund, endnu inden naadensaaret var omme, og rejste foreløbig til Kbhvn. Han fik dansk pension, men skønt denne dygtige mand kun var 46 aar gl, da han blev afsk, fik han aldrig fast embede i Danmark. Han var hjpr 15–20 steder, indtil han døde 1893. Han var med til at underskrive adressen til biskop *Martensen* om forholdene i Sdj. Han var gift med en dt af palæforvalteren paa Amalienborg. – En af de gamle i sognet huskede pastor C som »en lille, lidt svær mand, der gik meget med hænderne paa ryggen og stokken pegende opad«. »I en konfirmandtime faldt han engang (apopleksi), mens børnene saa det.« »Han var en troende mand,« »gik meget til syge folk«. »Det var nogle gode, sjældne folk, ogsaa konen«; »de havde en dt Martha og en søn Anders, den anden søn, Magnus, fandt man død ved Riberbro ad Bevtoft til, hvor han nok har villet drikke af bækken og faaet et anfald, som faderen«. Det var i 1867, kort efter at *Christensen* var blevet suspenderet. De stakkels præstefolk! Magnus blev kun 11 aar og ligger begravet paa Toftlund kirkegaard med denne indskrift paa mindepladen: »Han er opstanden, han er ikke her.« Pastor C var meget afholdt (se Berl Tid 1866, nr 302).

Tiden 1867–1920

Den første tyske sp i dette danske sogn var

Aug. H. Schumacher (1867–86), præstesøn fra Petersdorf, Fehmern. Han døde pludseligt 1886, faldt om i sin have. Han skrev i lib dat om gudstj: Skriftemaalet begynder kl 9 efter posturet. Den egtl gudstj kl 9½, og da præd kun var kort, højst ½ time, saa er, naar der ikke er barnedaab, selv ved en altergang paa over 80 personer, den hele tjeneste allerede tilende kl 11 efter posturet i Toftlund. Enhver kan være hjemme til middag. Siden der af mig prædikes kortere, har kirkebesøget taget til, og kan korte prædikener ikke noksomt anbefales. De huskes lettere, navnligt af svagt begavede og folk, der husker daarligt, og kan paahøres med usvækket opmærksomhed og spænding. Jeg beder mine kære efterfølgere i embedet forsøge med saadanne korte, sammentrængte prædikener ...« (CP 269).

Pastor *H. C. Lassen* skriver: Hvad gamle folk ellers har ytret til mig: »Sch var langsom og lang i sine prædikener.« Det maa saa nok have været, før han lagde om. »Han klagede i den første tid over uorden under kirkegangen.« »Han kunne ikke sige saa meget, han skulle have betaling for det, led meget i sin mave og laa meget i sin have.« »Sch prædikede godt med tysk dialekt, talte daarligt dsk, en god mand i sognet, flittig til hus- og sygebesøg, almindelig afholdt, næsten altid ridende paa sin hest »Svend«, den fik spat paa de daarlige veje, saa anskaffede han sig en væltepeter, saa, sagde han, kan jeg da komme rundt i sognet.« »Sch var vist tysksindet, men han ville have dansk paa sin gravsten« (ligesom paa sin hustrus). »Han var en god mand, gav meget bort, nogle sagde: Hele præstekaldet. Naar fattigfolks koner kom og klagede sig, fyldte han en pose til dem.« »Sch saa et billede af sin tilkommende i et hjem i Stenderup, tog det ned fra væggen, lagde det ved sin kop, mens han drak kaffe, og tog til Arrild og friede. Hun var meget dansk«.

»Den nationale modsætning skabte spænding i præstegaarden, hun har sagt, at hun aldrig var glad der.« Sch giftede sig ikke igen. – I Sch's tid begyndte den Indre Mission først i 1870'erne. »Han var nok med til møderne, men havde ellers ikke meget med det at gøre.« Paa spm: Hvad synes præsten om møderne i Stenderup skole«, svarede Sch: »Godt; hvis de ikke vil komme i kirke, er det da godt, at de hører Guds ord.« Saa spørgeren igen: »Men hvad skal vi saa med Dem, hr pastor? Vi vil ikke have det.« Sch kom siden ikke til møderne. De første IM møder blev vist holdt hos *Peder Maler* og *Ann Dorte* paa den gaard i Stenderup, som senere ejedes af *Eskild Hansen*. Gl *Jørgen Hansen* i Stenderup holdt ogsaa mange møder. (Der kom mange mennesker til dem). Ligesaa kbmd *Hans Obbekjær* og *Marie* i Stenderup; de holdt ogsaa søndagsskole, »ja, de var gode folk«. Den første indremissionær, som kom hertil, var vist *Lund* fra Haderslev. *Ehlers* paa Musvang sluttede sig til IM. Der blev holdt store sommermøder paa hans gaard. Ogsaa møder hos *Hübschmann* i Allerup. Bl talerne var *Carsten Petersen*, Maugstrup, *Andreas Hansen*, Emmerske, pastor *Grove Rasmussen*, Fole, og noget senere *Søren Skjold* fra Gøtterup, gift med en dt fra Korsbjerg. Op imod den første verdenskrig var det mest *Anders Clausen*, der indbød til møder paa sin gaard ved Ørderup gl skole og fortsatte med det efter at være fl t Løbækgd. Bedst huskes de store høstmøder i laden, og af talerne præsterne *Christiansen*, Tyrstrup, og *Nic. C. Nielsen*, dengang i Sommersted. I 1893 kom *Christen Christesen* til Porsplet fra Faugderup og begyndte straks at holde møder. Han blev kaldt »æ Porsplet præst«, »han var en alvorlig kristen, som ikke skammede sig ved at gaa rundt og snakke med folk om Jesus«.

Pastor *L. O. Jessen* (1886–92), født i Kiel, søn af rektor i Haderslev. Stud i Leipzig, Tübingen og Kiel, besøgte præstesem i Haderslev, adjunkt i Gram og Øsby, vikar i Brodersby, præst i Simonsberg, 1881. Sp Spandet, 1886 sp Toftlund, 1892 fl t Vilstrup, afsked 1910, død i Flensborg 1916. *Jessen* var en dygtig prædikant, der var god kkg, men »han fik politi ind i kirken, det var ikke saa godt«. Har der mon stadig været uorden under kkg? En dt, *Anna Elisabeth*, blev gift med *Thomas Matthiesen*, indtil genforeningen præst for den dsk mgh ved Helligaandskirken i Flensborg. *Jessen* var meget tysk.

Christian Theodor Weber (1893–1909), købmandssøn fra Broager. Flyttede i 1909 til Nordborg. Hans hustru var fra »Sanssouci« i Flensborg. De havde 2 sønner og en dt, den ældste af drengene meldte sig frivilligt og faldt i krigens allerførste tid. Den anden søn drog til Canada. Datteren *Elisabeth* passede til sidst sin gl fader. *Weber* opgav IMs tilhængere til en 8–10 familier og bemærker, at »deres indstilling over for kirken ikke er »besonders erfreulich««. Weber har været en flittig præst. Evg kr salmebog blev indført 1821 (i kirken, ikke i skolen), og de rationalistiske præster brugte den. Først i 1892 blev den afskaffet. 1889 var Evg-luth psalmebog for de dansktalende menigheder i Nordslesvig blevet autoriseret. 1891 beslutter kirkekollegiet enstemmigt at indføre den og samtidigt at indsende ansøgning om ogsaa at maatte indføre den i skolerne. Den salmebog har udfyldt et stort savn dengang.

Den sønderjyske salmebog og liturgi

Efter at salmebogsarbejdet var afsluttet, tog pastor **Prahl** (senere sp i Gl Haderslev og leder af det danske præsteseminarium i Haderslev) sammen med organist **C. Heinebuch**, Flensborg, fat paa en melodisamling til denne salmebog. Den blev trykt i Flensborg 1895. Nu ledes der af organister og salmekomponister med lygte efter denne »Phral og Heinebuch's koralbog«. I det danske forord til den skrev Prahl: »Melodierne er ligesom salmerne (i den nye danske salmebog) saa vidt muligt givne i deres originale form og rytme, for at genvinde de ædle former i deres fulde skønhed og herlighed og bane vej til at ogsaa de herlige gamle toner begynde at klinge paa ny i deres oprindelige skønhed og herlighed, efter at forbigangne tiders drævende og slæbende syngemaade haver givet dem det aldeles ufortjente præg af søvnighed og kjedsomhed«. Det er den første koralbog, som har optaget noget af **Th. Laub**, nemlig hans melodier til »Hil dig frelser« og »Maria, hun var en jomfru ren«, 23 aar før »Dansk kirkesang« udkom.

1892 d 2. aug forelaa »Liturgi til brug i den ev luth kirke i provinsen Slesvig-Holsten«, en dansk bearbejdelse af den tyske med særlig hensyntagen til kirkelige skikke i Nordslesvig og i hvert enkelt provsti, med alle de gammel-kirkelige liturgiske led, redigeret af generalsuperintendenten **Theodor Kaftan**. Inden denne udkom i bogform, maa der have været forhandlet om det mellem konsistoriet

og menighederne, for 1884 fandt kirkeforstanderskabet i T ikke nogen forandring ønsket m h t liturgien. Men pastor **Weber** arbejdede hen paa det og anvendte en vinter sine bibellæsninger til liturgiske øvelser, som ogsaa blev foretaget i skolerne. Han haabede at kunne faa begyndt med det i kirken ret snart. Det varede imidlertid helt til 1896 før kirkeforstanderskabet anbefalede indførelse af den, og da endnu foreløbig paa prøve; men den blev, indtil den ved genforeningen i misforstaaet reformiver blev kasseret, som vel over alt i Nordslesvig. Pastor **Lassen** skriver: »Den liturgi har i min ungdom forkyndt evangeliet for mig som ingen prædiken dengang eller siden, naar præsten efter syndsbekendelsen med det gentagne kyrie eleison rejste sig fra knæleskamlen og vendte sig om imod os med det glade budskab: »Herren **har** forbarmet sig, thi saaledes elskede Gud verden, at . . ., han vil ikke en synders død . . .« og vi saa alle altid istemte: »Aleneste Gud i Himmerig«, 1. vers — Det bedste ved en gudstjeneste er de faste led. Det var ogsaa saa gribende, naar præsten havde bedt Fadervor og hele menigheden saa sang doxologien paa en melodi saa yndig, at jeg mangen gang nynner den for mig selv endnu.

Pastor, dr phil *Christian Jørgen Nielsen* (1909–15), en lærd mand, udpræget tysk, ringe kkg.

Den tidl tyske *landbrugsskole,* som under krigen 1914–18 blev benyttet til lazaret, blev 1919 købt af »Nordslesvig-Asyl«forening til en meget fordelagtig pris til et børnehjem. Det var den tyske landraad *Dryander* i Haderslev, som var meget venligt indstillet over for børnehjemmet i Erlev, der foranledigede det og fik det ordnet endnu inden genforeningen, ligesom ogsaa med husholdningsskolen i Arnum, som Nordsl Asyl fik overdraget til hjem for drenge, mens Toftlund-hjemmet i begyndelsen kun var for piger. *Anders Larsen* var mangeaarig forstander, se ndf.

Pastor *K. O. Poort,* der havde været missionær i Hermannsburgmissionen (Tirupati), var kst sp her 1915–20. Han skriver hertil: Jeg kom til Toftlund 17. april 1915. 22. juni s a blev jeg tilsagt at møde for en militærkommission i Haderslev, da jeg allerede i dec 1914 var blevet udtaget til militærtjeneste. Fra provsten i Rødding havde jeg en skrivelse med, der attesterede, at jeg var kst som sp i Toftlund og blev derved fri for indkaldelse.

Kkg var i begyndelsen ret daarlig, da min forgænger, pastor *Nielsen,* havde været meget tysksindet og forholdet til den dsk bef daarligt. Det blev efterhaanden bedre, eftersom jeg kom i god kontakt med sognets medl ved flittige husbesøg. Der kom mangt et tungt budskab ude fra fronten, at nu var denne eller hin falden paa »ærens slagmark«. Ofte – dog ikke altid – blev budskabet sendt til mig. Jeg skulle saa som sognets præst overbringe budskabet til rette vedkommende. Dette var ofte en tung gang. Havde de sørgende efterladte faaet besked pr brev, var jeg jo altid ude hos dem bagefter for at kondolere. Engang, da jeg kom i et saadant hjem, hvor ægtefællen var faldet, var der en del naboer forsamlet, som trøstede den sørgende enke med, at nu kunne hun se sin fremtid i møde uden bekymringer; thi hun ville fra nu af faa en livsvarig god krigsenkepension for sig selv og hendes mindreaarige børn. Og denne trøst var »sikkert bedre og mere værd for hende end den, som præsten kunne fremføre i dette tilfælde«.

Hver gang et medlem af mgh var faldet, blev der afholdt en mindegudstj, som i reglen altid havde en god tilslutning i form af en fyldt kirke. Senere hen blev der trykt og udgivet store mindeblade i uskønne farver, selvfølgelig paa tysk og med kejserens underskrift, billedet af en falden soldat, som Jesus bøjer sig ned over, og neden under stod: »Auch wir sollen das Leben lassen für die Brüder.«

Disse mindeblade blev altid tilsendt sp, som saa skulle bringe dem videre til de faldnes efterladte. Kom man til meget dansksindede mennesker med disse mindeblade, blev de ikke vel modtaget, men de forstod paa den anden side nok, at det var af pligt og paa embedsvegne, jeg kom med dem.

Allerede 1½ md efter at jeg var kommet til Toftlund, havde jeg besøg af biskop *Kaftan* til generalvisitats. Han spurgte, hvad vi til daglig talte i hjemmet, og da jeg svarede: dansk, sagde han, at det kunne vi ogsaa godt bruge ved middagsbordet. Men det varede nu ikke ret længe, før han gik over til at tale tysk. Senere i 1918 havde jeg visitats af *Kaftans* efterfølger, biskop *Petersen,* der var en jovial mand og ligetil. I eftersommeren 1917 kom det rygte ud, at englænderne ville gøre landgang ved Esbjerg og angribe Tyskland nordfra. Straks blev hele grænseomraadet besat med militær, og der skulle udbygges betonstillinger og forhindringer med pigtraad tværs over landet fra Vesterhavet til Østersøen. Spærrelinien skulle gaa lige nord for Toftlund by. Vi fik paa den maade stor indkvartering af soldater. Ogsaa i pgd tog de 3 værelser i brug til kontorer foruden konfirmandstuen, hvor der boede 20 mand. Der blev ogsaa fortalt, at hvis det kom til angreb af englænderne, skulle vi evakueres til Mecklenburg. Af den grund havde min kone og jeg gjort skridt til at sende vore værdisager til venner i Hermannsburg. Naa – vi slap med skrækken. Men indkvarteringen af soldaterne beholdt vi og slap ikke af med dem før foraaret 1919.

En stor lejr med fæstningsfanger befandt sig i nærheden af Toftlund kirke. For disse holdt jeg en gang om maaneden en gudstj. De øvrige soldater besøgte de ordinære tyske gudstj, af hvilke der blev holdt to hver md. Da det led mod krigens afslutning, fik fæstningsfangerne deres frihed paa betingelse af, at de ville melde sig til fronten. Og de tog alle som en mod friheden, thi de sultede i lejren og var allesammen helt underernærede. Der blev saa givet dem lejlighed til – selvfølgelig frivilligt – at komme til alters før deres afrejse. Der meldte sig 300. Det er den skønneste og mest gribende altergang, jeg nogen sinde har haft. Endelig 11. nov kl 11 1918 blev der vaabenstilstand.

Vi fik jo straks besked om, at Nordslesvig ville blive genforenet med Danmark. Den tanke og det haab lod en glemme al den nød og lidelse, som den lange krig havde bragt med sig, selv om det var en bitter smerte, at der var falden 6000 af Nordslesvigs bedste mænd og sønner for en sag, som ikke var deres. Dertil kom saa ogsaa dette, at den spanske syge satte ind og rev mange bort af den hjemlige befolkning. Dog mindes jeg ikke,

at der døde nogen i Toftlund sogn af den. Først 10. febr 1920 fandt afstemningen sted. Dagen indledtes med en gudstj i kirken, hvorefter afstemningen tog sin begyndelse i øsende regnvejr og stærk blæst, der holdt ved hele dagen. Overalt var Dannebrog gaaet til tops fra morgenstunden af. Det blev en glimrende sejr for danskheden, som overalt blev fejret med taler og sang i sognet. Selve genforeningen fandt sted den 10. juli s a, ligeledes med gudstj i en overfyldt og smukt pyntet kirke, ved hvilken, foruden jeg, to fremmede præster fra kongeriget talte. Efter selve gudstj holdtes der en børnegudstjeneste for alle sognets mange børn.

Kong Christian X tog samme dag det genvundne land i besiddelse ved sit ridt over grænsen nord for Christiansfeld. 15. juli var der festlig genforeningsgudstjeneste, hvor jeg talte i den overfyldte kirke sammen med en IM-præst og en gr præst fra kongeriget (*V. Nielsen,* Esbjerg, og *A. Eskesen,* Skanderup). Livet i sognet gik nu sin stille gang under dansk styre, idet alle tyske embedsmænd blev udskiftet med embedsmænd fra det gl land. I okt blev der i hvert sogn i Sdj afholdt en kirkeuge i 4 dage med forskellige talere fra det gl land.

I foraaret 1920 blev en mindetavle afsløret i kirken over 70 faldne fra Toftlund sogn. Midlerne dertil var indsamlet ved frivillige bidrag i sognet forinden i tysk mønt. Den kostede 16.000 mark. Men den dag, den blev leveret, havde vi faaet dansk mønt og maatte altsaa betale fragten med kroner. –

Der var en kreds af IM, men præget af sprængningen 1912, og derfor splittet, nogle kirkelige, andre sekteriske og ukirkelige.

Ved bispeeksamen den 24. og 25. febr 1921, som vi fhv missionærer og amerikanske præster maatte aflægge for at blive fast ansatte i den danske folkekirke, gav biskop *Koch* mig det faderlige raad ikke at søge Toftlund sognekald. Dette undlod jeg saa, og embedet blev opslaaet ledigt. Valget af ny præst fandt sted den 23. aug ml præsterne *Carljohan Jacobsen, Rossen,* Klim, og *Moos,* Nr Nebel, med det resultat, at *Jacobsen* blev valgt.

Luthersk Missionsforening her paa egnen er nok mest blevet til paa den maade, at de, der ved splittelsen i den nordslesvigske IM i 1912 blev »Gamle budskabsfolk«, efter genforeningen sluttede sig til luthersk mission. Saadan ogsaa med *Søren Skjold,* som blev IM prædikant. Indtil i pastor *Lerfeldts* tid gik IM og Lt Mf sammen. I 1948 købte Lt Mf *Martin Westergaards* hus i Østergade og indrettede det til missionshuset Bethania med tilslutning ogsaa udefra, mest fra Tirslund sogn. Fmd for foreningen har i mange aar været *Andr. Fredensborg.* Lt Mf og IM holder hver sin sdsk. For Lt Mf har politiassistent *Iversen* gjort det i mange aar.

Tiden efter 1920

Tiden efter genforeningen er præget af stor materiel fremgang, Toftlund bys vækst, nye gode veje, amtsbanens nedlæggelse, rutebiler, mekanisering og nye industrier. Kirkeligt har der været en del liv, men noget splittet. IM var stadig mærket af sprængningen 1912 og delt i en kirkelig og en ukirkelig fløj, desuden en kreds af Lt Mf, nogle gr, men flertallet af den fastboende bef bevarede den nedarvede ærbødighed for kirken. De mange tilflyttere, hvoraf en del kom og gik, var rodløse og for de flestes vedkommende ukirkelige, hvilket især prægede T by.

Ved præstevalget 1921 opstilledes: *C. Jacobsen,* Middelfart, *P. H. Moos,* Nr Nebel, og *H. P. L. Rossen,* Klim. *Jacobsen* blev valgt.

Pastor *Carljohan Jacobsen* (1921–29) var københavner, præget af den kr studenterbevægelse, *Ricards* KFUM og IM i Hammerum herred, hvor han havde været KFUM-sekr og præst. Han var en dygtig og flittig præst, udmærket støttet af sin meget aktive og virksomme hustru. Kkg var god, og der blev holdt mange møder. I kirken var der baade særlig tysk gudstj og særlig gr gudstj hver maaned. Der blev dannet en kreds af KS (40 medl) og DdU; IM, KFUM (25) og K (40) arbejdede flittigt; Jehovas vidner agiterede ivrigt og vandt ca 30 tilhængere. Spændingen ml den voksende by og det gl landsogn blev mere og mere mærkbar.

Pastor J var fmd for KFUM og K i Gramkredsen. I tysk tid havde der været en ynglinge- og pigeforening under Nordslesvigs IM. De blev 1921 til KFUM og K, under pastor Js ledelse. Fru J var »en beundret taler«, og ungdomsarbejdet blomstrede. I det forrige arresthus, som laa foran børnehjemmet og var købt af »Nordslesvigs Asyl«, lejede IM og KFUM og K i fællesskab ca en tredjedel af lokalerne i 1924. Ved indvielsen fik det navnet »*De unge Hjem*«. Efter at dette hus er brudt ned, holder IM nu sine møder i biblioteket. Et ungdomsarbejde i tilknytning til De danske ungdomsforeninger blev taget op lige efter genforeningen med boghandler *Niels Hansen* som den drivende kraft. – I 1919 søgte medlemmer tilhørende frimgh i Bovlund om at faa kirken overladt til nogle gudstjenester. En halv snes familier sluttede sig til frimgh i Bovlund. En gr kreds i sognet har været ledet af fru *Rolskov.* En missionsforening blev grundlagt i *Webers* tid i eller kort før 1905 med ca 80 medl. Hvad der kom ind, blev ligeligt fordelt ml Brecklum- og Tirupati-missionen. »Kvindeforeningen« for DMS blev stiftet sommeren 1922 af pastor *Jacobsen* og hustru og ført støt videre af pastor *Axel Holt* og hustru. Møderne er for det meste blevet holdt i pgd med præstefruen som fmd.

Før genforeningen var her 2 *diakonisser* fra moderhuset i Flensborg, som betjente Toftlund, Agerskov og Branderup sogne. Efter genforen var der først ansat skiftende sygeplejersker. Saa henvendte stationsforstander *Oluf Bonde* sig til pastor *Jacobsen,* som sad i bestyrelsen for Sct Lukas Stiftelsen, om at faa en Lukas-søster hertil. Det blev søster *Sinna Ravn,* som i 34 aar trofast har passet de syge og bl a ogsaa haft en børnemissionskreds, fra 1. okt 1925, indtil hun 1. okt 1959 maatte vende hjem til sit moderhus.

Pastor *Jacobsen* blev 1929 hentet til sp ved Frihavnskirken i Kbhvn. Arbejdet i dette store sogn oversteg efterhaanden hans kræfter; det drog ham tilbage til Sdj. Han søgte og fik 1948 embedet i Skrydstrup. I det lille land-

sogn haabede han at kunne holde ud til han blev 70, men naatte 1954 endelig give op, var gentagne gange paa Sct Hans hospital, hvor han kendte overlægen saa godt, og hvor han ogsaa døde 7. juni 1959.

Pastor *Axel Holt* (1929–34), søn af fmd for Kbhvns IM, pastor *Chr. Holt,* var en ung, moderne indstillet missionsmand, akademiker og københavner, vaagen og stærkt interesseret. Han var delegeret ved Tambaram-konferencen og kom syg hjem fra rejse til DMS' missionsmarker i Indien og Kina og døde 19. okt 1939. I Toftlund fortsatte han »støt og rolig« det mghsarbejde, der var i gang og var sm m sin hustru »en uvurderlig støtte for Kvindeforeningen som for alt mghsarbejde. En habil teolog med et fromt, enfoldigt sind«. Da en nabokone traf ham ved havearbejde og sagde: »Det er nok lysten, der driver værket,« svarede Holt: »Nej, det er min kone.« (H.C.L).

Pastor *Sv. Lerfeldt* (1934–43) var KC, folkekirkelig (højkirkelig), blev senere dr theol. Han skrev hertil: Præsterne var omkr aarhundredskiftet forfaldne til drik og kortspil, en præstekone maatte sendes paa afvænningsanstalt. Men man talte med ærbødighed om disse præster og forklarede halvt undskyldende, at der den gang jo blev drukket meget, og der var mange kroer. Hverken genforeningen eller to udprægede IMs præster kunne ændre det forhold, at IM var splittet, men den sønderjyske ærbødighed for kirken holdt sig i det store og hele, og det gav sig udslag i god kkg. – Pastor L startede 1935 FDF her sm m børnehjemsforst *A. Larsen,* støttet af sparekassedir *Wiuff* og boghandler *Chr. Pedersen.*

»Den danske børnehave« i Toftlund blev oprettet af læge *Lauesgaard* til minde om hans mor, *Laura Thalia* f *Bay,* og indviet 19. febr 1942 paa hendes 103 aars fødselsdag. Huset har børnehavens styrelse nu købt af foreningen »Danske børns vel« – ogsaa en af *Lauesgaards* skabelser – og efter en ombygning og grundig istandsættelse blev det genindviet søndag 10. nov 1963. Ved den lejlighed blev der afsløret et billede af dr *Lauesgaard* og opsat en mindeplade med henvisning til Mk. Ev 10. v 14: Lad de smaa børn . . , det var Ls motto for den børnehave, at de smaa skulle ledes hen til vor Herre Jesus, som de var døbt til at tilhøre, og hjælpes til at blive troende mennesker, som L sagde.

Det kolossale bibliotek, se nedenfor, som læge *Lauesgaard* fik samlet i den tidligere jernbanestations store bygning, kaldet »Bogens højskole«, kom efter stationens nedbrydning til refugiet i »Kloster«. Den idérige *Lauesgaard* arbejdede ogsaa ihærdigt for en antisladderforening, populært kaldet: »Til kæftens bekæmpelse«. En forening blev det dog ikke til.

Skoleinspektør *Colns* hustru *Johanne,* og fru *Petra Schwartz,* gift m landmaaler Schwartz, blev stærkt grebet af Oxfordbevægelsen. *Johanne C* gik med ildhu ind for den; hun ordnede i hver bededagsferie et stort stævne i Toftlund med mange tilrejsende. Det begyndte med gudstj og altergang i kirken Storebededag, og samme dags eftermiddag eller aften var der offentligt vidnemøde paa Frosch' hotel. Den store sal var helt fuld. De følgende dage var helliget mere interne møder. Sammen med fru *Schwartz* begyndte *Johanne Coln* paa maanedlige husmoderaftener. Efter at Colns fl t Turø, har fru *Schwartz* selv holdt disse møder med nye medhjælpere.

Pastor *H. C. Lassen* (1943–64) skriver 1963: I de senere tider synes T sogn kun i ringe grad at have været berørt af kr vækkelser, som kaldte til kirke. Heller ikke hos os er det alle, der siger »Vor kirke«. I T by især er de fleste andet steds fra, mange naar ikke at blive hjemme i mgh, før de flytter. Men »et dødt sogn« vil vi ikke have det kaldt. Der er mere sandt kristenliv, end mange tror. Men det kniber lidt med samlingen. Enhver har sit! Det er stadig i kirken, vi bedst kan mødes. – Det var en begivenhed, da *Nicoline Hansen,* dt af gdjr Hans H, Stenderup, omkr 1952 rejste ud som sygeplejerske i Østerlandsmissionen, saa vidt vides, den første der herfra er gaaet ud paa missionsmarken . . . mærkeligt nok! Hun var i mange aar oversygeplejerske paa hospitalet i Nebk. Nu er hun paa Augusta Victoria hospitalet i Jerusalem. Sygeplejerske *Elise Clausen,* dt af *And. Clausen,* Løbæk, rejste 1955 til Ethiopien som sygeplejerske og missionær.

Pastor *Lassen,* som deltog i de store skolemøder i Varde, fik ideen til lignende skolemøder i Alslev, og sm m førstelærer *Jensen,* Branderup, begyndte han aarlige skolemøder i T for Nr Rangstrup herred.

Pastor *H. J. Madsen* (siden 1964) skriver 1967: Gennemsn 130 i kirke alm søndage, ikke saa lidt aandeligt liv, megen velvilje, en del nedarvet kirkelighed. IM smf (65), meget kirketro, Lt Mf (58). Nordslesvigs Asyls børnehjem i tilsl t IM, børnehave (42), DdU (100), 2 sdsk, ungdomsklub i pgd (35), familieaften paa hotel ved sp (100), DMS i pgd, spejdere, kirkeblad, andagter paa plejehjem, enkelte til frimgh. – I de aar, jeg har været i Toftlund som sp, har man været vidne til den aktive og ekspansive udvikling, som jo er kendetegnende for saa mange byer: de mange nye mursten, der udover mange nye boliger blev til en Toftlund-hal (indviet 2. okt 1965), til en større udvidelse af Borger- og Realskolen (indvielse 23. aug 1965), til indvielsen (30. nov 1965) af et plejehjem i forb med De gamles Hjem »Toftegaarden«, og i 1965 til den nye pgd, en stor, gul vinkelbygning med rødt tegltag, lige vest for selve T kirke, ca 1,3 km længere mod syd end den gl. Den nye pgd ligger med byen til den ene side og med en vid udsigt mod syd mod det skønne Mandbjerg og Rurup. Sm m kirken, hovedbygningen til Herrestedgaard og et par andre huse, har pgd sluttet ringen om kirkepladsen, brudepladsen, som man har husket, at de gamle har kaldt den. Den gennemskæres af Kolding-Tønder-vejen, der blot 100 meter sydligere munder ud i Sdjs største rundkørsel (fra 1966) hvor skiltene – om natten oplyste – peger mod Kolding, Aabenraa, Tønder, Skærbæk-Rømø, Ribe-Esbjerg. Der har været betænkeligheder ved at placere pgd uden for bykernen, men allerede nu bygges der heroppe paa egnens top og lægges veje ud, saaledes at man kan tale om et nyt kvarter, der nok skal blive opfyldelse af et

gl mundheld eller varsel om, at Toftlund kirke skal komme til at ligge med byen omkring sig. Maaske det ogsaa her vil være paa sin plads at nævne, at vi i Den danske Børnehave, der har bestaaet i 25 aar, har taget de første skridt til opførelsen af en ny, normeret til 60 (nu 35). I institutionens formaalsparagraf hedder det som et vigtigt udtryk for stifterens, dr *Aage Lauesgaards* tanke: »at styrke børnene i daabspagten, i kærligheden til det danske og lysten til det gode«.

Blandt lægfolk nævnes foruden fornævnte:

Forstander paa børnehjemmet og ulønnet fritids-indremissionær *Anders Larsen* († 1961), var fynbo, havde været friskolelærer i Rødding i Salling, blev afgjort IMs mand. Medvind havde han ikke altid. Det var naturligt for ham at være i opposition. Hans evner var alsidige og vidtfavnende, han levede vaagent med i Toftlund sogns liv, var i mange bestyrelser, medstifter af FDF, fmd for IM smf, i menighedsraadet, kredsfmd for børnegudstj, fmd Sydslesvigsk forening, og en meget benyttet taler, baade i Sdj og i Salling. Sin største gerning øvede han gn 25 aar som leder af børnehjemmet sm m sin energiske hustru. Han var vokset op i et troende hjem, og han gjorde børnehjemmet til et hjem for dem, der kom der. Han tog afsked fra børnehj 30. april 1961, og han døde stille i sit fødehjem i Martofte paa Fyn 3. juli 1961. (DnA 1962, 53).

Indremissionær *Alfred K. Jespersen* (* 11 Sdr Rind, tidl murermester), har virket her siden 46, tillige rejsesekr (Felix film).

Nuv fmd for IM er *K. Henningsen,* Allerup. Fmd Lt Mf: Montør *Høegh.*

Næstfmd i menighedsraadet er gdjr *Poul Rossen,* Ørderup.

Den grundtv kreds har været ledet af læreringe, fru *Johanne Coln* (* 83), og fru *Rolskov.*

Den historiske forfatter *Georg Fr. Claussen* (* 1806, † 90) var f i Toftlund, søn af jstrd, herredsfoged C, studerede jura, blev kancellisekretær ved overretten paa Gottorp. 1838 blev han stænderdeputeret for Aabenraa amt, stod i stændersalen sm m sin ungdomsven *P. Hjort Lorenzen* og grev *M. Moltke* som leder af det demokratisk-liberale parti. Hans embedsstilling medførte, at han maatte holde sig i baggrunden, men han var som et leksikon for det lille parti, altid vel underrettet. Da *Hjort Lorenzen* svingede over i dansk retning, tog C afstand fra ham og gik efterhaanden helt over til det slesvig-holstenske parti. Da den slesvigske overret blev ophævet, blev C 1853 sekr ved handelskammeret i Lübeck, og 1864 tingskriver for Gram herred og 1867 amtsdommer i Toftlund. Han tog afsked 1869, boede i Haderslev, optaget af historiske studier, især om Haderslev. (DBL V, 316, Sdj aarb 1892, 145 f).

Dr Lauesgaard og »Bogens Højskole«

Læge *Aage Lauesgaard* (* 1868, † 1957) var rundet af gl sønderjysk bondeslægt, hans fader, Jørgen L, var lærer i Sillerup, Sdr Vilstrup, ved Haderslev (efter 1864 lærer i Yding v Skanderborg). En af *Grundtvigs* betydeligste elever, pastor *F. E. Bojsen* (Budstikke-Bojsen) var sp i Sdr Vilstrup og fik stor betydning for Jørgen L, der blev en af *Svendsens* dygtigste elever paa Jelling seminarium. Han blev lærer i Sillerup, men tyskerne fordrev ham, og i Yding blev *Aage L* født (hans søster var den kendte præstefrue og forfatterinde *Thyra L,* gift m pastor *F. Bojsen Jensen,* Søllested, Loll.) – Aage Ls største lyst var bøgerne fra han var dreng, en tid var han i bogbinderlære. Det smagte dog altid lidt af fugl. Efter at have taget præliminæreksamen med udmærkelse i Horsens, hvor han bl a havde pioneren for det danske biblioteksvæsen, professor *Andr. Schack Steenberg* til lærer, blev *Aage Lauesgaard* elev paa Askov højskole, hvor især *Ludvig Schrøder* og *Poul Bjerge,* med bøgerne, fik stor betydning for ham.

I 1889 blev *Lauesgaard* stud fra Latinskolen i Horsens, hvorefter han egentlig tænkte paa at læse til præst, men da han »kun« fik første karakter, turde han ikke. Han fulgte saa i stedet sin mors raad »at hjælpe mennesker ved en lægegerning«.

Efter uddannelsen begyndte han i 1898 sin virksomhed i Skagen, trukket derop af søsteren, som da var præstekone i Raabjerg, og her begyndte han ved siden af sin lægevirksomhed at samle bøger og »gøre dem nyttige« for sine medmennesker, allerede i 1900 fik han dannet den første danske biblioteksforening.

I aarene 1907–20 var dr L bosat i Aalborg, hvor han ligeledes ved siden af lægegerningen virkede i folkeoplysningens tjeneste, bl a ved at oprette en læsestue i »det gamle posthus«, ligesom han her virkede for bedre sociale forhold, for afholdssagen og for den nordiske sag.

Ved siden af bøgerne var det dog især det sønderjyske, dr L var optaget af. Som en fordreven lærers søn kunne han ikke glemme sine undertrykte landsmænd syd for Kongeaaen. Derfor rejste han i 1920, før den ny grænse endnu var trukket, til Flensborg, for ved siden af lægevirksomheden dér at tage et folkeligt-nationalt arbejde op, bl a ved at fortsætte og udvide bogsamlingen paa »Margrethes Minde«. Men her fik han desværre ikke lov til at blive. Hans lægeskilt blev revet ned og kastet i Mølleaaen, og apotekerne nægtede at sælge til ham.

Fordreven som sin far slog dr *Lauesgaard* og hustru sig da ned i Toftlund. Her har han siden øvet en stor virksomhed som læge og paa flere maader virket med i det folkelige arbejde, sidst ved under Hitlerkrigen at oprette en dansk børnehave i sit hjem – to maaneder efter, at tyskerne havde begyndt en tilsvarende for deres tilhængere.

Ved et besøg i hans hjem her faar man det stærkeste indtryk af, at dr Lauesgaard endnu trods de 88 aar er helt optaget af at tjene sine medmennesker, nu især gn bøgerne – mens de smaa tumler sig i børnehaven nedenunder –, støttet deri af sin trofaste hustru. Her læses, klippes og sorteres blade og tidsskrifter, og her samles nye grupper af bøger til udlaan. I hver en krog er der fyldt med bøger og blade.

I løbet af 30 aar var dr Lauesgaards private bogsamling vokset til 15.000 bind, og den gav han i 1928 til en af ham og nogle forstaaende venner oprettet bogsamlerforening, som kom til at hedde: »Sønderjysk Læser- og Bogsamlerforening, Bogens Højskole«.

Ved jernbanens nedlæggelse lykkedes det ham til foreningen at erhverve den store stationsbygning, der nu i hele sin længde, i begge etager, ja helt op under taget, er fyldt med bøger. Det er gamle og nye, indbundne og uindbundne mellem hinanden. Det hele ligner mest, siger dr L, en antikvarboghandlers overfyldte lager. Der skal nu være ca 100.000 bind i alt paa lageret, og vist omtrent ligesaa mange ude hos laanerne.

Det særlige ved »Bogens Højskole« er, at bøgerne er delt i grupper efter deres indhold, f eks om Island, Færøerne, Skaane, Sydslesvig; eller for at nævne andre emner: Moral, tro og viden, alderdom, liv og død osv. Ofte er der ml bøgerne vedlagt tidsskrifter og avisudklip om de paagældende emner. Til samlingen hører ogsaa store partier af avisudklip o l. For en tilfældig besøgende er det næsten umuligt at finde frem til bestemte grupper ml de mange reoler af alle størrelser. Kun dr L og bogsamlingens forretningsfører, som kommer der en gang om ugen, har rede paa det hele, og det gaar meget godt paa den maade – saa længe de lever.

Noget af det mest imponerende er, at det hele er samlet og stadig drives uden nogen art af statstilskud.

En form for højskole, der er noget helt for sig selv, er »Bogens Højskole« i Toftlund, som er skabt af den store idealist, dr *Aage Lauesgaard,* der med sin særprægede bogsamling føler sig i stor gæld til den danske højskole og i særlig grad til højskolebladet, som i sin tid tjente som et slags medlemsblad for »Bogens Højskole«. (Højskolebl 1956, 246 f).

Efter stationsbygningens nedbrydning flyttedes biblioteket til Løgumkloster refugium.

Skolen

Borger- og realskolen er opf 1923, sidst udvidet 1964, 400 elever, 21 lærere, leder: skoleinspektør *A. Juul Petersen.*

Skoler i Stenderup, udvidet 1956, Allerup (opf 1943). Den tyske skole er nedlagt.

Under verdenskrigen 70 faldne i T sogn.

1929 oplyses: Kkg 8 pct, IM samles paa De unges hjem, sdsk, kr sangforening, DMS (i pgd), Lt Mf, i menighedsraadet tilhører 2 den gl IM, 2 er glkirkelige, den ene valgt paa IMs liste, den anden paa en blandet liste, opstillet af KS-kredsen, endelig valgtes en repræs for husmændene. Man ser gerne, at sp gaar paa husbesøg (Prf bl 1929, 248). 1934: Ret god kkg, det aandelige liv er nu mindre splittet end før, en del IM og Lt Mf, lidt frimission, men sekterne i tilbagegang, smaa KFUM og K sdsk, YM, kreds af KS, tysk gudstj hver md. 1947: Kirken ligger uheldigt, megen velvilje, gr ungdomsf, sdsk, KFUM og K,m udm kirkesang, IM (40), Lt Mf i nogle gr. 1955: Megen velvilje, ikke saa lidt nedarvet kirk liv, men splittet, IM (65), Lt Mf (36), DdU (60), FDF, sdsk, KFUM og K, enk frimgh. 1967: Se ovf.

Toftlund kirke ligger paa kirkebakken, som den gamle hærvej til Ribe førte over, og hvor 4 kæmpehøje laa, paa det højeste og smukkeste sted i sognet, med vid udsigt. Man gik som i Jelling mellem højene ind til kirken, der ligger paa bakkens østskraaning. Skib, kor og apsis af granitkvadre paa dobbeltsokkel med hulkant. I korets sydside en præstedør, hvorover en tympanon med relief (hjul-kors). Begge døre i brug, tosøjleportaler med glat tympanon. Enkelte oprind vinduer. Taarn med sadeltag. Tidligere har det haft Tørninglenspir, som det mistede ved en storm Sct Karens nat 1634. Trappehus mod nord. 1913 blev kirken udvidet med et sideskib mod syd med 3 parallelle sadeltage og gavle i højde med skibets tagrygning, kvadre fra den nedbrudte sydmur anvendtes. Desuden mursten med støbte lerrelieffer (arkit Blunck, Berlin). Kirkens indre bærer efter sideskibets opførelse præg af »prædikekirke« (S. Lerfeldt), prædikestolen dominerer, stenaltret er revet ned for at skaffe plads i det lille kor, og altertavlen blev presset ind under apsisbuen, lav apsisbue, triumfbuen kvadersat, udv med profilerede kragbaand. I korets nordmur en sidealterniche. Skifertag. Kor og skib har bjælkeloft, højt, snævert taarnrum med krydshvælv. Kirken hovedrestaur 1954. Altertavle fra ca 1620 med barok staffering, rest 1954, storstykket med nadvermaleri, siderne har dydemalerier. Gotisk træfigur af Maria med barnet, altersølv fra 1844, barokstager fra ca 1650, alterskranke fra 1954 af kunstsmed G. Reissmann, Sønderborg, middelald granitfont (som Agerskov) med fod fra 1954. Ottekantet, nederlandsk fad fra 1600 tallet, med syndefaldet, fontelaag fra 1700 tallet paa loftet. Lille krucifiks fra ca 1475. Prædikestol fra 1654 med samtidig himmel af Tøndertypen, en tidligere præstestols smukke foldeværksfyldninger m m er omdannet til degnestol. Brudestol fra 1730 med udsavede ryg- og sidestykker, 36 stolestadegavle fra ca 1730, pulpitur med malerier af de 10 brudejomfruer, siden 1954 i sideskibets vestende. Nyere klingpung. Restaurationen 1883 kostede kirken dens blytag, nu er den skifertækt, man solgte 5200 pd bly for 7½ pf pundet. Samme aar købte en entreprenør, som anlagde landevej det skønne gamle kirkegaardsdige, der trængte til reparation, og i stedet lavedes en enkelt lodret stensætning med en jordvold bagved. Kirkeforstanderskabet »bad om tilgivelse, fordi kirken var i knibe«. Og 1888 blev den revnede bronceklokke fra 1562, og som vejede 350 kg, solgt for 104 rmk pr 100 kg, og afløst af en støbestaalsklokke. Lille gotisk lægmandskrucifiks over korbuen. Flere mindetavler. 325 sd. Orgel fra 1956 med overbygn fra Wandsbeck kirke i Holsten.

Danm kirker, XX, Had a, 827—47, Mack: JG 67, 69.

Folketal: 1860: 1025, 1910: 1714, 1921: 1731, 1965: 2699.

Altergæster: 1922: 700, 1930: 992, 1938: 777, 1942: 537, 1954: 550, 1965: 517.

Menighedsraad: 1922: 3 IM, 3 gr, 1 husm, 1934: 2 IM, 1 gr, 4 u p, 1942: 2 IM, 1 soc, 4 u p, 1953: 2 IM, 2 gr, 2 soc, 2 u p, 1965: 3 IM, 1 gr, 4 u p (kirk).

Sognepræst

Indt: 1860: a) 130 rug, 8 byg, 3 havre, 11 boghvede, b) 25 rdl, c) naturalier, d) 325 rdl, e) jorden spredt, en del hede, afg 500 rdl. Lille, gl og ringe pgd. — Netto: 1907: 4105 mk. 1922: 2. kl, 1958: 12. kl, pgd opf 1899, omb 1936. Ny pgd 1965, se ovf.

13. 14. febr 1823–12. maj 62: **Jørgen Hansen Bjerregaard,** * 4. okt 87 Dalby v Kolding. Forældre: Hans Jørgensen B og Anna Cathrine Christensen. Stud priv 08, c okt 13 (h), afsk 12. maj 62, † 27. april 66. ~ 10. juni 24 Bolette Margrethe Leth, * 19. dec 95 Sdr Bjert, † 13. marts 74. Forældre: Sp i Sdr Bjert Oluf Frederik L, † 26, af Dalum-S og Botille Marie Terp (stamt 55). Om B, se ovf.

14. 25. juli 1862–15. jan 67 (sp Hjerpsted 28. jan 51): **Carl Emil Christensen,** * 12. dec 20 Kbhvn. Faderen: Vognmd og postholder Anders C og Christine Christensen. Stud v Westens inst 38, c jan 45 (h), hjpr Greve-K 4. juni 46, præst ved den dsk kirke, Flensborg 50, susp dec 66, afsat af tyskerne 15. jan 67, derefter hjpr og vikar i 15–20 emb i kongeriget, † 21. jan 93. ~ 3. maj 49 Vilhelmine

Marie Christensen, * 21. juni 21 Kbhvn, † ? ?. Forældre: Palæforvalter paa Amalienborg Jens Magnus C og Barbara Marie van der Burgh. Om C, se ovf.

15. 1867–86 (sp Brarup 66): **August Heinrich Schumacher,** * 12. april 38 Petersdorf, Femern. Forældre: Diakon Diderich Christopher Johann S og Elsabeth Olderog. Huslærer, hjpr Ketting, † 16. juni 86. ~ 16. aug 71 Julia Petrea Anna Margretha Ørbeck, * 19. dec 30, † 5. juli 77. Faderen: Sp Arrild, se der. Om S, se ovf.

16. 1886–92: (sp Spandet 81): **L. O. Jessen,** fl t Vilstrup, se der.

17. 1893–1909: **C. T. Weber,** fl t Nordborg, se der.

18. 1909–15 (præst Sct Mariæ, Sct Petri og den dsk mgh Helligaands kirke, Flensborg 03): Dr phil **Christian Jørgen Nielsen** * 12. sept 70 Rinkenæs. Forældre: Lærer Hans Jørgen N og Cathrine Marie Petrine Bek. Stud Kiel, sp Højst 00, rektor Flensborg 15, dr phil (om Søren Kierkegaard). Seminarieprorektor Rendsborg 15, i Hilchenbach 18, i Ratzeburg 19, præst i Berlin 25, † 13. marts 33. ~ Sara Beckmann. En søn er præst i Berlin. Om N, se ovf.

Kst 1915–21: **K. O. Poort,** se sp Branderup.

19. 30. sept 1921–27. april 29 (andenpræst Middelfart 31. maj 15): **C. G. C. A. Jacobsen,** fl t sp Frihavns k, Kbhvn, se Skrydstrup.

20. 23. juli 1929–5. febr 34 (sp Daubjerg-M-S 23. april 24): **A. F. Holt,** * 12. aug 95 Kbhvn. Faderen: Sp Nazaret k Kbhvn, † 33, se der. Stud Østersøgades gymn 13, c 21^2 (1). Dsk sømandspræst Hamburg 3. sept 21, afsk 5. febr 34, sekr DMS, Hellerup, † 19. okt 39. ~ 10. juli 22 Bertha Böttcher, * 17. dec 98 Bad Oldesloe. Faderen: Agent. – Broder: Sp Allehelgens k, Kbhvn. Søster ~ Exner, Hald-K. Brodersøn: Veggerby-B, se Mølholm. Farbroder: Ørum-V-V. Stamt 45.

Pastor *Axel Holt* var opvokset i Nazaret mgh i Kbhvn, en udpræget IMs mgh. Hans fader var fmd for Kbhvns IM, en dygtig teolog, elev af P. Madsen. *Axel Holt* var selv en dygtig og selvstændig teolog, en skarp debattør, kyndig i ydre mission og sønderjyske forhold. Han var en virksom sømandspræst i Hamburg, kom saa til Daubjerg, hvor han i liber daticus ved sin afrejse skrev et skudsmaal af befolkningen, som blev betegnet som »vel haardt«. Han var i Toftlund en overordentlig flittig præst, vandt megen anseelse i mgh. Han havde god kkg, men blev her kun i 5 aar. Det var som sekr i DMS, hans navn blev landskendt i IMs kredse. Med stor nidkærhed og dygtighed røgtede han den ham betroede gerning. Han havde en usædvanlig arbejdsevne, der var i stand til at overkomme det utrolige. Han redigerede Dansk Missionsblad, besørgede den store korrespondance med missionsmarkerne, tog sig af administrationen og holdt saa samtidig møder ud over landet. Og han var i besiddelse af en stor evne til at kunne sætte sig ind i de spm, han fik med at gøre, og klart at kunne forelægge dem til afgørelse. Dertil var han vennesæl i færd og omgang med mennesker. Og sidst – men ikke mindst: han var en mand dybt rodfæstet i kristen tro. Han havde mange betingelser for at kunne fylde den stilling, han havde faaet. Dertil kom saa, at han for nylig havde den glæde at kunne foretage en rejse til missionsmarkerne. Den rejse blev til velsignelse for arbejdet derude. Derom foreligger der mange vidnesbyrd. Og den havde naturligvis ogsaa dygtiggjort ham yderligere til gerningen herhjemme. Han døde ret brat af en blodprop efter en galdestensoperation. (DMS bl 1939, 669, Kr Dbl 20. okt 39, Dn 1941, 69).

21. 9. maj 1934–13. jan 43: **S. H. Lerfeldt,** fl t sp Frederikssund-O, se der (nu sp Helligaandsk, Kbhvn).

22. 26. maj 1943–31. marts 64 (sp Alslev-H 3. okt 24): **Hans Christian Lassen,** * 3. nov 95 Nr Ønlev, Rise sogn, Sdj. Forældre: Gdjr Las L og Anne Margrethe Lamp. Stud Flensborg 19, c 23^2 (1), afsk 31. marts 64. ~ 3. aug 28 Eva Maria Marklund, * 12. juni 94 Helsingfors, † 1. jan 68. Forældre: Boghandler Johan Georg M og Dagmar Maria Charlotte Bergroth. – Søster ~ Holdt, Nr Vedby.

BM Ribe amts mghrfor fra 35–43.

Pastor L skriver, at han blev konfirmeret i Diakonisseanstaltens kirke i Flensborg, og indkaldt fra gymnasiet i Flensborg 1915, blev rekrut hos jægerne i Heidelberg. Paa min 20-aars fødselsdag over Memel til fronten i Kurland. Sidst i 1917 officerskursus i Munsterlager. Paaske 1918 til Finland (Hangö) med v d Solz. Under gadekampene i Helsingfors 13. april var vi gaaet i en fælde, omringet paa alle sider af de røde, da troede vi ikke mere at kunne slippe levende ud af det. Det var paa min mors fødselsdag. Hun havde været saa nedtrykt den dag og sagt: »Christian er i stor livsfare i dag.« Det vidste hun! Dagen efter blev vi forlagt til Malm, hvor jeg traf min tilkommende hustru, Eva Maria Marklund, dengang boende i Boxbacka. Under novemberrevolutionen 1918 blev vor bataljon indsat i Berlin. Efter hjemsendelsen begyndte jeg febr 1919 studierne i Kbhvn og fik embedseksamen 1923.

23. 9. aug 1964 (sp Vigersted-K 11. marts 54): **Henning Jørgen Madsen,** * 6. okt 21 Frederiksberg. Forældre: Lektor, mag art Oluf Jacob M og Kaja Kristiane Marie Møller. Stud Lyngby 42, c 50^1 (1-90). Kkp Vejen-L 9. dec 50. ~ 31. maj 52 Else Margrethe Hansen, * 31. okt 31 Vejen. Forældre: Sogneraadsfmd, vognmd Kristian H og Elly Marie Klockmann.

Rejsesekr, Den kr Buddhistmiss 51.

Litt foruden ovenn: Hjs. P 293—295, J. Br 146, 184, 191, 194, 255, Sdj aarb 1913, 146 f, C. Helge Petersen: T sogn, 1942, Carsten Petersen: Slesv præster, 1938, K og S 1953, 178 f, Medd fra præsterne K. O. Poort og H. C. Lassen. M. Refslund Poulsen: Minder, 1949.

Hviding herred

HVIDING—REJSBY

Hviding-Rejsby pastorat er oprettet 18. sept 1929. Hviding og Rejsby var to selvstændige sognekald, men fra 1914 havde Rejsby ikke selvstændig sognepræst. Sp i Hviding betjente Rejsby til 1919, derefter betjentes det af nabopræster, indtil det 21. juli 1922 sammen med Hviding midlertidigt lagdes under V Vedsted, og efter pastor **Otto Rosenstands** død 1929 blev den endelige ordning truffet, hvorved V Vedsted atter blev enepastorat, og Hviding-Rejsby lagdes sammen som selvstændigt pastorat.

Hviding sogn, 2854 ha, langs Vesterhavet (Vadehavet), bestaar af marsk indtil 3 km bredde langs havet, bredest ved Rejsby aa, mod øst naar landskabet op til 24 m. Ingen bakker. Gest og marsk gaar over i hinanden. Meget varierende jordbundsforhold, den sydøstl del har til vor tid været svagt bebygget. Den vestjyske længdebane og Ribe-Tønder landevej (Hovedvej 11) gaar gn sognet. Byerne H, H stationsby, bymæssig bebygg, ca 200 indb, sammenbygget med Egebæk i V Vedsted sogn paa H sogns nordgrænse med jernbanest og kro. Raahede m skole (H skole, opf 1940), bibl, Høgsbro m fh, opf 1906, omb 56, med scene; Lundsmark m stor grusgrav; Enderup.

Enkelte større gaarde: Høgsbrogd, (tidl adelsgd, tilhørte slægten *Rosenkrantz)* Ludv. Rosenkrantz skænkede 1589 den store klokke til kirken. Hans enke, Johanne, bragte godset til sin anden ægtefælle, Christoffer Rosenkrantz, der blev henrettet 1610 for at have forfalsket gældsbreve (ses paa Marstrands maleri i Roskilde dk). Godset gik saa over til slægten *Rantzau;* 1721 blev Chr. Ditl. R skudt paa sin broders foranledning, hvorfor broderen blev idømt livsvarigt fængsel, godset blev inddraget og solgt. Nu kun 50 ha, beskeden hovedbygning. I samme slægts eje siden 1748, dog et par gange gaaet i arv paa spindesiden. 1895–1930 ejet af amtsraadsmedlem *N. B. Hostrup.*

Oldtidsminder: 2 høje, 9 sløjfet. Paa Lundsmark hede boplads fra yngre stenalder. Enkelte fund.

Tidsskriftet »Skalk« har 1964 berettet om de store undersøgelser, som drejer sig om Hviding nakke, en sandbanke i vadehavet ud for kirken. Den er omtalt som Ribes vigtigste ladeplads i middelald og til ind i 16. aarh som den største udskibningshavn for stude-eksporten. 1638 kom der i foraaret 100 skibe til H, kun 20 til Ribe aas anløbsplads. En hjælpehær til England paa 7000 md afsendtes 1689 fra Hviding nakke. Den særlige udformning af Hviding kirke viser, at den har været kirke for en betydelig handelsplads. Den tanke antydes, at Ribe ligesom andre vikingebyer (f eks Hedeby) kan have skiftet plads, saa Ribe oprindeligt laa, hvor nu den ensomme Hviding kirke ligger. Den var en storkirke, se ndf, og laa, hvor Hviding herredsting laa.

Maaske har Ansgar virket her, maaske byggedes den første trækirke her. I Ribe har man jo ikke fundet den. 1441 holdtes ting her paa kirkegaarden, maaske var det her, »i nærheden af Ribe«, at **Erik Emune** blev dræbt af den jyske herremand, **Sorteplov** 18. sept 1137? Faktum er, at Hviding efterhaanden blev overgaaet af Ribe, som var mere begunstiget fra naturens haand og lettere at forsvare.

Under den tyske administration var H én kommune.

Stemmetal: 1871: 95 dsk, 5 ty, 1920: 347 dsk (118 tilrejs), 70 ty, (45 tilrejs), 1964: 372 dsk, 0 ty.

Rejsby sogn, 1817 ha, langs Vesterhavet (Vadehavet) med 4 km bred marsk langs havet og øst herfor lavt gestland, højeste punkt 12 m. Rejsby aa bugter sig gn marsken, udløbet er flyttet mod syd, og der er anlagt sluse i havdiget. Fed marskjord og flyvesand, ret forblæst. Effektive udgrøftninger. Den vestjyske længdebane og hovedvej 11 gaar gn sognet. Byerne: R med skole fra 1956, bibl, kro, sportspl, jernbaneholdepl. – Kærbølling, Haved.

Ingen oldtidsminder. I R nævnes 1770 Galgepælen, Galgevang, Galgebjerg. Havedgd, som før 1864 var domænegd, ejedes 1875—79 af pastor **H. K. Winding,** Seem. Nu 60 ha.

Sognet var under tysk adm, én kommune.

Stemmetal: 1871: 93 dsk, 3 ty, 1920: 320 dsk (94 tilrejs), 5 ty, 1964: 235 dsk, 1 ty.

Den gl grænse indtil 1920 er helt slettet, kun et skilt med oplysning om amtsskel markerer, hvor grænsen gik.

Begge sogne har i tidens løb været hjemsøgt af svære stormfloder. Efter genforeningen byggedes Chr. X's dige eller Rejsbydiget, men inden diget var færdigbygget, skete 30. aug 1923 en frygtelig katastrofe, hvorved 19 mennesker omkom i vandfloden foruden mange dyr. Alle enge sattes under vand, Rejsby aa gik over sine bredder, landevej og jernbane var oversvømmet. De mange digearbejdere tog det med ro og søgte for sent at komme i sikkerhed, saa kun faa af dem, der arbejdede ved Rejsby sluse, reddede livet. Mindesten rejst 1925 ved slusen. Uden for diget er der store marskenge. Her ændres kysten stadig. Nogle steder nedbryder havet, men de fleste steder lægger det nyt land til (slik), saa engene skifter udseende.

HVIDING

Af den ældre præstehistorie

Hviding præsterække kan følges tilbage til 1291, da hr *Petrus* var sp her (CP 51). Den sidste katolske præst, hr *Poul,* ville ligesom sognet ikke godtage reformationen (Jørgen Larsen, s 53), han blev afsat og fik en ringe stilling i Ribe, og den første luth sp *Christian Nielsen* († 1566) maatte indsættes med magt. Wiberg opgiver forkert hans efternavn som Jensen og fortæller, at han døde af skræk ved at se et spøgelse paa Lundsmark (W. I, 713). Det fortælles, at den konservative bef ikke ville modtage ham, saa han maatte hidkalde herredsfogeden, der fulgte ham rundt i sognet og oplæste et brev fra hertug *Christian,* der befalede dem at tage godt mod den ny præst (KoS 134). – *Jens Jensen* († ca 1606) efterfulgtes af *Thomas Christensen Høst* (1606–47). Sognet led stor skade ved stormfloden 1634, ogsaa pgd, og sp klagede sin nød til kongen. *Thomas Henriksen Vejle* (Vedel) (1647–86) omtales som meget fattig, men han opsatte dog et ret betydeligt epitafium i kirken og skænkede en predella til altertavlen. Hans 3 sønner blev præster (her, i Fole og Dejbjerg). Han efterfulgtes af sin søn, *Hans Thomsen Vedel* (1672–06), sognet var forar-

met under krige, kvægpest og smitsom sygdom. Den senere provst *Clemens J. Fog* har skrevet en bog om kvægpesten. *Hans Thomsen Vedels* levnedsløb er skildret udførligt af *Bjørn Kornerup* i Khst saml 7. r III, 149 f, efter en biografi i Ribe katedralskoles bibliotek, en ligprædiken over den veltjente *Hans Thomsen Vedel,* søn af den hæderlige, fornemme og vellærde *Thomas Henriksen Vedel*... »han har vel som andre syndige mennesker haft sin svaghed, hvilket han har kendt og vemodigt klaget over. Dog haver han ogsaa haft sine dyder, som fortjener sin lov. I sit kald og embede var han en aarvaagen, tro og vindskibelig Herrens tjener, en ren lærer og tro husholder, og sine sognefolk har han elsket... han blev for 5 aar siden angrebet af skørbug, som foraarsagede ham ikke liden smerte og afmagt, og i 18 uger har han ikke kunnet komme i sin kirke og forrette tjeneste...« Provst *Clemens Jørgensen Fog* (1706–63) af Sct Catharinæ k, Ribe, var gift med fmds dt, havde 11 børn, hvoraf en blev sp i Nr Felding-T, andre i Vejen-L, Føvling-H, og døtre blev gift m Sommer, Nr Felding-T, Høhne, V. Vedsted, Bjørn, Vodder og eftm. (Stamt 31). Epitafium. Biskop *Brorson* skriver 1745: »Provst F prædikede smukt om tilbørligt opsyn med mgh ud fra 1. Kor, 11, 34. Da jeg videre forestillede mgh, hvilken forandring der blev, naar Paulus kom i mgh, gav det stor bevægelse hos mange. Ungd svarede ellers upaaklageligt, adskillige af de gl med megen munterhed. Der har i denne mgh for 7–8 aar siden været nogen opvækkelse hos nogle, af hvilke en pige, som holdtes for en af de bedste, er for et par aar siden gaaet til Frørup sogn, og derfra til Herrnhut« (Vis 25). Emissærer fra Herrnhut fik sat præstekonventer i gang bl a i H pgd (Ribe Bisp s 149). *Fr. Chr. Lauritsen Hammer* (1751–64) var rektorsøn fra Nyk F, gift med fmds dt, en dt blev gift m pastor Grønlund, Agerskov. Biskop *Brorson* skriver 1758: »H forestillede smukt af evg (Mt. 9, 18 f) Guds kærlighed og trofasthed i at drage sjæle til sig. Degnen ulastelig, mgh meget bevægelig.« (Vis 128). H blev fundet død i en fiskepark ved pgd, antagelig faldet deri p gr a svimmelhed (W 714). *J. Brodersen* antyder, at H tog sit eget liv af frygt for at blive straffet for dokumentfalsk. (J. Br 234). Sognet var aandeligt dødt. Der var vist kun en kone og hendes søn, der var blevet omvendt ved vækkelsen i Rejsby.

Pastor *Joachim Ewald* (1764–1807, * 1725, † 1826, 101 aar gl), søn af degnen i Bredebro (pietist) og gift med Esther Sønnichsen fra Grelsbøl ved Tønder, kom hertil fra Vorbasse-H. Fra den dag, da »denne velsignede familie« holdt sit indtog i Hviding pgd, den vestligste gaard i byen, og E under stor tilslutning havde holdt sin tiltrædelsesprædiken, skete en forandring i sognet. Man mærkede: »Den mand vil noget... aldrig havde man hørt en prædiken med saadan varme.« (J. Br). Præstefamilien levede et meget smukt liv, fru Esther hjalp sin mand trofast (en dt blev gift med den kendte pietistiske pastor *J. F. Bojsen,* Vigerslev). Selv havde *Ewald* været lærer ved Vajsenhuset, var afgjort pietist. Fra nær og fjern kom man til Hviding for at høre hans klare vidnesbyrd, og efter kort tid var »henved 100 sjæle vakt«. Der blev holdt stærkt besøgte forsamlinger i pgd, præsten ledede møderne for mændene, fruen for kvinderne. E arbejdede haand i haand med Brødremgh, som efter hans anmodning sendte en søster, *Karen Rørbye,* til hjælp i Hviding 1777. Hun boede i pgd, virkede ogsaa i nabosognene, var her til sin død 1785, og søster *Anna Marie Peters* fra Vejle afløste hende og virkede her »elsket og agtet som en sand Jesu tjenerinde« i 20 aar. Vækkelsen bredte sig, ogsaa degnen blev omvendt. 1782 døde fru Esther. To sønner var de første elever i Christiansfeld kostskole, 2 blev præster sydpaa. Hviding blev et herrnhutisk mghscentrum i disse aar, og der oprettedes et brødremgh-societet i pgd. Men da rationalismen holdt sit indtog, blev der 1803 klaget over, at de troendes smf blev mindre og mindre. De gl døde, og ny kom ikke til. E forrettede sit embede trofast med gudstj og smfsmøder, til han var over 80 aar. Hans 50-aars jubilæum 1805 fejredes med stor fest, en svigersøn, pastor *Knudsen,* Nr Næraa, prædikede, og E talte over ordet: »Mig er vederfaret barmhjertighed«. Menigheden var stærkt bevæget. Efter sin afsked 1807 flyttede han til Christiansfeld, hvor han fejrede sin 100-aars fødselsdag og blev begravet.

Desværre blev der ikke nogen varig herrnhutisk bevægelse. »Med *Ewald* forsvandt Kristi evg fra prædikestolen, og det kom atter til at se sørgeligt ud i Hviding«. (J Br 239).

Ewald klagede 1767 over pgds brøstfældighed.

Gert J. Brøndsted (1808–15), fl t Varde, se Asminderød-G, havde accessit for en prisopgave i teologi, var meget skoleinteresseret, skrev om pædagogiske straffe og belønninger, om den indbyrdes undervisning, og senere i Fallesens teol maanedsskr om daabens hist i de første 3 aarhundreder. Hans broder var den kendte arkæolog, prof P. O. B, de var præstesønner fra Horsens. Pastor B var ægte rationalist (2. s i adv havde han som emne for sin prædiken: »I hvilke henseender kan vigtige begivenheder i verden være lærerige for os«, og 3. s i adv: »Hvorvidt har det mundheld: man har kun skam til tak« sin rigtighed?«). Der blev ikke mere holdt forsamlinger i pgd, de troende var som faar uden hyrde, og søster *Peters* var flyttet bort. Rejseprædikanterne kom dog stadigt, men livet ebbede ud.

Ole Thorkilsen (1816–50) havde været kateket ved Holmens k, døde her, 63 aar gl. – *J. C. Fischer* (1831–34) fl t Arninge. Han var kort efter sit bryllup 1828 blevet sindssyg, men kom sig et aar efter. Senere blev han atter forrykt, var »en kummerlig præst«, og døde paa Sct Hans hospital (BDG I, 218). Han skrev i Nord kirketid om forandring af jordpaakastelsesformularen. – *Ditlev Blangsted Pontoppidan* (1835–40) af Hygum, døde her, 50 aar gl. – *Fr. L. T. Gottlieb* (1840–53) kom hertil fra Sdr Omme-H, og fl t Ø Linnet, se der. Han var en dygtig præst, var agtet og elsket (CP 160), og her blev atter lidt aandeligt liv. Han klagede 1840 over den faldefærdige pgd. – Pastor *Fr. Werliin* (1853–67) kom hertil fra Rømø, afsat af tyskerne p gr a edsnægtelse, var malermestersøn fra Kbhvn, fl t Højen-J.

Sognepræst

Indt: 1860: a) 36 rug, 68 byg, b) 48 rdl, c) 3 lpd brød, 20 sn æg d) 200 rdl, e) jorden i parceller. Pgd nær havet, 4-længet, 57 fag, opført 1848, grundm, god, Netto 1907: 4120 mk.

14. 14. okt 1853–20. maj 67 (sp Rømø 30. okt 46): **Frederik Werliin,** afsat af tyskerne p gr a edsnægtelse, se sp Højen-J.

15. 1868–82: **Christian Ewertsen,** * 06, afsk 82, † 90.

16. 1882–86: **P. F. Petersen,** fl t Bevtoft-T, senere Haderslev, generalsuperintendent 1917, dr phil.

P. F. Petersen, kbmdssøn fra Flensborg, havde studeret i Tübingen, Leipzig og Kiel, er den mest kendte af de tyske præster her. Han hørte ikke som præst i Sdj til de fremtrædende, han tilhørte en solid, konservativ embedsmandstype, der pligttro til det yderste øvede hverdagens arbejde, og derfor blev værdsat af myndighederne. Som den etisk gennemformede karakter han var, undsaa han sig dog ikke ved at træde op mod regeringens efter hans og alle kyndiges opfattelse uforsvarlige og forfejlede sprogpolitik i grænselandet. Han var en dygtig prædikant og administrator. (J. Holdt, DBL XVIII, 277).

17. 1886–90 (sp Rødnæs 81): **J. A. J. Clausen,** fl t Tyrstrup-H, se der.

18. 1891–1904: **C. J. Petersen,** fl t Skodborg, se Haderslev dk. Arbejdede paa IMs linie.

19. 1905–10 (sp Branderup 96): **P. Arnold,** fl t Øsby, se der.

20. 1910–19 (sp Hjerpsted 08): **Matthias Kragh,** * 76 Hoptrup, fl t sp Hohenaspe, Tyskland 19.

Pastor *Axel Jacobsen* skriver, at det ikke er hans indtryk, at kirkelivet sygnede hen i tysk tid. I hvert fald kun set med grundtvigske øjne. Den brede bef holdt fast ved kirken. Der var ikke de store udsving. Nogle faa søgte frimgh, andre til Vester Vedsted. Om *Agnes Smidt,* Lundsmark, se ndf. (Se Hans Thysen: Grundtvigianismen i Sdj, 1963).

REJSBY

Præsterækken gaar tilbage til 1460: *Johs. Tuwonis.* Den første luth sp var *Søren Ebbesen* († 1557); *Niels Pedersen* (1557–1612) var gift med en dame, der hed Delle (W II, 592). *Hans Regelsen* (1612–19) fl t Seem, *Jørgen Christensen* († 1640) »var i unaade hos øvrigheden paa Riberhus, da han var en stor slagsbroder. Led stor skade ved vandfloden 1634, da vandet stod højt i pgd«. Provst *Ole Jensèn* († 1655) døjede ligesom provst *Peder Sørensen Vedel* (1655–91) under krig og pest. *Vedels* fader var sp Ribe dk, og søn af Anders Sørensen V. Ligsten. Slægten Vedel talte mange dygtige præster i Vestslesvig. Peder V efterfulgtes af sin søn, *Søren Pedersen Vedel* (1684–1749). Hans sønner blev sp i Værum-Ø og Anholt, hans broder var sp i Døstrup. *Johan Luffe* (1733–52) var født i Oxford og gift med en datterdt af Søren Vedel. *Brorson* skriver 1745, at L prædikede »helt opbyggeligt om Kristi uovervindelige sandhed og uskyldighed, ud fra passionen. Der er i mgh en køn opvækkelse, sp er retsindig og alvorlig i sit embede. Ungd svarede fornøjeligt, mgh meget agtsom og tildels hjerteligt bevæget. I samme mgh kom jeg til at tale med en mand vidtløftigt, han har altid været meget arrig mod sin sjælesørger og genstridig mod hans formaninger. Jeg trængede ind paa ham med formaning til sand omvendelse, hvad han lovede med taarer i øjnene. Præsten blev derved meget fornøjet. Jeg maatte paa min hjemrejse love ham at komme der hvert aar efter hans og mghs indstændige begæring.« (Vis 26). *Luffe* »var et tro vidne og til velsignelse, skønt hans hustru var modstander«. Brødremghs rejsebroder *Zeidler* fandt 1748 kun 8 vakte i sognet (Ribe bispes 142).

Pastor *Anders Pedersen Radoor* (1753–94) var gift 2. gang med en dt af pastor *Høyer,* Fole. *Brorson* skriver, at R 1753 »grundigt og alvorligt talte om den sande og den falske kristendoms ulige beskaffenhed (Lk. 14, 1 f). I denne mgh har for mange aar siden været en køn opvækkelse, og findes derudi endnu ikke faa sjæle, som alvorligt tragter efter himmelen. Ikke heller kan det skønnes andet, end at nuv sp ogsaa retskaffent søger mghs salighed. Ungd svarede til fornøjelse, degnen dygtig og flittig.« (Vis 86). En søn af *Radoor* blev sp i Brøns.

I Hviding kirke en mindetavle over Radoors 1. kone, om hvem det fortælles, at hun kom til Rejsby med 21 læs gods fra Thisted. Men da de ingen ægtepagt havde, hentede hendes slægt alt hendes gods, da hun døde et aar efter i barselseng. Baade *Luffe* og *Radoor* fik mange efterkommere paa egnen. (Provst *E. Alshauge,* Oksbøl, fører sin slægt tilbage til Radoor). Radoors enke boede i et lille hus, som tilhørte embedet i Kærbølling. Hun var en myndig og betydelig dame, der længe mindedes her under navnet »Mama«. Baade *Luffe* og *Radoor* gjorde sig fortjent ved betydelige forbedringer ved kirken.

J. Brodersen skriver (s 235), at pastor *And. Radoor* var begavet og anset, men ogsaa bydende og smaalig. I sin prædiken tabte han sig i gentagelser, og han kunne ikke finde ende paa prædikenen, saa hans hustru maatte give ham tegn til at slutte af, se ndf.

Pastor *P. F. Mohr* (1794–1831) af Voldum-R, var en dygtig, begavet præst, men hans hustru (dt af pastor Holm, Højen-J), var »fordrukken og meget opfindsom for at skaffe sig brændevin«.

P. O. Winther (1831–39) kom hertil fra Sønderho, fl t Bringstrup-S, hvor biskop *J. P. Mynster* kalder hans prædiken »daarligt gods, foredraget monotont og kedsommeligt med et ubehageligt og utydeligt jysk organ«. (W var gaardmandssøn fra Gunderup sogn, se her II, 402). Ved stormfloden 1834 stod vandet op i pgd.

Andreas Winding (1839–49) fl t Havrebjerg-G, se Paarup.

Sognepræst

Indt: 1860: a) 31 rug, 68 byg, b) 51 rdl, c) 34 lpd smør, d) 200 rdl, e) 90 td ld, fordelt paa 10 parceller, afg 500 rdl, 1907: 3642 kr. — Trelænget, grundmuret pgd, 24 fag. Pgd blev nedrevet 1920 efter krigen.

13. 16. maj 1849–2. maj 57: **Mourits Mørch,** fl t Hostrup, se S Bjert.

Da M i sin tiltrædelsesprædiken havde udtalt sin troskab til kong Frederik VII og sin harme over oprørernes tyranni, blev han af en udsendt patrulje arresteret og sad først fængslet paa Gram slot, senere i Haderslev. Han bragtes dog snart efter til de danske forposter, drog til Kbhvn, men vendte efter slaget ved Fredericia, som han fra Middelfart var vidne til, tilbage til sin mgh, der modtog ham med aabne arme. (Koldingpost 4. aug 90). I Hostrup »forstod han ligesom i Rejsby i høj grad at vinde mghs tillid og kærlighed«, valgt 27. nov 60 af gejstligheden i 3. distr (Tønder) til suppleant til den slesv stænderforsaml og deltog som saadan i de private møder, den dsk minoritet afholdt i Flensborg, fordreven, da han ikke ville aflægge ed til prøjserne, 64, entl fra Hostrup 28. okt s a.

14. 11. juli 1857–20. maj 67 (ord kat Ribe 16. juni 49): **N. V. T. Hansen,** afsk p gr a edsnægtelse, se sp Brøndum-VN.

15. 1869–90: **Theodor Riis,** * 22 Løgumkloster-F. † 90.

16 1890–94: **J. A. Andersen,** fl t diakon Haderslev, se Moltrup-B

17. 1895–1904: **Th. Clausen,** fl t Bov, se der.

18. 1904–14: **Andreas Borck,** fl t Kværs, se der.

Derefter bestyret af pastor **M. Kragh,** Hviding, til 1919.

Fra Rejsby Præstegaard

Pastor **Axel Jacobsen** skriver:

Der er adskillige kirker ved hovedvej 11 mellem Ribe og Tønder, der udmærker sig fremfor Rejsby kirke, men hvad beliggenhed angaar, behøver den ikke at skamme sig. Set nordfra fremtræder kirkens hvidkalkede mure paa en særdeles smuk maade, indrammet, som de er, af kraftige og smukke træer. Netop indrammet. De skjuler ikke, men fremhæver, løfter den op over de lave enge som en hilsen til de landevejens farende folk, der er paa vej sydpaa, en hilsen og et velkommen til Sønderjylland. Der kan være noget dystert og sammentrængt over det forholdsvis lave taarn med den mærkelige kalot, der minder om en hat, som er rigeligt stor og derfor er trykket godt ned, at ikke vinden skal blæse den af. Og dog er der smil over den, et sejrssikkert smil, som vil minde folk om, at nok har vind og vejr i mere end én forstand været haard at kæmpe mod her i Vestslesvigs grænseegn, men der skal mere til, før man bukker under. Det er ikke mindst den smukke indramning af træer, der understreger det. Nu har de slaaet rod. Nu gror de og frygter ikke længere stormflodernes salte vand, der ellers saa mangen en gang gjorde dem livet surt.

Egentlig var det vel ikke kirken, de var beregnet for, de smukke træer. I hvert fald ikke dem østen for. Her laa jo lige op til kirkegaardsdiget i gamle dage præstegaarden. Det var den, de skulle hygge om. Og hygge kunne der nok trænges til, for det var ikke altid morsomt at bo i Rejsby præstegaard, der laa lavere end kirken og gang paa gang plagedes af floderne. Om præsten **Radoor,** der døde 1794, fortælles der, at stormflod engang fordrev ham af præstegaarden. Han drog da ind i kirkens sakristi, hvorfra han dog først maatte fordrive en skrædder, som havde søgt tilflugt der. Sagen ordnedes i mindelighed, saa skrædderen fik lov at opholde sig i kirken ved altret. Samme pastor **Radoor,** der i sin manddomstid var saa stærk, at han i én arm kunne løfte kirkens tunge brandstige og sætte den op ad sin lade, har aabenbart i sin alderdom været en del forkalket. Saaledes fortælles, at han engang søgte at stoppe for den indtrængende flod ved at lægge sine sengeklæder for dørene. Det lykkedes forstaaeligt nok ikke, og han maatte da ty op paa et bord og siddende her med benene anbragt paa en stol, morede han sig over sengetøjet, der flød rundt i stuerne.

I pastor Radoors tid har det sikkert været saa som saa med træerne. Dertil var floderne nok for hyppige. Men siden udbedrede man digerne om præstegaardshaven og saa var betingelserne til stede for plantning. Om pastor **Mørch** siges der, at han plantede træerne mod øst. Ved slutningen af samme aarhundrede taler den tyske præst om, at »havens bestand af træer er ikke saa ringe; især er der ingen mangel paa smukke egetræer«. Samme præst lod en del popler fjerne for at skaffe solen adgang til præstegaarden og give udsyn mod landsbyen. Han kalder dem »mindre værdifulde«, og der skal dog noget til, før man siger det om træer paa vor træfattige vesteregn. I 1907 blev der fjernet en stor poppel i det sydøstlige hjørne af haven og i december 1909 ødelagde en stormflod endnu et par popler. Han maa dog have faaet skik paa haven igen, for samtidig tales der om plantning af æble- og pæretræer og en nøddehæk.

Og saadan har præsterne gennem tiderne kæmpet for at hygge om den gamle præstegaard. Det er ikke den slags ting, der normalt finder vej til embedets bøger. Det er for dagligdags. Kun de pertentlige tyskere har ment, at ogsaa haven skulle der aflægges regnskab for. Og det skal de have tak for. Det er som krydderi i de ellers ofte tørre skriverier.

I dag er præstegaarden borte. Under den første verdenskrig var embedet vakant og betjentes af Hviding-præsten. Præstegaarden stod tom. Tyskerne fandt da paa at benytte den til kvarter for en flok russiske krigsfanger. Ældre Rejsby'ere mindes endnu, hvordan disse stakler maatte trave helt til Lundsmark for at skære tørv, der saa sendtes med banen sydpaa. Det var trange kaar for dem. Mad fik de ikke for meget af, og det kneb nok ogsaa at holde varmen. I hvert fald var der efter sigende ikke meget træværk tilbage i præstegaarden, da russerne var borte. Stormflod maatte de ogsaa føle. Digerne forfaldt, saa da floden kom, trængte vandet ind i præstegaarden som saa ofte før og gjorde russerne ganske panikslagne. De troede, det var syndfloden.

Efter krigen blev præstegaarden brudt ned. Den var ikke bedre værd paa det tidspunkt. Hvad der endnu kunne anvendes, blev solgt til sognets folk og resten kørtes væk. Dog hænder det endnu, at der kommer sten frem ved gravning eller pløjning.

Rejsby præstegaard var ellers engang en anselig ejendom. I 1857 bestod bygningerne af 26 fag »vaaningshus«, 13 fag vestre hus, hvoraf 2 fag var pulterkammer og rullestue, 1 fag gang og resten lade m v, og 13 fag østre hus til stald og hølade. Og saa havde de to sidstnævnte huse endda tidligere været 2 fag længere, ligesom der ogsaa engang har staaet en lade nord i gaarden. Nedbrydningen af disse dele blev foretaget af pastor **Mohr,** der var præst omkring 1800. I stedet opførte han en udbygning nord i gaarden paa »vaaningshuset«, der rummede spisestue forneden og studereværelse foroven.

Pastor **Th. Clausen** skriver 1896 om præstegaarden: »Pastoratsbygningerne saa ikke særligt fordelagtige ud. Gaardspladsen — der laa øde hen — lod jeg planere, efter at jeg havde ladet over 30 læs jord fjerne. Tagrygningen gik op og ned og var overalt utæt o s v.« Ved den lejlighed blev østfløjen, tre fag af »vaaningshuset«s østende og vesthusets nordende brudt ned og solgt. Herved indkom 5 000 mark, der med tilskud fra pastoratskapitalen dannede det økonomiske grundlag for ombygningen. Den gamle indgang til præstegaarden over kirkegaarden og gennem en gang i vestfløjen blev nedlagt og i stedet indrettedes en indgang fra syd gennem haven. I vestfløjen indrettedes hestestald og hønsehus. I nogle rum, hvor der i pastor **Riis'** tid (1869—1890) havde boet en gendarmfamilie ved navn **Jensen,** blev der indrettet konfirmandstue, studereværelse m v. Det var en kraftig modernisering, der fandt sted. Selv et badeværelse manglede ikke. Det kneb dog med vandet. I 1905 forsøgte præsten at faa »indlagt« vand. Han fik gravet en brønd inde i vaskehuset, men vandet var »schlecht und unklar« og brønden blev kastet til igen. I 1911 trængte under en stormflod salt vand ned i brønden i gaardspladsen og gjorde vandet salt. Nu var stillingen uholdbar. Der maatte gøres noget. Og endelig 1913 skete det. Der blev foretaget en boring paa 53 meter øst for præstegaarden, og det gav omsider godt vand, »nicht überreichlich, aber doch vollständig genug, um der Pastorat zu versorgen«. — Helt tilfredsstillende har ombygningen dog ikke været, siden man samtidig dannede et grundfond paa 4400 mark, der »med rente og rentes rente i en ikke saa fjern fremtid skulle muliggøre

en nybygning«. Præsten fik dog ikke megen glæde af besværet med ombygningen. Han rejste fra sognet allerede 1914, og han fik ingen efterfølger.

Selv om jorderne stadig bevarer en vis tilknytning til embedet, idet jordrenten betales til præstelønningskassen, er det dog en milesten i Rejsby præstegaards historie, der her er passeret. Embedet har ikke længere raadighed over egentlig agerjord. Tilbage er ca 23 ha jord, kaldet »Gallevang«, beliggende øst for banen og tildels beplantet med naaletræer, og to stykker marskjord, kaldet »Faaremærsk« og »Fælledbo« paa tilsammen ca 15 ha. De er beliggende ved Rejsby aa vest for byen og udlejes i parceller. Med dette sidste er der sandsynligvis sat et punktum for den udvikling, Rejsby præstegaard har været inde i. Det kan ikke nægtes, at der klæber en smule vemod til dens historie. Saadan føler en del Rejsby'ere det vistnok. De gamle dage kommer ikke igen. Men mindet lever dog og suset i trætoppene østen for kirken vil endnu en rum tid tale til dem, der har sans for det, om glæder og sorger i den gamle præstegaard. Den er borte. Den hører til det menneskelige og forgængelige. I stedet peger træerne nu imod den hvidkalkede kirke, der staar der som udtryk for det, der bliver, naar alt andet forgaar. Den er ogsaa hærget af tidens tand, men snart vil den fremstaa i ny og dog gammel skikkelse, naar hovedstandsættelsen er til ende. Og præstegaardshavens gamle træer vil sætte prikken over i'et ved ogsaa da at løfte den op over de lave enge som en hilsen til landevejens farende folk, men først og sidst som en hilsen til den menighed, den er moder til.

HVIDING - REJSBY

Tiden efter 1920

Pastor *Svane* skriver, at til 1920 var præsterne prøjsiske embedsmænd, ogsaa naar de var bedst, og hjordene spredtes. En genforening er endnu kun delvis lykkedes. (Hjb P 235). Flertallet er meget konservativt. Det saa man, da der skulle vælges præst ved reformationen og over for den herrnhutiske præst *Joachim Ewald.* Man holder sig til det tilvante, og den af Brorson omtalte vækkelse forsvandt.

Nogen stærk forbindelse er der ikke ml de to sogne, siden de blev ét pastorat. Dertil har de hver for stærkt et særpræg. Hviding er i mange maader mere vestjysk end sønderjysk og vant til paavirkning nordfra. Rejsby har stærkt sønderjysk præg. I H bruger man den danske salmebog, i R den sønderjyske. Bef har altid været rent dansk.

Hverken genforeningen eller besættelsestiden har bragt virkelig fornyelse, hvad det kirkelige angaar. Der er sket store materielle og ydre forandringer og fremskridt. Aandslivet brød sig andre veje, især over det folkelige fh, anført af toneangivende, hjemmefødte kræfter.

Det grundtvigske har faaet et vist tag i en del af bef. I Rejsby ejede *Jakob Knudsens* bedstefader, *Chr. Knudsen,* en gaard, inden han fl t Ribe. I Haved ejede *Peter Nielsen Petersen* en gd. Hans søn var den kendte gr præst, *P. N. Petersen,* Trinitatis k, Kbhvn (hvis sønner er præsterne Fog-Petersen). I Lundsmark har der været en lille, vaagen gr kreds. Her var den ledende gdjr *Claus Smidt* og hustru Ellen Marie. Paa deres gaard, Østergaard, indrettede de storstuen til gudstj om søndagen. Det var baade protest mod tyskheden i sognekirken og udtryk for gr liv, naar de først indbød frimghspræst *Cornelius Appel,* Rødding, og *L. B. Poulsen,* Bovlund, en gang om md, og senere frimghspræst *J. L. Jørgensen,* Skærbæk, til at komme og prædike her. Kredsen var præget af ungdom. *Claus Smidt* havde selv 7 børn. En af dem var malerinden *Agnes Smidt* (* 1874, † 1952). Hun har malet portrætter af en række af forkæmperne i grænsekampen (*H. P. Hanssen,* grev *Schack, H. Jefsen Christensen,* og af biskop *S. M. Westergaard* m fl). Hendes indsats omtales ndf. (Se ndf og De gr fri- og valgmgh, 1944, 247). Det var ogsaa *Agnes Smidt,* der skabte en ny gren paa den danske folkehøjskole, en *skole,* hvor eleverne arbejdede om dagen med landbrug, plantning og husholdning, medens resten af tiden gik med højskoleundervisning. Ophold og undervisning blev derved helt gratis. Ml de to krige arbejdede *Agnes Smidt* stærkt for en forsoningspolitik i grænselandet og over for Tyskland. Hun var en af de betydeligste kvinder i Sdj i genforenings-generationen. (K og S, 1953, 133). Frimghs-kredsen er nu paa det nærmeste uddød.

Det trak ud med at faa ordnet de sognekirkelige forhold efter genforeningen. Men det endte med, at de hidtil selvstændige 3 sognekald, V Vedsted, Hviding og Rejsby foreløbigt blev ét pastorat med pastor *Otto Rosenstand,* V. Vedsted, som sp, og 1923 blev den unge pastor *Sv. Zachariassen,* (f i Dybbøl), ansat som fast hjpr med bopæl i Hviding, hvor han blev sp (1929–34), da Hviding-Rejsby blev selvstændigt sognekald.

Paa en maade var det *Otto Rosenstands* personlighed, der gjorde, at man fik denne ordning. Han var vel kendt og meget afholdt i Hviding og Rejsby, der grænsede lige op til V Vedsted paa den kongerigske side af grænsen. Hans fader havde mange gange passeret Hviding-R, idet han var postkører ml Ribe og Skærbæk, entreprenør ved anlægget af Bramminge-Tønder-banen og havde en gd i Tvile. Han var spion for den danske hær 1864, og da Ribe blev besat af tyskerne, blev den gl *Rosenstand* arresteret og ført sydpaa, men hurtigt frigivet. *Otto Rosenstand* var gr, havde en kort tid været hjpr hos valgmghpræst *Jørgen Teilmann* i Bering, men hans hu stod til en gerning ved grænsen. Han kom til V Vedsted 1889, fik snart en ret stor mgh, og mange sønderjyder søgte V Vedsted kirke. Han fik ogsaa rejst en *efterskole* for sønderjysk ungdom 1894, og her blev en rig mødevirksomhed, hvor mange sydfra var med. Med dyb interesse fulgte han krigen 1914–18, var efter genforeningen en tid kst sp i Augustenborg, hvor han ikke blev valgt, kom tilbage til V Vedsted, og saa fik han alligevel en præstegerning i sønderjyske sogne, da Hviding-R blev lagt til V Vedsted. Han var en god prædikant, samlede stadigt en god flok og fik mange venner i Hviding-R. Han blev kaldt »en utaalmodig idealist, som helst ville udrette noget og se frugt af sin gerning«. (Se her V Vedsted, side 103 f). Men det blev pastor *Zachariassen,* som fik det daglige arbejde i Hviding-R. Han blev kendt som en af de kyndigste præster, hvad kirkekunst angaar. Han flyttede 1934 til Kliplev.

Pastor *O. A. Svane* (1934–47) havde været kommunelærer i Kbhvn i mange aar, var russisk translatør, lokalhistoriker, en ægte og dyb natur, vel nærmest gr, velfunderet paa

mange omraader. En betydelig mand, selvudslettende, beskeden. (Se her VIII, 477).

Pastor *T. O. F. Jørgensen* (1947–56) fl t Bogø kostskole, hvor han nu er rektor.

Pastor *A. J. Jacobsen* (1956–64) skriver 1963: Kkg 3–5 pct, alm folkekirk forhold, u p, sdsk i R, bibellæsn i skolerne og pgd, idrætsf, møder for ældre i pgd, foredragsf, flere foreninger. Ingen IM i Hv, organiseret mghsarbejde kan blive betragtet som »tysk«. I R nogle faa Lt Mf i ældre tid. Visse problemer i stationsbyen, der ikke har megen kontakt med kirken eller landsognet.

Pastor *Helge Quist Frandsen,* siden 1965, skriver 1967: Kkg 4–7 pct, u p, ellers som 1963. »Frivillig« konfirmandlæsning i R. I Hv stationsby bor mange plejere fra V. Vedsted Sindssygeanstalt. Den store begivenhed var Hv kirkes genindvielse 1967.

I 1957 stiftedes et lokalt historisk samfund for Rejsby med **Chresten N. Petersen** som formand og pastor **Jacobsen** som sekretær. Man gik straks i gang med indsamling af materiale, særligt med henblik paa en gaardhistorie. Hertil blev der hvert aar skrevet en oversigt over sognets mangeartede liv. Siden kom der forbindelse med gaardejer **Svend B. Troelsen,** V Vedsted, der var stærkt interesseret i lokalhistorie og sammen med sin kone havde tilbragt megen tid paa arkivet i Aabenraa. Med ham kom der skred i gaardhistorien og det resulterede i en bog »Rejsby Sogns Historie« v Sv. B. Troelsen og med bidrag af pastor Jacobsen (om kirke og præstegaard) 324 sider, udgivet af »Historisk Samfund for Rejsby Sogn«, trykt hos Skærbæk Bogtrykkeri. Bogen er illustreret og omfatter faktisk alle gaarde og huse i sognet tilbage til 15—1600-tallet. Et navneregister bag i bogen gør det muligt ogsaa at anvende den som kilde for slægtsoplysninger. Bogen blev udgivet 1966.

Førstelærer *Martin Madsen,* Gl Rye, tidl Hviding, har i Vestkysten 8. april 1969 skrevet en artikel »Skoleforholdene i Hviding sogn gennem tiderne«.

Blandt lægfolk nævnes i øvr: Gdjr *Niels Beyer Hostrup,* Høgsbro, * 66, † ?, amtsraadsmedl, sogneraadsmedl, medl af kredsdagen. Gdjr *Carl Hostrup,* Høgsbro er fmd for menighedsraadet i Hv. Gdjr *Nic Petersen,* * 87, i sogne- og menighedsraad, fmd hjælpekassen. Sognefoged *Andreas Brodersen Møller,* i Hv menighedsraad. Gdjr *Mads Warming,* Raahede (med ved opr af mange husmandsbrug i Sdj, gr). *Truels Stauning Jensen,* R, gdjr, fmd for Oxeksport. Gdjr *Laurids Bjerrum,* R, sogneraadsfmd og i menighedsraadet i mange aar. Mejeribest *G. Bæk,* fmd R menighedsraad.

Malerinden Agnes Smidt og kredsen i Lundsmark

Agnes Smidt (* 1874, † 1952) betød meget her. Pastor *Th. Olesen,* Dybe, skriver i Mgh bl 1952, s 220 f og 242 f):

Det var en stor skare mennesker, der var strømmet sammen fra alle landets egne og vidt forskellige kredse ved A. S' begravelse den lidt kolde aprildag. Der var snese af biler og mindst et dusin taler.

Der er heller ikke noget urimeligt i, at talerne mest samlede sig om A. S' person, at hendes rige menneskelighed, minder og træk fra hendes liv fremdroges med taknemmelighed. Hun var en rigt begavet kvinde, en særpræget ener med vidt og skarpt syn over for livets ting og foreteelser – og samtidig et mildt blik til alt menneskeligt og godt.

Ved at høre paa talerne – og senere læse de mindeord, der har staaet i forskellige blade – er jeg kommen til mere og mere at tænke paa hendes sammenhæng med slægten, egnen, hele Sdj – og da især med barndomshjemmet i Lundsmark, hvor det meste af hendes liv er levet, og som jeg har kendt i mere end 40 aar.

Da jeg i 1908 som ungt menneske kom til Lundsmark, levede hendes forældre *Ellen* og *Klaus Smidt* sm m tre voksne (30–40 aars) børn, Søren, Agnes og Sigrid, paa Østergaard. Det var et ejendommeligt fint og nobelt hjem, præget af gl bondekultur og af et rigt aandeligt liv – især af det grundtvigske, folkelige og kristelige frimghsliv, som i mange aar havde haft et af sine brændpunkter der. Baade *Cornelius Appel* og *L. B. Poulsen* havde igennem aarene haft gudstj og møder der, og mange af Danmarks gode mænd og kvinder var kommen der med godt budskab, havde ført samtaler og levende forkyndelse af danskhed og kristendom i hjemmet, som var et godt og gæstfrit samlingssted ikke blot for byens og sognets, men en vid omegns befolkning. I alt dette vaagne og vækkende liv havde man levet og aandet, helt fra børnene var smaa. (Der var flere ældre, gifte børn).

Nu var der imidlertid bygget fh i Hviding. Pastor *Jørgensen* var kommen til Skærbæk og havde overtaget betjeningen af de vestligste kredse af frimgh, og sommeren 1909 indviedes frimghskirken i Skærbæk. Det betød naturligvis udvidelse, bredere basis for arbejdet og vækkelsen, men lidt af det hjemlige, personlige præg gik samtidig bort. Og det var vel ikke fri for, at man savnede den rigdom, det nære samliv med vækkerne og førerne i aandslivet havde givet. Man var i hvert fald fyldt med store minder og rige traditioner, som holdtes højt i ære og tit var genstand for omtale, uden at livet dog var blevet blot minder. Alle børnene havde været paa højskoler, og *Agnes* havde uddannet sig til malerinde, dels i Kbhvn, en tid ogsaa i Paris. Hun malede ikke saa lidt. Tillige var hendes gode evner til sang og oplysning taget godt i brug i det folkelige arbejde i Sdj, idet hun kom en del omkring i hjem og forsamlingshuse og var meget paaskønnet for den del af sin virksomhed, der ogsaa optog hende meget ved siden af kunstmalervirksomheden. Hendes fleste og bedste malerier er portrætter. Men hun har ogsaa gode landskaber og interiører.

Jeg hørte hende i vinteren 1908–09 i Hviding fh læse Ibsens »Hærmændene paa Helgeland« dygtigt og gribende – og efter kaffebordet – det uundværlige sønderjyske kaffebord – synge kønne sange, ny og gamle: »Jens Vejmand«, »Du danske mand«, »Tre søde smaabørn med øjne blaa« – og Blichers »Det var ved Helmestier –« rørende, og som deres modsætning Aakjærs skælmske »Anna var i Anders kær«. Det var en skøn og rig aften, og paa hjemturen til Lundsmark blev jeg og flere unge budt til at køre med hestevognen fra Østergaard. Vi sang under hjemkørslen et par fædrelandssange ud over hedelandskabet. – Kort derefter blev jeg indbudt til besøg paa Østergaard og fik lejlighed til nærmere at

lære hjemmet og dets mennesker at kende, saa malerier og portrætter og fik indtryk af det gode, harmoniske hjem: Klaus S – optaget af sin »Traps Danmark« og historiske minder – fortalte 1. haands oplevelser fra bataljen ved Brøns 2. jan 1849. – Selvfølgelig skulle man snarest hen at se mindestenen med »Ej minde om en glimredag, men om et trofast hjertelag«. – Søren og Sigrid, der stod for landbrugsvirksomheden, stilfærdigt deltagende i samtalen, men Agnes øjensynligt »Livet i huset«. – Sang og samtale var det, der forenede os og grundlagde et kendskab, der senere udviklede sig til venskab mellem os.

Som tjenestekarl paa Vestergaard – et af mine indholdsrige ungdomsaar – lærte jeg efterhaanden det lille smf i Lundsmark at kende. Byen var paa kun tre gaarde med store hede- og engarealer – samt moster *Nikolines* hus. Der var det bedst mulige forhold mellem familierne paa de tre gaarde, selv om de var meget forskellige. Paa Vestergaard, hvor der var en stadig voksende børnefolk, havde *Marie* og *P. Bek* deres gode, højskoleprægede hjem med mange gode interesser – og adgang for mig til deres gode bogsamling i »æ dørns«. De ældste børn var begyndt at gaa i den tyske skole i Hviding. Som modvægt mod den paavirkning holdtes der lidt hjemmeskole, hvor Agnes S hjalp til, og jeg ogsaa lejlighedsvis gav en haandsrækning ved dansk-undervisningen. Det var frodigt levende mennesker, lidt gammeldags og mørktseende overfor »udviklingen«.

Paa Midtgaard boede *Kathrine* og *Villads Midtgaard* og deres eneste barn Minna, en skolepige, der sang kønt og fik musikundervisning i V Vedsted, hvortil hun red paa sin lille røde islænder. – Det var stoute og dygtige folk med fremskridtstro og store selskabelige evner, fulgte med paa det faglige omraade, men forsømte ikke derover deltagelse i det nationale og aandelige liv. – Og paa Østergaard – som nævnt – de lidt alderstegne *Smidts* med de rige minder og den lidt finere kultur. – I disse hjem mødte man en god repræsentation for det Sdj, der bevarede og forsvarede sin danskhed, byggede videre paa gl dansk grund og bevarede haabet om genforening i udlændighedstiden. – Den nære grænse, stadig forbindelse med Ribe og V Vedsted, hvor *O. Rosenstand* dengang var præst, havde sin store del i, at livet var saa rigt og danskpræget. – Naturligvis var der ogsaa forbindelse mod syd og øst, og »Heimdal« og »Flensborg Avis« var daglige budbringere om begivenhederne og den nationale kamp. *H. P. Hanssen* og *Jesscn*-linierne i politik tonede frem og brødes – selv i saa lille et smf. Man levede ikke indelukket, men aabent og alsidigt og blev indoptaget varigt i den del af Danmarks liv og kamp, der dækkes under navnet Sønderjylland. Da man senere kom til at læse og studere ogsaa den sønderjyske historie, opdagede man for alvor, hvad værdier der laa i at have faaet et om end begrænset 1. haandskendskab til mennesker og deres vilkaar i landet dernede »sønden aa«. *H. Jefsen Christensen,* Høgsbro, der kort efter blev fmd for Skoleforeningen, og *Agnes Smidt* mødte man af og til over hele Danmark og mindedes »begyndelsen«.

I afstemningskampen svor man til *Clausen* og *H. P. Hanssen*-linien, det beskedne standpunkt, som jo næsten hele Danmark indtog! Efter genforeningen besøgte jeg naturligvis Lundsmark og Agnes S. – Meget var forandret dernede. De gamle var borte, ny folk boede paa Østergaard. De tre søskende *Smidt* havde overtaget Vestergaard. Agnes havde adopteret 5 forældreløse børn, som Sigrid hjalp godt til med at gi' et godt hjem og en sund opdragelse. Søren var stærkt svækket af sygdom, men hjalp til efter evne.

Genforeningen havde skabt ny opgaver og muligheder, men ogsaa farer og vanskeligheder, som ikke før havde foreligget. (Agnes Smidt saa klart problemerne med ungdommen under de nye forhold og skabte sin særprægede *højskole.* Hun gjorde virkelig noget for de unge). Ja, de rankede sig ved det – tilliden, der blev vist dem – og de følte medansvar for skolen og hele det syn og liv, de dér var med i og blev knyttet til. Jeg ved ikke, om Agnes holdt foredrag for eleverne, men hun underviste i dansk og i »sprog« (kendte tysk, engelsk og fransk). Men sit væsentligste bidrag gav hun gn samtaler, sang og oplæsning. Der var ingen tvivl – hverken hos eleverne eller medarbejderne – om, at hun var den bærende kraft i skolen. – Blandt medhjælperne skal foruden *M. Olsen* nævnes *M. P. Ejerslev* og c theol *Sparre-Petersen* (se sp Torrild-V), der fik oprettet og en tid drev en husmandslod paa Lundsmark hede. – En overgang var det unge, arbejdsløse mænd, der udgjorde en væsentlig del af eleverne, men ogsaa en del Askov-elever og andre med intellektuelle evner og vidt forskellig alder og uddannelse kom der i kortere eller længere tid. – Et par norske landbrugsstuderende var der et par mdr.

Ingen – tror jeg – kom derfra uden at være præget af skolen og bedre rustet til livet. Menneskelivet fik højere maal og videre horisont efter et ophold i Lundsmark-skolens livskreds. Nogle gange holdtes der ogsaa stævner for en videre kreds af lærere, præster, gl elever og andre interesserede, hvor forskellige emner toges op til drøftelse ved 1 og 2 dages møder. *Niels Dael* fra Liselund kom engang imellem og holdt gudstj. Han velsignede i høj grad foretagendet, som var ret efter hans hjerte. – *M. Olsen* blev efter nogen tids forløb mest optaget af præstevirksomhed. Han blev ordineret til frimghspræst af *N. Dael* efteraaret 1921 i storstuen paa Vestergd i overværelse af en stor kreds af indbudte gæster. Senere paa dagen prædikede han i Hviding kirke, og bagefter holdtes møde i fh med fuldt hus. Det var en af de »store dage« for Lundsmark og for alle, der var med. Senere blev *M. Olsen* frimghspræst i Bovlund, se der.

Under alt dette gik livet sin gang; meget ændredes – og bedredes – øjensynligt i Lundsmark som over hele det genforenede Sdj. En nat brændte stuehuset paa Vestergd med alle dets skønne gl ting – ogsaa en del af Agnes' malerier. *Søren Smidt* var nær indebrændt, men *Agnes* fik ham med besvær bjerget ud af det brændende hus. – Huset blev ikke genopbygget, men i mosters hus levede familien vi-

dere trofast sammenholdende, hjulpet og støttet af naboer, slægt og venner. – Med skolen var det forbi, men ikke med det rige menneskelige og aandelige liv. Det fortsattes i flid og troskab. Mange kom der som gæster, og gn brevveksling og besøg holdtes forbindelsen vedlige med gl venner, elever og medarbejdere. Først døde *Søren.* For nogle aar siden ogsaa *Sigrid* efter at være fl t Ribe paa hospitalet ved St Kathrine kloster. Og nu er saa ogsaa *Agnes* død – 77 aar gl. Hun ejede stadig huset i Lundsmark, hvor hun boede sm m sin søsterdatter, *Ellen Gad.* Hun arbejdede og malede til det sidste. Hun døde hos sin plejedatter *Helga,* der er gift og bor i Erritsø ved Fredericia.

Hendes baare blev ført til Lundsmark begravelsesdagen. Der stod den paa plænen i haven omgivet af kranse og blomster, da folk samledes for at deltage i jordefærden. Efter en kort andagt ved frimghpræst, red *H. Skovmand* kørtes der til Hviding kirke, hvor begravelsen foregik. Der blev i kirken talt af *M. Olsen, Skovmand* og pastor *Jørgensen.* – Efter jordefærden samledes følget i fh om kaffeborde, og der blev holdt minde- og takketaler af adskillige, bl a af lærer *Madsen,* Raahede, *H. Jefsen Christensen,* Høgsbro, *Arnfred,* Askov, *N. P. Nielsen,* Højer, og flere slægtninge. Der er ogsaa skrevet smukt og godt om hende i flere blade. Det er vel især hendes kunstnernavn som maler, der har gjort hende kendt landet over. – Et sted saa jeg ordet *livskunstner* brugt om hende. Det synes mig at være en god betegnelse. Hun forstod den kunst: at faa noget ud sit eget liv og at bruge det saadan, at *andre* – jeg tror: *alle,* der kom i berøring med hende – blev rigere og gladere. Hun var *udtryk for noget,* noget af det bedste og sundeste, vi har faaet i eje som danske og som kristne – her formidlet gn den sønderjyske afstamning og arv – og især hjemmet, kredsen i Lundsmark. Hun var trofast mod sin arv derfra.

Marie Boesen, Københoved, udgav 1956 et smukt mindeskrift om *Agnes Smidt.*

Slægten *Høgsbro* stammer fra Høgsbro.

Udenrigsminister, dr phil *L. Moltesen* blev født i Raahede 1865. Den sønderjyske fører *Hans Jefsen Christensen* (* 1880 Visby, † 1956) overtog 1904 en gd i Høgsbro, Hviding sogn. Hans fader var indvandret fra Oksby til Visby, og *Jefsen C* voksede op i et nationalt vaagent og religiøst levende hjem. Hans mødrene slægt, *Jefsen,* havde forb med Christiansfeld, men i 90'erne sluttede familien sig til frimghbevægelsen og møderne paa Tinghus i Visby. *Jefsen C* blev elev paa Testrup højskole, og da han 1904 fl t Hviding, kom han under stærk paavirkning af pastor *Otto Rosenstand. Jefsen C* vakte først opmærksomhed ved velskrevne bladartikler med selvstændig opfattelse af sønderjyske forhold, var i opposition mod *H. P. Hanssens* taktik, men det var paa *H. P. Hanssens* forslag, at *Jefsen C* blev valgt til fmd for Skoleforeningen 1910, efter at *A. Thyssen Hansen* havde trukket sig tilbage. Under Jefsen C fik Skoleforeningen sit tyngdepunkt i Vesteregnen, og medlemstallet steg fra 7200 til 12.500 i 1914. Han var 1901 kasseret til militærtjeneste, men blev alligevel udskrevet under verdenskrigen, blev 17 gange indkaldt til garnisonen i Haderslev og hver gang hjemsendt. Da verdenskrigens afslutning nærmede sig, vakte nogle rygter om, at Danmark gn folkeafstemning skulle give en evt genforening sin tilslutning (en misforstaaelse af, at den ved en genforening nødvendiggjorte grundlovsændring krævede en folkeafstemnings sanktion) uro i Sdj, og Jefsen C paatog sig da at gaa over grænsen til Danmark for at skaffe nærmere oplysning. En oktobernat 1918 slap han gn Vadehavet til Danmark, hvor han som den første sønderjyde under de nye forhold fik forbindelse med de ledende mænd. Under overgangsaarenes brydninger indtog han en selvstændig stilling ml de kæmpende grupper. Oprindelig stemt for Nordslesvigs tilbagegivelse til afstemningsgrænsen 1867 arbejdede han for de dansktalende mellemslesvigske sognes inddragning under 1. zone. Han var fmd for det af vælgerforeningen nedsatte skoleudvalg, der kom til at medvirke til den danske mindretalsordning paa dette omraade. Denne ordning, som han sm m *Jacob Appel* har hovedæren for, var han siden en ivrig forsvarer for, baade over for dansk og tysk kritik. Som medl af skoleraad og skoledirektion arbejdede han sm m amtmand, grev *Schack* og amtsskolekonsulent *Nic. Svendsen* for ordningens gennemførelse i disse vanskelige strøg. Efter 1920 var han, der ogsaa var anset som en dygtig landmand, selvskreven til at være Vesteregnens repræsentant paa fl omraader. Blev 1920 tingvalgt landstingsmand (Venstre), og han var Venstres ordfører i de fleste sdj spm. Han kom ogsaa i Landstingets finansudvalg, det udenrigspolitiske nævn, rigsretten m m. Kulturelt og økonomisk øvede han en betydningsfuld indsats i Vesteregnen. Var stadig fmd for Skoleforeningen, medvirkende ved oprettelsen af Rens efterskole 1921, og havde som fmd for det udvalg, der støtter dsk kultur syd for grænsen, nøje føling med dsk arbejde i Sydslesvig. Han var landstingsmand til 1947.

(H. P. Hansen: Et tilbageblik III, 1932, 32 f, »Vestkysten« 27. febr 1930, nekrologer i dagspressen, DBL V 47, Højskolebl 12. okt 1956).

Skolen

H skole fra 1940, leder: *F. C. Mortensen.*
R skole fra 1954, leder: *Hans Hjuler.*

Blandt lærere nævnes: *Hans Martin Madsen,* Hv, * 99 Nølev, lærer her 31–67; *Aksel Nielsen,* R, * 1900 i Øse, lærer her 30–67; dygtige lærere, folkeligt engagerede, M's hustru organist.

Verdenskrigen: Ved kirkegaardens sydside i Hv en mindesten for de faldne. I R en mindesten ved kirkegaardens sydside for 18 faldne.

1931 oplyses: Jævne forhold, flertallet gr, lille IM smf i R, lidt Lt Mf i R, fh bruges godt til møder (fmd sp), foredragsf, lille frimghkr i Lundsmark. 1943: Kkg 5 pct, rolige forhold, smaa trofaste kredse af kkg, lille IM smf i R, rester af frimgh i Lundsmark. 1955: Kkg 4 pct, gr farvet folkekirkelighed, 2 idrætsf (100 og 100), om vinteren mdl hobbyklub i pgd (12) frivillig konfirmandlæsning i R. 1967, se ovf.

Pastor Qvist Madsen meddeler 1969: Kirkernes genaabning efter de langvarige og omfattende restaureringer har betydet øget tilslutning til gudstjenesterne. Menighederne er ikke videre retningsprægede, om end den gr arv stadig gør sig godt og positivt gældende. Befolkningen er venlig, interesseret og fordomsfri. I præstegaarden holdes møder for unge og ældre, ligesom der i præstegaarden og paa Rejsby skole holdes maanedsmøder m kristelige og folkelige emner.

Fra april 1970 indgaar Hviding sogn i Ribe storkommune, mens Rejsby sogn indgaar i Skærbæk storkommune.

Hviding kirke, (»den glemte katedral«) genindviedes 25. juni 1967 efter en restaur (arkit **R. Graae**), der havde varet ca 4 aar. Arbejdet omfattede omstøbning af blytaget, reparation af mure og træværk, nyt oliefyr, restaur af inventaret mm. Naar det trak saa længe ud, skyldtes det især Nationalmuseets omfattende udgravninger, der kastede nyt lys over kirkens historie. Kirken ligger ca 7 km i fugleflugt syd for Ribe paa en bakketop i det flade marskland, ensomt ud mod marsken og ser nu ikke ud af noget særligt. Dens mure er graa, den har intet taarn, kun en tagrytter, og dog tiltrækker den sig berettiget opmærksomhed ved sin imponerende rejsning og ved nordsidens smaa, højtsiddende vinduer. Maaske laa den centralt, da den blev bygget, men sognet har trukket sig østpaa. Nu ligger den helt mod vest, nær den gamle ladeplads ved H nakke. I sydskrænten af kirkebakken er fundet begravelser, smykker og redskaber fra en fjern fortid. Her har fra gl tid ligget en helligdom. Den ses vidt ud over vadehavet og er stadigt sømærke. Apsis og kor er bygget omkr 1150, skibet senere i aarhundredet.

Kirken indtager en særstilling bl Ribe-egnens tufstenskirker; den har f eks apsis, som fornyedes 1907 i sin opr skikkelse, ikke halvsøjler, men kun lisener, der deler den i 7 fag. Koret har i hver side to og skibet 4 tilsvarende facadeblændinger med friser og rundbuer. Koret har en tilmuret præstedør mod syd, apsisvinduet er rekonstrueret, genaabnet 1907. Skibets døre er tilmuret. Enk opr vinduer, korbuen ombygget 1907. I senromansk tid er kirken udvidet med et stort parti af tuf mod vest, med to taarne med kvadratisk grundplan (8 gange 8 m), og mellem dem en forhal med portal. Et par sideskibe har maaske ogsaa været planlagt, hvad man slutter af, at vestpartiet har været væs bredere end skibet. Ogsaa de høje spidsbuevinduer tyder derpaa. Men disse sideskibe blev næppe fuldført. En præsteindberetning 1638 siger, at kirken har haft 2 høje spir, som to tvillingjomfruer skulle have ladet opsætte, og det kan vel være hen ved 100 aar siden, de faldt ned midt udi sommeren. Vestforlængelsen er saa opført af røde munkesten paa taarnenes plads. En portal er opsat 1855, da en del af forlængelsen indrettedes til forhal. Vaabenhus fra 1907 mod syd. Tagrytter fra ca 1800, tidligere var der et klokkehus. Ved den store restaur 1907 fremdroges værdifulde kalkmalerier i apsis, men de gik tabt ved apsis'ens ombygning. Senmiddelald. kalkmal paa skibets nordvæg, bl a en kogge for anker.

Inventaret er rigt og interessant. Den prægtige altertavle er antagelig importeret fra Rhinegnene og hører til en lille gruppe altertavle-udsmykninger som fremkom i de seneste aar før reformationen, i den periode fra omkring 1500, da den katolske billedskærerkunst kulminerede.

I den kirkelige udsmykning med rosenkransaltertavle symboliserer roserne i stedet for perler bønnerne og trosbekendelsen. I Hv kirke er der 50 smaa og 5 store roser. Den store, sengotiske fløjaltertavle er efter et træsnit af Nürnbergeren, **Erh. Schön.** Midtpartiet udfyldes af et mægtigt rosenkransrelief, inden for kransen ses den korsfæstede omgivet af talrige figurer. Uden for kransen ses gejstlige og verdslige figurer. Fløjene har scener fra ærkeenglen Michaels historie, i predellaen (dobbelt) 15 hjælpere. Tavlen er smukt rest 1967. Et helt usædvanligt billedskærerarbejde under rosenkransen taler flg formaning til præsten hver gang, han vender sig mod alteret:

Pasce, pastor, gregem Dei puriter
praedica bona, breviter, utiliter,
administra sacramenta sincere,
Vive pie, juste, caste, candide,
Fac, quod tuum est in laudem Jehovae rite,
sic amarantinam gloriae coronam percipies certe!

Svær syvarmet lysestage skænket i genforeningsaaret. I ndr sidealterniche en sidealtertavle fra ca 1475 med Sct Anna selvtredie, Maria Magdalene og endnu en kvinde i midtskabet og helgeninder paa fløjene. Daabsfad skænket 1935. To sæt alterstager fra ca 1625. Monstransskab fl t Flensborg. Senromansk font af rød Weser-sandsten med arkadesmykket kumme, hugget i ét med foden, paa hvis hjørner er figurer. Korbuekrucifiks fra ca 1350. Prædikestol fra 1767 med evangelisterne og Paulus og senbarokt akantusværk. Stolen bæres af en engel med udbredte vinger. Samtidig himmel. Nordvæggen smykket med gamle symboler, to store lysekroner i rød farve, den ene skænket af pastor **C. J. Petersen.** Orgelpulpitur mod vest. Genforeningsklokke fra 1920. Epitafier og gravsten. 200 sd. Ved restaurering 1963—67 rykkedes pulpituret fra 1744 tilbage, det meget smukke marmorerede træloft blev synligt i hele sin længde. Det blev istandsat, og de primitive billeder paa pulpituret med fugle og træer afdækkedes. Kirken havde orgel allerede 1772, da **Joachim Ewald** var sp her. 1892 købtes Hadersley Maria-kirkes gl orgel. Orgelfacaden fra 1782 meget smuk, nyt orgel 1967. 10 tiloversblevne stolestader fra Brøns kirke anbragt øverst i kirken, de inspirerede arkit **Rolf Graae** til de nye stolestader (i blaa farve).

Sognefoged A. B. Møller og hstr, Raahede har skænket daabsfadet, og legater til udsmykning 1939 af brdr P. Th. og Carl Nielsen.

Litt: Danm kirker, **XXI, Tønder a**, 209—28, Skalk nr 3, 1964, Martin Mådsen: H kirkes hist, Sdj mdskr 1939, 161—84, Axel Jacobsen: H kirke, en glemt katedral, Ribe st aarb 1. sept 1964, Tage Christiansen og H. Qvist Frandsen i Mghr bl 1967, nr 10, Altertavlen har sidestykker i Tyskland, bl a i Schwabach, er omtalt i Zeitschr f chr Kunst, Düsseldorf, 1898, hft 2, 34 f, og af jesuiten Stephan Beissel i »Rosenkransbilder aus Zeit 1500«, Düsseldorf, 1900, hft 2.

Rejsby kirke (Sct Laurentius), nordligt i den langstrakte by. Skib og kor (der har ogsaa været apsis) er senromanske, af rhinsk tuf, granitkvadre og tegl paa skraasokkel. Af det romanske kor er kun nordmuren med lisener og trappefrise bevaret. Maaske allerede i middelald er apsis fjernet og koret forlænget. Den 1878 tilmurede norddør sidder i et murfremspring, har rundbuet stik af tuf og tegl, nordsidens 3 vinduer bevaret. Fladbuet syddør (udvendigt rundbuet). Stor korbue med munkestens-kragbaand, hvælvet sakristi mod nord med blændingsgavl, er sengotisk af munkesten. Taarn med oprind ottesidet spir har hvælvet taarnrum, der nu er vaabenhus. Taarnrummet har pyntelige, tvillingdelte nicher med smalle lysspalter. Vaabenhus mod nord fra renæssancetiden. I blændingsgavlen indbygget 3 fuglekasser. En kamin fra 1685, da lokalet vist anvendtes til skole. Kirken hovedrestaur 1961—62 (arkit Rolf Graae), et gipsloft i koret blev taget ned og erstattet med et dekoreret bræddeloft (nonfigurativ dekoration af Mogens Jørgensen). Skibets bræddeloft har malede dekorationer fra 1803, nyrest. Under restaur fandtes kalkmalet ornamentik fra forskellige perioder, rosetter m m. Kirken har blytag, bortset fra koret, der har skifertag, hvidkalket. Alterbordsforside af eg fra ca 1575, barok-altertavle fra 1677, 4 etager høj med snosøjler, springlister og barok ornamentik samt paa fodstykke og gesimser udskaarne figurer (Moses, Peter, Paulus, Johs. Døber, evangelisterne samt Kristus). I midten nadvermaleri, tavlen restaur 1962. Figurgrupper fra ældre tavler, kalk fra ca 1600, 2 par stager af sengotisk type. Senromansk granitfont (som Spandet), lav kumme med 4 menneskehoveder, hvor imellem løver, drager og griffe. Paa foden rankeslyng og to hoveder. Udskaaret fontehimmel fra 1671. Krucifix fra 1913. Renæssancepræ dikestol fra 1612, i felterne reliefer m scener af Jesu barndoms historie. Opgang til triumfmuren. Samtidig lydhimmel. Lukkede stolestader med døre fra 1767. Vestpulpitur med malerier fra 1772. Trapperepos, taarnrummet fra 1692, som nedhæng er anvendt en baldakin fra et sengotisk alterskab. Klokke fra 1731. Genforeningsklokke. Skibsmodel. Smedejernsgitter fra middelald. Monstransskab i en niche i korets nordvæg. Epitafier m m. 120 sd. Orgel fra 1915.

Danm kirker, **XXI, Tønder a**, 229—42, Mack, D. 286 f.

Folketal: 1860: 510 og 461, 1910: 676 og 464, 1925: 669 og 480, 1965: 678 og 551.
Altergæster: 1934: 200 og 180, 1942: 100 og 100, 1966: 265 og 200.
Menighedsraad: 1922: Hv: 1 gr, 5 u p, R: 2 IM, 1 gr, 3 u p, 1934: 12 u p (n gr), 1942: do, 1953: 8 n gr, 4 u p, 1965: 12 u p.

Sognepræst

1931: 2. kl, 1958: 12. kl. Den gl pgd, sognets vestligste beboelse, laa meget ucentralt syd for Hv kirke. 1951 opførtes en ny pgd 1 km øst for Hv kirke. R pgd udst 1956 i 11 tillægsparceller.

1. 18. sept 1929–7. maj 34 (fast hjpr V Vedsted-Hviding-R 16. maj 23): **Sv. H. Zachariassen**, fl t Kliplev, se der.

2. 18. aug 1934–15. sept 47 (kommunelærer Kbhvn 16): **O. A. Svane**, fl t Højbjerg-E, se der.

3. 28. dec 1947–31. aug 56 (hjpr hos rkp Sct Knuds k, Odense 3. juni 46): **Torben Orla Frede Jørgensen**, * 24. dec 20 Kbhvn. Forældre: Direktør Frede J og Ella Lucie Petersen. Stud Statens kurs 39, c 46[1] (1-86), afsk 31. aug 56, lærer Bogø kostskole 56, overlærer smst 60, forst (rektor) smst 60. ~ 11. marts 45 Inge Else Mygind, * 28. marts 18 Odense. Forældre: Kunstmaler, tegnelærer Karl David M af Karrebæk, og Anna Rosa Louise Thrane.

Medl Realklasseudv, Præstø amt 61, sogneraadsmedl Bogø 62 (soc).

4. 10. nov 1956–20. nov 64 (hjpr Sct Markus k, Aalborg 30 juni 55): **Axel Johannes Jacobsen**, * 17. febr 22 Bramminge. Forældre: Blikkenslagerm Otto J og Agnes Nielsine Christine Andersen. Handelsuddannet. Stud Statens kurs 49, c 55[1] (1-103). ~ 10. febr 51 Eva Elisabeth Stidsen, * 29. dec 24 Øster Snede. Forældre: Indremissionær Peter S og Susanne Jensen. – Hustrus brødre: Odense, Fredens k og Ravsted. Søster ~ Aaberg-Jørgensen, Herlufsholm. – Forflyttet 20. nov 64 til rkp Grøndalslund, Rødovre. 8. juli 70 til præst v Rigshosp.

Anmelder v »Vestkysten«, skr fl artikler om Hv og R, se bl a ovf, om en stridsmand fra 1864 (A. C. Riis-Lowson, Vestkysten 25. juli 64, om Ansgars indre liv, Jyske Tid 31. jan 65).

5. 8. april 1965: **Helge Qvist Frandsen**, * 4. febr 37 Vejlby, Allingaabro. Forældre: Gdjr Jens Peder Qvist F og Ellen Margrethe Nielsen. Stud Randers 55, c Aarhus maj 63 (1-107). ~ 6. juli 68 Kirsten Merethe Christensen, * 14. juli 46 Høgsbro pr Hviding. Forældre: Gdjr Christen C (søn af landstingsmd Hans Jefsen C) og Esther Lauridsen.

Litt foruden ovenn: Sdj aarb 1913, 77 f, 107 f (præsteindb), J. Brodersen: Fra gl dage, 54, 225, 234 f, 253, 316, 362, 432, 467, 550, Berl Aften Avis 28. marts 64, Vider og vedt III, 27 f, IV 384 f, Ribe festskr 287, Khst saml 7. r, III, 249—64, 6. r, IV 123, L. Moltesen i Dsk Kirketid 1892, 597 f, 667 f (præsten J. Ewald), Breve fra pastor Gottlieb, Sdj mdskr 1961, 230 f, 1962, Hjsb P 235 f og 252 f. Svend B. Troelsen: Rejsby sogns historie 1966.

BRØNS

Brøns sogn, 3860 ha, langs Vesterhavet (Vadehavet) er ganske fladt, jævnt skraanende mod vest, bestaar af to gesttunger, der stikker langt ud mod vest, ml disse en lavning med Brøns aa, yderst et marsktæppe. Desuden en del af marsken omkr Aabølling bæk, og marsk mod syd. Bedst er gesten mod vest, mod øst er der vindhærgede omraader med sandet jord. Den vestlige del er næsten skovløs, veldyrket, marskklægen naar ca 3 km mod øst inden for digerne. Brøns aa er reguleret af hensyn til engenes afvanding. De gl smukke bugter er blevet til lange, lige streger og smaa vinkler. Hovedvej 11 og vestbanen gaar gn sognet. Tidligere truede stormfloder, men sognet skærmes nu af Chr Xs dige fra 1923, marskengene øges ved tilslikning. Der er ca 250 ha skov og plantage. – Byerne: Brøns ved et gl vadested over aaen, ligger ved frodige enge, byen har været et centrum ml Ribe og Tønder, bymæssigt bebygget, ca 400 indb med centralskole fra 1944, bibl, fh fra 1905, alderdomshjem, sportspl, Lydik Jacobsens stiftelse (2 friboliger) opr 1925 af to forældre til minde om en søn, der faldt i verdenskrigen, kro, dambrug, butikker osv. – Vester Aabølling, Havervad, Søndernæs, Astrup, Normsted. – Bebyggelser: Brønsmark, Nyvang. – Flere større gaarde: Astrupgd, Havervadgd, Kærmark. Brøns vandmølle (tidl kgl vandmølle, med hovedbygn i 15 fag, højt møllehus og to-etages tværbygning) er kendt siden ca 1600, 1958 nedlagt og indrettet til videnskabeligt forsøgsdambrug.

Oldtidsminder: En mindre langhøj og 8 høje, flere i grupper. 3 høje sløjfet. Mange spor af jernalderbebyggelse. B nævnes i Vald Sejrs jordebog som Brytyenæs, Brydenæs, hvor kongens forvalter, bryde, boede. Her var Hviding herreds tinghøj. Det var maaske her (eller paa Urnehoved), at Erik Emune blev dræbt af Sorteplov. Her var kongens vandmølle, til hvilken hele herredet var møllepligtigt. I gl dage talte man om »Brøns adel«, men det skal antagelig forstaas saadan, at det var bonden, der havde adel her.

Brøns sogn ejer et af Sønderjyllands mest monumentale minder fra middelalderen, den store kirke, kaldet Ribe domkirkes ældste datter, ifig M. Mackeprang den største romanske landsbykirke i Danmark, og ifig Haupt (sm m Sørup kirke) den skønneste i Slesvig. (se nedf). Navnet Galgevang og Galgeklint nævnes 1709. 1834 var der et lille tinghus her, men det var forfaldent, saa tinget blev holdt i kroen. Derefter flyttet til Roager.

Der er ikke faa **mindestene** i sognet. Den store berømte sten fra træfningen i 1849 staar ved hovedvej 11. Hundrede aar senere er rejst fem mindre stene omkring den med de fem faldnes navne. Paa kirkegaarden har tyskerne i 1899 rejst en mindesten for de to faldne tyske soldater. Der er to mindestene for de 28 faldne i den første verdenskrig, en mindre i Søndernæs for de faldne derfra, og en større ved parken i Brøns for de øvrige fra sognet. Ved hovedvejen, i hjørnet af præstegaardshaven er rejst en sten til mindet om genforeningen og befrielsen efter de tunge aar 1940—45, og endelig finder man ude i Brøns skov en mindesten for Lydik Jacobsen.

Mindesten i Brøns har indskrift af **H. J. Bjerrum**:

(1920—1945)
I disse vore mindeaar
Gud løste os af trællekaar.

Mindestenen om bøndernes sammenstød med slesvigholstenerne jan 1849 er rejst 1858 med indskriften: For troskab mod konge og fædreland:

Ej minde om en glimredag:
kun om et trofast hjerteslag.
(skr af Cornelius Appel)

(se Axel Linvald: Landstormen ved Brøns, H. P. Hanssen festskr 1932, 134—63, jvf Holger Hjelholt i Sdj mdskr 1958, 24—45).

Under den tyske administration var B sogn 3 kommuner: Brøns, Astrup og Havervad.

Stemmetal: 1871: 156 dsk, 1 ty, 1920: 308 dsk (94 tilrejs), 28 ty (22 tilrejs), 1964: 456 dsk, 7 ty.

Tingstedet for Hviding herred nævnes 1171 i Brøns.

Af den ældre præstehistorie

Præsteembedet ved den fine kirke blev i middelalderen direkte besat af paven. Ærkedegnen i Ribe var som regel sp i Brøns, holdt kapellan i Brøns, men indkasserede selv indtægterne. Derfor kaldtes sp her længe kapellan.

Man ved ikke bestemt, hvem der var den første luth sp, men 1536 var *Chr. Gregersen* sp her, antagelig kaldet af ærkedegnen i Ribe, *Jørgen Gyldenstierne*. 1539 klagede *Gregersen* over de ringe indtægter og ville forlade Brøns. Sognefolket skrev da en længere skrivelse til *Gyldenstierne,* og præsten fik en ny overenskomst. Han maa have trukket sig tilbage 1543, thi da var der tale om, at *Chr. Madsen* skulle være sp her, hvad vi ved af et brev fra biskop *Hans Tausen* (som bebrejder den »mærkelige almue« i Brøns, at de ikke vil have Chr. Madsen til præst, da han »ikke var saa vanvittig, at han kunne være foragtet af nogen ulærd almue«). *Chr. Madsen* blev saa sp, men 1558 oplyses, at præsten i Brøns, *Niels Pedersen,* var død. For ham maatte altsaa *Chr. Madsen* vige. Men sognefolket glemte ikke deres gl præst, *Chr. Gregersen,* for efter deres begæring fik hans søn, *Gregers Christensen* embedet 1558. Baade *Hans Tausen* og den ny ærkedegn i Ribe, mag *Jens Viborg,* var med ved præsteindsættelsen i Brøns 1558. Ogsaa hr *Gregers* maatte, som sin fader, klage over de ringe indtægter, svigtende tiende osv. Men han virkede i embedet til sin død 1614. (CP 247–49). *Chr. Billum* (1615–27) blev iflg Wiberg, I, 236, dræbt 1627 bag alteret efter en gudstj af præsten i Skærbæk, *Johan Andresen,* med en pennekniv. Andresen flygtede ud af landet, men fik dog senere tilladelse til at søge præsteembede, da han hævdede at have handlet i nødværge p gr a Billums voldelige optræden. Provst *Jens Pedersen* (1627–66) døjede baade stormfloden 1634 og svenskekrigene.

Jens Pedersen har i 1638 til brug for Ole Worm skrevet følgende indberetning om Brøns sogn (den første beskrivelse af sognet): »En skøn, stor och velbygt kiercke og inden udi smuckt prydett, hvis lige paa størrelse och bygning ieg icke vil tro skal findis enten udi Sønder eller Nør Jydtland paa landtzbyerne. Sex byer er her udi sognen, som er Brøns, Normsted, Astrup, Søndernis, Haffvervadt och Obeling; noch en ensted gaard, ved naffn Holm, item Brøns Mølle. Ingen synderlig naffnkundig bierge och dale findes her udi Sogn uden to, den ene kaldis Grønhøy, den anden Bydstedhøy. En Aa findis her udi sogn, som kommer fra Brøns Mølle och løber ud i Vesterhaffvet, och haffvet haffver sitt indløb udi samme aae met ebbe och flod och giør effterhaanden gandske stor skade, och søen och det salte vand bortslaer aff voris enge och grøniord. Udi den store flod, som skeede anno 1634, drucknet 21 personer.«

(Begge de to høje er bortgravede. Bystedhøj var den gamle tinghøj, som blev brugt til at anlægge dæmning til jernbanen sidst i firserne; der er senere fundet oldtidsminder paa stedet).

Ægidius Laugesen Vedel (Wellejus) (1663–86) af Sct Catharinæ k, Ribe, var sønnesøn af Anders Sørensen V, og hans brødre var sp i Vilslev-H, Nustrup, Andst-G, Ravsted og Ribe rkp. Hans enke giftede sig med de to eftermænd, først med *Jens Lauritsen Guldager* (1686–91) af Guldager, derefter provst *Peder Ægidiussen Daler* (1691–1746) af Daler. Det kneb svært for provsterne at hævde deres embedsmyndighed. I Ribe landemode havde man omkr 1739 en sag fra Skærbæk. Provst *Ægidiussen Daler* protesterede mod sagens behandling, da den rette domstol maatte være biskoppen i Ribe og amtmanden i Haderslev. Mellem stiftamtmanden i Ribe og amtmanden i Haderslev var der ofte et spændt forhold. Stiftamtmand *Gabel,* Ribe, blev meget ophidset over provst *Dalers* optræden, og var ved at kaste et blækhus i ansigtet paa provsten. Provsten ville yderst bestyrtet bede om forladelse, forsamlingen skiltes, og sagen kom for kongen. Provsten maatte gøre afbigt (CP 256). Da biskop *Brorson* var paa visitats her 1745, var *Daler* 80 aar, og hjpr *Niels Ewald* (senere sp Skodborg) prædikede. Ungd svarede »meget muntert, en del af mgh var helt bevægelige. Der paa stedet havde jeg og den glæde, at en person, som fra hendes barndom havde været plaget med melankoli, gik fornøjet bort fra mig.« (Vis 26). Provst *Daler,* der var en dygtig præst, har sat sig et minde her, idet han skænkede kirken en smuk lysekrone, en kirkeklokke, en læsepult paa alteret og en sølvdaase til alterbrød. (K og s 118). Provsten kunne holde strenge straffeprædikener: »Brøns er paa vej til at blive lige saa ugudelig som Skærbæk!«, og folk spurgte efter gudstj: »Hvem var han vred paa i dag?« (J. Br 243). *Peder Daler* var 26 aar, da han blev gift med den 43-aarige præsteenke her. De levede lykkeligt sammen i 38 aar, og han var en god stedfader for hendes børn. Han er den, der har haft den længste embedstid i Brøns, 55 aar. Men han er tillige den eneste af fortidens præster, som lever i minde og sagn. Maaske har han holdt pietismen ude af sognet, men paa den anden side var han kirken en god mand. I hans tid, 1694, blev det skønne kirkeloft lagt. I hans tid skænkede mølleren *Peder Thomsen* det store, smukke orgel, 1699. Tillige sørgede Peder Thomsen 1725 for orgelets vedligeholdelse, organistens underhold samt for sognets fattige ved oprettelsen af et legat, som ganske vist i tidens løb er svundet meget ind. Hr *Peder Daler* kunne mere end sit Fadervor. En dag, da møllerens karl skulle et ærinde til Ribe, tænkte han, at det var lettere at ride end at gaa, og han tog præstens hest, som stod ved møllen. Men hesten flyttede sig ikke af stedet, og karlen kunne ikke komme ned igen, ja, to møllersvende kunne ikke rive ham ned. De raadede ham da til at ride til præsten og bekende, og den vej var hesten villig til at gaa. Hr Peder modtog ham med ordene: »Naa, kommer du der! Gaa hen og sæt hesten, hvor du tog den,

og prøv ikke slige spil tiere.« – En dag under gudstj gjorde hr Peder pludselig en pause i sin prædiken, sagde »stop«, hvorpaa han prædikede videre. Og ganske rigtigt: da folk gik fra kirke, kom de til en kone, som ikke kunne flytte sig. Hun stod med en tørvekurv, som hun havde fyldt i pgd, da alle var i kirke.

Matthias Pedersen Wind (1746–81) blev 1746 gift med biskop *Hans Ad. Brorsons* dt *Margrethe,* * 1729 i Randerup; en søn blev sp i Spandet, og de to døtre blev gift med *S. P. Schandorph,* Spandet, og *J. Mechlenburg,* Bevtoft-T. Ved vis 1757 skriver H. A. Brorson blot kort, at W »forestillede efter evg (Mt. 5, 20 f) Guds børns salighed i henseende til troens og levnets retfærdighed, ungd svarede vel, degnen *Peder Ewald* gør sit embede forsvarligt« (Vis 117). Ved vis 1763 lige saa kortfattet, ungd svarede vel, intet blev klaget. Biskop *Brorson* havde flere sager i sin svigersøns sogn: 1756 om en familie, som afholdt sig fra det højværdige sakrament, 1757 en vidtløftig sag om en kvinde, som var blevet gravid hos ridefoged *Chrf. Muusmann,* Brøns, 1763 om stolestadernes deling i B kirke (Vis 254, 290 f, 360). Der gik adskillige smaa breve ml biskoppen og Brøns pgd. En del findes i embedets arkiv. Et lille brev fra biskoppen til Wind begynder: »Velærværdige, hjertenshuldeste og kæreste hr Wind!« og slutter: »Hvilket ikke skulle undlade i allerstørste hast at melde med millioner hilsener til unge og gamle, min alsomkæreste hr Winds oprigtige H. A. Brorson« (1754). 1762 skrev den gl, svage biskop fra en visitats i Lunde til »velærværdige, højstærede og elskelige hr svigersøn... Deres forbundneste svigerfader kærligst H. A. Br«, ja, 1763 slutter et brev: »Jeg forbliver næst en allerkærligst hilsen til hver især, særdeles den lille kære søn, velærværdige højstærede svigersøns ergiveneste H. A. Br.« »Brorsons skrift var blevet mindre, men hjertet var lige varmt.« (CP 101).

J. Brodersen skriver, at *Wind* var imod de hellige, og derfor gik de til pastor *Fog,* Skærbæk, eller *Luffe,* Rejsby. Da Brødremghprædikanten *Zeidler* 1746 var i Brøns, fandt han kun 4 vakte (Ribe bispesæde, 142), men der blev et lille smf, og herfra udgik flere aar senere missionær *Jens Olufsen* som hedningemissionær.

Provst *Jochum Fr. M. Ramus* (1781–1813) af Assens-K, havde været amanuensis i Ribe, blev provst i halvfemserne. En dt af ham blev gift m pastor *Gjelstrup* i Skærbæk, en anden *(Ane Margrethe Hedvig,* * 31. marts 1785) med *Gabriel Koch* i Randerup, en tredje *(Else Abelone)* med *Adolph Wind i Spandet.*

Hans Radoor (1814–36) af Rejsby, var gift med *Marie Elisabeth Outzen,* hvis mor havde arvet Brøns mølle, 1788 kapellan hos Johan Hermann Brorson i Gram (Marie E. Outzen var langt ude af Brorsons slægt). 1792 præst i Vodder, mens svigermor endnu havde Brøns mølle. En søn blev præst i Føns paa Fyn.

Hans N. T. Friis (1836–52) fl t Vilslev-H (se der). Brøns sogn var aktivt med i 3 aarskrigen, man dannede et hjemmeværn, en saakaldt landstorm, som mønstredes under vaabenhvilen, da indkvarterede slesvigholstenske soldater skulle presse skatter ud af den dsksindede bef. Det kom til en træfning 22. jan 1849, hvor 5 danske bønder og 2 tyske soldater faldt. Om mindestenen, se ovf.

Chr. Fr. C. E. Hjort (1852–63) fl t Sdr Broby, udg en lille digtsamling. *Jes P. Jochimsen* (1863–65) var c fra Gottorp. Han døde 1865 af et slagtilfælde efter at være kommet hjem fra en tur i sognet. Efterlod enke og børn i stor fattigdom.

Tiden 1865–1920

Den første tyske præst var *Joh. Fr. Stapel* (1866–85), kaldet af den interimistiske regering. En gl bonde skrev i sine optegnelser: »Han blev indsat her til præst i Brøns mgh den 2. sept 1866. Den kst amtmand *Kjær* fra Haderslev oplæste bestallingen i kongen af Prøjsens navn til mghs store forbavselse og klagelse.« Stapel talte daarligt dansk og kom ikke meget i berøring med befolkningen. Besøgte man ham i studereværelset, sagde han »nun ja, nun ja«. Man siger, at han kun havde én aargang prædikener og vendte bunken til advent. Derfor kunne en flittig kirkegænger, en husmand i sognet, som man kaldte »lille Dres«, præstens prædikener udenad og vidste, hvad han ville sige næste søndag. Kkg var ringe, men lille Dres sagde opmuntrende til præsten: »Vi to, hr pastor, vi holder ud!« I de sidste aar holdt han kapellan.

Begivenheden, set med danske øjne, i disse aar var oprettelsen af en *højskole* 1868, hvor den senere saa kendte kirkehistoriker, provst, dr theol *L. Koch* (se Glostrup) var forstander, tæt ved hans fødehjem i Vodder pgd (1868–70). Mindestenen om træfningen 1849 stod i højskolens have. Provst *L. Koch* har i sine erindringer (1912) s 78 f udførligt fortalt om disse bevægede aar. Han havde deltaget i krigen 1864, været huslærer og privatskoleleder i Vejstrup v Kolding, da han, vist nok efter Mørk-Hansens anbefaling, fik stillingen i Brøns. Han havde stor lyst til at være med i grænsekampen. Rejsen, de 8 mil, med hestevogn, fra Vejstrup til Brøns, var meget besværlig i storm og regn, og han lærte aldrig at finde sig tilrette med Vesteregnens natur og klima. Da *Koch* kom hertil, havde den prøjsiske ørn endnu ikke vendt sine kløer mod den danske bef. Det var først efter krigen med Østrig og Frankrig, tyskerne tog rigtigt fat. Og fredstraktatens § 5 berettigede til at tro, at tilstanden kun var midlertidig. Man kunne næsten sige, at i Vesteramtet var man monarkisk regerede, og kongen var *Hans Krüger,* Bevtoft. Ingen steder havde han mere trofaste tilhængere. I Østeramtet kunne der være rivalisering, men i Vesteregnen var der ingen, der tragtede efter større indflydelse udadtil, ingen hjemmetyskere eller »blakkede«; det var en rent dansk bondebef, ofte lidt træg og tung, men udholdende indtil stædighed, naar den var sat i bevægelse, og havde en mand vundet deres tillid, kunne han stole paa den. Det var en fest, naar *Krüger* kom til Rejsby kro og holdt møde. Der var ingen diskussion, kun tak og tilslutning. Han var ikke egentlig veltalende, men naar han med sin dybe stemme sagde: *»Vi skal nok holde ud!«,* styrkedes tilliden og modet, og under den fane kæmpede sønderjyderne til 1920. Ved *Krügers* møder fik

man ogsaa indtryk af, hvad de danske *sange* betød, og der blev sunget meget... Nu fik *L. Koch* sin lille plads i kampen mod den store overmagt. Han fik en god medhjælp i en seminarist *Buch,* men udsigterne for skolen var ikke lyse. Næsten alle de unge karle var gaaet til Danmark, og eleverne var yngre end beregnet. Der var i de 2 aar 15 karle hver vinter, lidt flere piger om sommeren. »Øvrigheden generede os ikke lige straks. Hos provst *Møller* blev jeg endda trakteret med kaffe og fik indtryk af, at der ikke foreløbigt var fare paa færde. Siden blev jeg stævnet til Haderslev og vidtløftigt forhørt af amtmand *Kier* og provsten om skolens organisation og formaal. Om sommeren kom provsten paa visitats. Pigerne var i krigshumør, svarede raskt og forsømte ikke, naar lejlighed gaves, at sige noget, der ikke kunne være provsten behageligt. Jeg selv var maaske heller ikke saa forsigtig, som jeg burde have været. Provsten sagde dog intet, hverken billigende eller misbilligende, og der blev intet foretaget imod os... Foruden at være lærer blev jeg tillige prædikant. Skønt befolkningen havde været stærkt kirkesøgende indtil 1864, stod den store kirke nu næsten tom om søndagen. Præsten var en ældre mand, der vel ikke drev tysk propaganda, men med undtagelse af, at han prædikede om søndagen, stod han ikke i noget som helst forhold til eller forbindelse med mgh, man saa ham aldrig. En fordreven dansk præst, *Riis-Lowson,* der boede i Seem (se Vestervig-A), var nu og da kommet og havde prædiket. Nu overtog jeg dette hverv, begyndte i en lade, men da det blev for uhyggeligt, laante vi krosalen, indtil den ny skolebygning var færdig. Jeg blev ved med saadanne regelmæssige gudstj, saa længe jeg var i Brøns, ligesom jeg søgte at bøde paa, at præsten aldrig kom til syge, men der var adskillige, som var betænkelige ved saadan selvbeskikket prædikantvirksomhed. Da nogle fandt, at det passede bedst, at jeg prædikede om formiddagen i stedet for som hidtil om eftermiddagen, blev en del borte, fordi de syntes, at vi skyldte kirken det hensyn ikke at holde forsamling i kirketiden.... De mænd, jeg kom til at staa nærmest, var en gl møller *H. C. Jacobsen* og hans sønner, *Lydik,* der havde overtaget møllen, og *Hans,* der ejede gaarden Kærmark. Det var især dem, det skyldtes, at skolen var blevet oprettet. Vor hele stilling var saa udsat, at vi følte trang til at komme sammen, enige i den sag vi kæmpede for. Den unge gdjr *Lars Jensen,* Rejsby, og min kones farbroder, *Winding* paa Havedgd, var i sandhed trofaste mænd. De tragtede ikke det mindste efter at opnaa førerstillinger, men de var rede til at bringe ethvert offer for den gode sag og forvissede om, at de derved gjorde, hvad der var ret for Guds ansigt... Bevidstheden om, at vi levede under fremmed herredømme gennemtrængte os alle. Naar mine børn løb uden for huset, og gendarmerne kom forbi, løb de forskrækkede ind. Gendarmerne var, uden at vi havde lært dem det, symboler paa det forhadte regimente.

Saa kom sommeren 1870. Pigeskolen var endt, og vi skulle som sædvanligt rejse paa sommerferie hjem til Falster. Vi havde naturligvis længe været optagne af krigsrygterne, og en formiddag, da jeg var paa posthuset i Skærbæk, fik vi de nyeste efterretninger: krigen var erklæret! Paa hjemvejen gik jeg ind i Brøns mølle og fortalte *Lydik Jacobsen* nyheden. Det, der skulle komme, berørte os, som om det skete i vore egne stuer... Da ferien var endt, vendte vi tilbage til Brøns. *Prøjserne havde da lukket skolen,* og vi søgte forgæves alle højere autoriteter lige til kultusministeriet om at tage forbuddet tilbage. Brøns højskoles korte saga var endt; jeg var blevet arbejdsløs, uden indtægt, men jeg laante 300 rdl hos den gl møller *Jacobsen* og satte tæring efter næring. Værre var det med lediggangen. Næste sommer rejste vi atter til Falster, og jeg havde den lykke at blive udnævnt til kapellan i Nykøbing F. Jeg solgte møblerne paa auktion og fik dem godt betalt. Jeg var gerne blevet endnu nogle aar i Slesvig, men det var umuligt. Jeg har ogsaa her kun kunnet udrette grumme lidt, men jeg mener at kunne sige, som da min soldatertid endte, at alt, hvad en mand kunne gøre, var gjort.«

Pastor *Nis Hansen Nissen* (1885–1913) havde været hjpr siden 1883, mgh bad om at faa ham til sp, og da han nov 1885 ægtede *Christiane Wilhelm* fra Erlangen, skænkede mgh dem hest og vogn og hentede dem i Skærbæk (banen endte der). Der var stort vogntog, husene i Brøns illuminerede. Fru *Nissen* lærte aldrig at tale dansk og kom ikke til at føle sig hjemme i Brøns. Men pastor *Nissen* blev en god og trofast præst, som aldrig af nationale grunde kom i konflikt med mgh. Konfirmanderne havde dyb respekt for ham. Han var flittig til husbesøg, værdigt sortklædt i diplomatfrakke. Alle holdt af ham. Han var tillige en omhyggelig embedsmand, der førte sine bøger med omhu, men med meget smaa fluebensbogstaver, der kunne være vanskelige at tyde. Men han havde en talefejl. Paa tomandshaand var der ikke noget i vejen med hans stemme. Men naar han kom paa prædikestolen, kom stemmen op i et højere leje, og der fremkom de mærkeligste lyde med fløjtetoner og hvislen. Da dette blev værre med alderen, og kirkebesøget derfor ringe, tog han sin afsked 1. okt 1913. Rejste til Flensborg, boede senere hos en dt paa Løjtland. Begravet i Brøns ved sin hustrus side.

Det store fh (250 sd) indviedes 1905, her samledes man til mange møder og kaffebord og danske sange, og der var en del forbindelse med frimgh i Skærbæk.

Pastor *Gottfried Horstmann* (1913–18) af Rømø, kom hertil fra Skrave, hvor han var blevet dybt grebet af *Grundtvigs* salmer og det gr liv i Rødding frimgh, samtidig med at han sluttede sig til IM. I hans tid brød den første verdenskrig ud, og dette i forbindelse med hans friske og klare veltalenhed medførte en stærk, men kortvarig opblussen af kirkegangen. Han lod sig aldrig mærke med, at han var tysksindet, men det brød stærkt frem, efter at han 1918 var fl t Skærbæk og dér oplevede Tysklands nederlag og danskhedens jubel over genforeningen. Han fl t Marne i Holsten, men vendte senere tilbage til Nordslesvig som tysk frimghpræst. I Marne skrev han en bog: »Erinnerungen aus velorenem Land«, hvor han har givet en meget idealise-

ret skildring af folkeliv og kristenliv i Skrave og Brøns. Hvad han derimod fortæller om træfningen i Brøns er meget misforstaaet.

Biskop *J. Gøtzsche* omtaler ham som »en fin og meget dygtig mand, vel anset i sit sogn«. (Gøtzsche: Erindr s 162). I hans tid var her en kort opblussen af kkg, han var en klar, veltalende prædikant.

Pastor *K. A. Brossmann* (1918–21) var fra Brandenburg, men kom tidligt til Sdj, blev forlovet med en dansk gaardmandsdt, og efter revolutionen stillede han sig afgjort dansk. Biskop *J. Gøtzsche* skriver smst s 163: »I Brøns sad den lille *Brossmann*, han kunne ikke vinde de danskes tillid, han havde bl a ikke saa lidt af de tyske præsters embedsoverlegenhed, hvilket irriterede folk.« Da han ønskede at være dansk, fandt han det overflødigt, at man i Brøns holdt afstemning, om mgh ønskede præstevalg. Men biskop *Gøtzsche* forlangte loven fulgt, og B blev med stort flertal stemt bort (193 mod 60). Det var ikke hans skarpe IMs forkyndelse, mgh havde noget imod, men hans noget stødende og selvbevidste optræden i mange smaa forhold. Han holdt ikke noget skarpt skel over for sekterne, og kort efter at han var fl t Bording, gik en del af hans tilhængere over til Pinsebevægelsen og blev gendøbt i Brøns aa. – B var flittig til husbesøg. I Bording samlede han den første tid mange, blev en søgt taler, men han fandt IM for veg, talte skarpt derimod, han var ikke altid herre over sig selv, og der mødte ham mange vanskeligheder, ikke mindst under besættelsen. Han blev aldrig helt dansk. Han blev ensom, kom ind i svære sjælekampe, og i maj 1941 skød han sig selv foran alteret i Christianshede kirke. (Se her VI, 865 f).

Det kirkelige liv delte sig i den tyske tid i to strømninger. Nogle af de virksomste danske fik forbindelse med frimghpræsterne i Rødding og Bovlund, og man samledes til kristelige og folkelige møder hos *Svend* og *Margrethe Højbjerg,* (i reglen kaldt *Højberg*) paa deres rummelige gd i Brøns. Præsterne *Rosenstand* i V Vedsted og *N. A. Jensen,* Jernved, var hyppige gæster. Da frimgh i Skærbæk blev oprettet, blev pastor *Jens Jørgensen* deres trofaste præst, og *Svend Højbjerg* skænkede grund til et stort fh, som blev bygget 1905. Det blev sognets politiske nationale og folkelige centrum. Bag arbejdet dér stod stærke og kloge og varmhjertede folk, *Lydik Jacobsen* paa møllen, gaardejerne *Peter Boesen* og *Elers Boesen* i Søndernæs, og *Truels Beier* paa Vangsbo, hvis energiske hustru *Anne Beier* var organist i frimghskirken og ledede sang og spil i fh. Særlig typiske skikkelser var det gamle, fromme ægtepar, *Niels* og *Anna Gundesen,* der havde gjort hele udviklingen med fra de gudelige forsamlinger over *Peder Larsen Skræppenborgs* ældste grundtvigianisme til den nye frimgh.

Langt den største del af mgh blev dog ved sognekirken; ogsaa den var dansksindet, men fandt ingen grund til at bryde med gode præster som *Nissen* og *Horstmann;* den var præget af konservativ lutherdom og gammeldags fromhed. Her var føreren gdjr *Knud Ewald.* Han var kommuneforst i Brøns, fmd i sparekassen, kirkeældste fra aarhundredskiftet. De fire kirkeældste, som sm m præsten udgjorde kirkeforstanderskabet, blev valgt paa livstid og indviet til deres gerning i kirken. Efter genforeningen fortsatte *Knud Ewald* som næstfmd i menighedsraadet, kirkeværge og kirkekasserer til sin høje alder, en stilfærdig, klog, retfærdig og nobel mand, usvigelig trofast kirkegænger; naar han mødte i diplomat og høj hat, vidste man, at han ville til alters. Er der nogen sandhed i det gl ord om »Brøns adel«, hørte han i hvert fald til adelen. Det gjorde ogsaa IMs to førere, kirkeældste *Andreas Toft* og kommuneforst *Nicolai Nielsen,* begge gaardejere i Havervad. Ogsaa de fortsatte efter genforeningen i menighedsraadet, hvor de siden blev afløst af *Hans Winther Nielsen.*

Slægten *Jacobsen* paa Brøns mølle har i over hundrede aar betydet meget for sognet. Dens medlemmer var dygtige, energiske og altid i den nationale frontlinie. De bevarede det gode forhold, der fra gl tid havde været ml møllen og kirken. *Lüdick Jacobsen* i Brede købte møllen 1826, men lod sin søn *Hans Chr. Jacobsen* (1802–92) overtage den. Han var kirkeværge i 1850 og blev i den tyske tid kirkeældste. Hans søn *Lydik Jacobsen* (1835–1927) blev kirkeældste efter faderen. Han stiftede 1881 et plantningsselskab, som senere blev udvidet 1902, og forvandlede et stort hede- og klitareal til den frodige Brøns skov. Til minde om sin søn *Asger,* som faldt i verdenskrigen, byggede han friboligen Asgersminde, og hans hustru *Nicoline, f Ellung* skænkede 1931 kirken et stort glasmaleri af Joakim og Thomas Skovgaard til minde om sin da afdøde mand. *Aage Jacobsen* (1877–1948) overtog møllen efter faderen og var en tid sogneraadsfmd. Hans hustru *Thoma Jacobsen,* en dt af den kendte kaptajn *Fischer* i Aabenraa, blev 1926 medlem af menighedsraadet, kasserer for præstelønningskassen; tillige var hun fmd for sygeplejeforeningen i sognet og kredsleder i Den nordslesvigske Kvindeforening.

Paa *Aage Jacobsens* opfordring skrev pastor Malling 1941–44 Brøns Mølles historie, men trykkeudgifterne hindrede udgivelsen. Et duplikeret manuskript findes paa Landsarkivet i Aabenraa. Efter opfordring blev bogen forkortet til en fjerdedel og i denne form optaget i Sønderj Aarb 1961, s 121–84.

Som en frugt af arbejdet med møllens historie stiftedes 1944 et »*Historisk Samfund for Brøns Sogn*« *af Aage Jacobsen,* gdjr *Peter O. Andersen,* Virkelyst, og pastor *Malling. Peter Andersen* var fmd til sin død 1962. Han naaede at udforske alle ejendommenes historie i sognet. Efter hans død og pastor *Mallings* bortrejse videreføres arbejdet af lærerinde *Anna Holm.*

Tiden efter 1920

Der har været stabilitet: Sognet havde samme sp fra genforeningen til 1963 og samme førstelærer og degn fra genforeningen til 1946, ogsaa menighedsraadet har været præget af stabilitet. Mærkeligt nok blev de 2, der var paa valg her efter genforeningen, nabopræster: c theol *Anders Malling* og *E. F. C.*

Kiilerich, sp Vandborg-F, der blev sp i Skærbæk. *Anders Malling* blev udnævnt, se ndf. Pastor *Malling* skriver: B sogn er i kirkelig henseende et roligt sogn, ikke meget særpræget. Bef er kirkeligt konservativ, med gammeldags krd og en vis sky for retningerne. Der er nogle familier med IMpræg og nogle flere med gr præg, modtaget gn tilhørsforhold til den dsk frimgh i Skærbæk før genforeningen. Der har ikke været nogen særlige begivenheder eller særlig vækkelse, og i forhold til befolkningens ret kristelige præg har det kirkelige liv været lidet aktivt og kkg ringe. Sognet er homogent, overv landbef. Kkg 4 pct.

Pastor *Siliam Bjerre* (1962 f) gr, se ndf, skriver 1967: Kkg 5 pct, folkekirkelige forhold, ikke stærkt partipræg, fh, lille IM kreds, ungdomsm i pgd, kirkeblad.

Kærligheden til den skønne kirke fik efter genforeningen udtryk i et par store donationer. Fru *Bothilde Schmidt* fra Havervadgaard stiftede et legat til kirkens vedligeholdelse og forskønnelse, og gdjr *Hans Andersen Obling* tænkte desuden paa det gamle orgel, som trængte til en grundig istandsættelse .En mindetavle, tegnet af arkitekt *Lønborg Jensen,* blev opsat i kirken: »Hans Andersen Obling fornyede Orglet, smykkede kirken, hjalp de fattige. Anno 1936«.

Skolevæsenet er blevet meget ændret i tiden efter genforeningen. Der var fra gl tid tre skoler. I Brøns virkede fra 1920 lærer *Christian Lodbjerg,* (* 76, † 62), der kom fra Faster, lærer her 1920–46. Han var særdeles aktiv ogsaa i det folkelige og nationale arbejde, tillige amatørmaler og meget historisk interesseret. I Astrup skiftede lærerne hyppigt, men den dygtige historiker *Karl Rasmussen* virkede dog en længere aarrække. I Havervad virkede lærer *Studsgaard,* som ogsaa kom dertil ved genforeningen og sluttede sig varmt til IM. Men da der blev oprettet centralskole i Brøns, blev først Havervad skole, til sidst ogsaa Astrup skole nedlagt, og nu ledes den store centralskole af førstelærer *Lorenz Thomsen.*

1927 oplyses: Kkg 9 pct, ikke meget kirk liv, lille IM kreds, KFUK (10), DdU, lidt pinsebev. 1935: Kkg 7 pct, rolige, jævne forhold, lille IM kreds, selsk ungdomsf. 1947: Kkg 5,8 pct, rolige, folkekirkelige, ikke stærkt partipræg, børnegudstj, lille IM kreds, kirkeblad, ungdomsf. 1955: Som tidl. 1967: Se ovf.

Brøns kirke (Sct Wilhadus) er som nævnt foran en af landets mest anselige og interessante tufstenskirker. Den var i middelald knyttet til Ribe domkapitel, i senmiddelald til arkediakonatet. Romansk skib og kor med apsis (det romanske anlæg er Danmarks længste romanske anlæg), opført i to omgange: 1200—25: apsis og kor, 1250: skibet, alt med profileret sokkel, af tuf, munkesten samt kvadre nederst i murene. Apsis er ved lisener og halvsøjler delt i 5 felter, hvert med en frise af konsolbaarne rundbuer. Tre af felterne har (nu blændede) vinduer med smaasøjler og rundstav. Korets nordmur har ét stort blændingsfelt med rundbuefrise. Skibet er meget højt, langt og bredt, nordmuren har en gennemløbende rudefrise og derunder inddeling ved lisener. Sydsiden ødelagt ved skalmuring i 1850'erne, da begge de indtil da aabne døre blev forstyrrede. Skibets 4 romanske nordvinduer samt ét mod syd ses tilmurede. De nuv vinduer fra 1850'erne. Indvendigt har skibets langmure et tilbagespring i mandshøjde. Bred korbue med overpudsede kragbaand. Apsidens opr halvkuppelhvælv er i gotisk tid erstattet med en trekappet ribbehvælving, der paa usædvanlig maade tværdeles af et vandret ornamentbaand. Kor og skib har bjælkeloft. Sekskantet tagrytter over koret, fornyet 1651. Anseligt taarn af Tørninglentypen, sengotisk, af munkesten, spir ml 4 gavle, solur fra 1699. Hvælvet taarnrum med portal mod vest fra 1854, da det indrettedes til vaabenhus, og to vaabenhuse (mod nord og syd) blev revet ned. Et sakristi n f koret blev revet ned 1853. Kirken er hvidkalket og blytækt. Bjælkelofterne har malede akantusdekorationer fra 1700-tallet, restaur 1907. I skibets østligste nordvindue et glasmaleri fra 1931: J. Th. Skovgaard: Lad de smaa børn komme til mig, (opsat til minde om Lydik Jacobsen, B. Mølle). Kalkmalerier paa skibets nordvæg fremdraget 1900, restaur 1907 og 1931. De stammer fra ref tiden, nogle af dem er vist indlæg i reformationsstriden (Bullen og himmelborgen), korbuen og triumfvæggen dek af Wilckens 1907. Senrenæssancealtertavle fra ca 1630, de oprind malerier, som 1855 sattes paa loftet, er ved restaur 1945 genindsat, (Daab, nadver, korsfæstelse, opstandelse).Fra en sengotisk fløjaltertavle fra ca 1500 stammer 12 apostelfigurer, som 1857 ophængtes paa vestpulpituret. En gotisk gruppe (Maria m barnet) fra 1275 fjernet til Nationalmus, den hidrører som en bispefigur fra sidealtre. To sæt alterstager (det ene gotisk, det andet fra 1700-tallet). Bogpult paa altret fra 1734. I koret monstransskab fra ca 1300. Romansk granitfont med 4 fremspringende mandshoveder og to ornamentfriser paa kummen, samt hjørnehoveder og dyrereliefter paa foden. Messingdaabsfad fra 1717, fontehimmel fra 1651. Krucifiksgruppe fra ca 1475 paa bjælke foran korbuen. Landligt præget renæssanceprædikestol fra 1605 med nytest relieffer og skaarne indskrifter. Samtidig lydhimmel. Opgang gn triumfbuen. Smukke, lukkede stolestader fra 1730. Kirken restaur 1960 (arkit R. Graae). Paa pulpituret er orgel fra 1699, senere ombygget. Jernbunden senmiddelalderpengekiste. Skibsmodel ophængt 1929. Anselige epitafier i barokstil, flere mindetavler. Slank, skriftløs klokke. To nye klokker fra genforeningen. 400 sd. Inventaret smukt restaur.

Danm kirker, **XXI**, Tønder a, 293—321, Anders Malling i Ribe st aarb 1947—48, 33 f.

Folketal: 1860: 733, 1910: 848, 1921: 820, 1960: 820, 1965: 873.

Altergæster: 1926: 378, 1934: 325, 1942: 360, 1954: 306, 1962: 250.

Menighedsraad: 1922: 2 IM, 2 gr, 2 u p, 1934: 2 IM, 3 gr, 1 u p, 1942: 2 IM, 2 gr, 2 u p, 1953: do, 1961: 1 IM, 4 gr, 1 u p, valg, 1965: 1 IM, 5 gr.

Sognepræst

Indt: 1860: a) 46 rug, 95 byg, 30 havre, b) 30 rdl, c) 35 brød, 48 sn æg, 12 lam, d) 250 rdl, e) spredte parceller, afg 120 byg. Stor, solid pgd. — 1922: 3. kl, 1958: 12. kl, pgd opf 1923.

14. 26. juli 1836–15. marts 52 (vicepastor Jernved 17. marts 26): **H. N. T. Friis,** fl t Vilslev-H, se der.

15. 26. maj 1852–27. maj 63 (sp Aastrup-S 14. okt 44): **C. F. C. E. Hjort,** fl t Sdr Broby, se der.

16. 10. aug 1863–29. aug 65 (vicepastor Jernved 16. sept 58): **Jes Poulsen Jochimsen,** * 14. dec 03 Abildgaard. Forældre: Kroejer og ejer af Abildgaard Claus J og Malene Jesdatter. Stud Husum 27, c Gottorp 35 og 38, † 29. aug 65. Gift 2 gange.

17. 1866–85 (præst Kolonien Dana, Joinville, Brasilien 59–64): **Johann Friederich Stapel,** * 16. april 12 Wandsbeck. Forældre: Glarmester Johann Fr. S og Maria Dorothea Branner. Stud Hamburg 32, c Gottorp 36, ord kat Sct Petri k, Kbhvn 24. dec 39–8. maj 48, afsk 85, † 21. jan 01 i Wandsbeck. ~ Francoise Eugenie Pincon, * 32, † 29. okt 69 af TB. - Om S, se ovf.

Hjælpepræst hos pastor Stapel
1880—83: **H. P. F. Dahl,** se Aller.
1883—85: **N. H. Nissen,** sp her.

18. 1885–1913 (hjpr her 83): **Nis Hansen Nissen,** * 4. febr 57 Barsø, Løjt. Forældre: Gdjr Nis N og Sophia Margrethe Schmidt. Stud Flensborg, afsk 13, † 17. maj 44. ~ 23. nov 85 Christiane Jacobine Eleonore Wilhelm, * 17. juni 59 Erlangen, † 4. april 09. Om N se ovf.

19. 1913–18 (sp Skrave 08): **G. Horstmann,** fl t Skærbæk, se der. Sidst tysk frimghpræst i Graasten.

20. 1918–20: **K. A. Brossmann,** afsk, fl t sp Bording, se der.

21. 29. juli 1921–31. marts 63: **Anders Christopher Malling,** * 25. febr 96 Randers. Forældre: Gartner Andreas Christopher M og Jensine Simonsen. Stud Randers 15, c 21[1] (1), hjemmeværnets fortjenstmed 59, r af Dbg 61, afsk 31. marts 63. ~ 4. sept 21 Johanne Henckel Bachmann, * 14. marts 99 Randers. Forældre: Boghandler Johannes B og Anna Mollerup.

BM Danm afholdsf hovedbest 26—30, fmd menighedsraadsf Tørninglen, medl hovedbest Sdj mghraadsf 27—62, og sammes forretningsudv, sekr smst 45—62, æresmedl smst, fmd Sdj Salmebogsudv 33—43, leder af Dsk Folkefællesskab 36—39, medl Salmebogskomm 46, fmd Tørninglens præstekonv t 63.

Udg 22: Lovsang, digte, 25: Fra kærlighedens kongerige, digte, 26: Danmarks kirke, jubilæumsdigt, 29: Guds fulde rustning, 29: Mellem salige kyster, digte, 31: Syngende nætter, digte, 33: Dobbelt front, præd, 34: Ideens tjener, præd, 36: Folkestyre eller diktatur, 38: Bort med arbejdsløsheden, 43: Beretning om det sdj salmebogs udv arb, 43: Medudgiver det sdj forslag til den dsk salmebog, 43: En konge dør, tanker ved Jesu lidelseshist, 49: Kampen om salmebogen, 60 f: Dansk salmehistorie I — V, skr afh om Sdj salmehist i »Slesvig udelte bispedømme«, 52: Sthens vandrebog (Theol tidsskr), Sten Billes haandskrift (Khst saml), Søren Jonæsóns udkast til en kirkepsalmebog (Khst saml), Efterskrift til Malmøsalmebogen 1533 mm.

Pastor *Anders Malling,* et af de markante ansigter i flokken af danske præster i Sdj efter 1920. Han er den sp, som – af de danske sp – har virket længst tid i samme embede efter genforeningen. Hans navn vil blive husket i Sdj, ikke blot som den flittige sp i Brøns, men ogsaa for hans indsats i menighedsraadsforeningen, og hans navn vil blive husket i dansk salmehistorie som den, der har skrevet det imponerende værk om dansk salmehistorie, og for hans arbejde med danske salmer. Han er ogsaa digter, og af titlerne ovf paa hans bøger ses hans vidt rækkende interesser og kundskaber. Han er en af kirkens levende impulsive naturer, jernflittig og engageret i, hvad han paatager sig. Det kunne i sin tid vække nogen forargelse, at han ligesom sin vestjyske digterbroder, *Kaj Munk,* en tid var optaget af diktaturet (og nazismen), og at han holdt gudstjeneste for nazister (de skulle da ogsaa høre evangeliet), men det var kun en kort tid. Og Kirkeministeriet har da ogsaa ydet ham sin anerkendelse i en tid, hvor alm præster kun yderst sjældent dekoreres, ved at udnævne han til r af Dbg. I Kristeligt Dagblad 29. jan 1966 har han fortalt om sit præsteliv i et interview med overskrift: »Salmehistorikeren, som baade er kunstner og præst.« I sin ungdom skrev han digte, og han er ikke hørt op dermed. Hans første digtsamling var formet over Augustins ord: »Til dig er vi skabt, o Gud, og vort hjerte er uroligt, indtil det finder hvile i dig.« Og den linje har han fulgt. Han voksede op i et IMs hjem i Randers, og sm m sin nære ven, senere kredslæge *Peter Børresen* søgte han som ung bønnens vej til Gud, og han blev præst, selv om hans idealistiske KFUM-tro paa Gud maatte gn kriser. Sm m 6 andre teologiske studenter, der var kommet til at staa paa bar bund, hvad troen angik, fordybede han sig paany i Ny Test, og dette ny møde m Jesus Kristus og troen paa ham blev grundlaget for at være præst. – Præsterne i Sdj blev udn paa den maade at 3 ansøgere blev præsenteret for mgh af konsistoriet i Kiel, og disse tre maatte prædike over en af stedets provst valgt tekst samme dag ved samme gudstj. Bagefter gik de 3 ansøgere paa kirkegaarden, medens provsten ledede valghandlingen. I Brøns lykkedes det at faa dette ændret til 3 forskellige gudstj med samme tekst. Derefter ledede provsten valghandlingen i skolen. Paa dette tidspunkt var dansk kirkelovgivning endnu ikke indført her. – Paa gr a sin optagethed af sociale og politiske spm, f eks om de sønderjyske præstegaardes udstykning, kom M med i ledelsen af den sønderjyske menighedsraadsforening, hvor han fik stærk lejlighed til at hævde de sønderjyske synspunkter over for de københavnske. Dette førte ham ind i arbejdet med salmebøgerne. Den fortræffelige sønderjyske salmebog fra 1889 var i mange henseender bedre end den danske »Salmebog for kirke og hjem«, og det ville have været et tab, om man straks efter genforeningen havde afskrevet den. Men man maatte jo stile efter en fælles salmebog for hele landet, og der blev nedsat et sønderjysk salmebogsudvalg. Det arbejdede fra 1933 til 1943 og udgav et sønderjysk forslag til »Den danske salmebog«, paa grundlag af arven fra Hans Thomisøn. Og senere blev M medlem af salmebogskommissionen, som udgav den dsk kirkes nuv fælles salmebog. Efter sin afsked slog M sig ned i Ingemanns by, Sorø, hvor han er nærmere Rigsarkiv og biblioteker end i Brøns, og han arbejder nu paa salmeforfatternes biografier.

22. 1. aug 1963 (valgmghpræst Træden 8. nov 48): **Siliam Bjerre,** * 9. april 1901 Lomborg. Forældre: Gdjr Mads Fiskbæk B og Martine Christensen. Landbrugskand 23, højskolel Lollands højsk 23, assistent ved De samv sjæll Landboforeningers sekretariat 24, højskolel Stevns 26, lærer Dalum landbrugssk 28, forst Høng husmandsskole 37–48, fra 49 tillige forst højskolen Vestbirk 49–62. ~ 2. maj 31 Ingeborg Rasmussen, * 5. jan 1906 Tjele. Forældre: Gdjr Peder R og Kathrine Ludvigsen. – Broder: Rkp Ansager. Morbroder: Engsnap, Lejrskov-J.

Udg: Kemi, lærebog f høj- og landbrugsskoler, 36: Dalum landbrugsskole 1886—1936, 45: Høng og omegns brugsforening, 1920—45, De Unges regnskabsbog, medarb Landbrugets ordbog, Dsk husmoderleksikon, Dsk Konversationsleks, Det dsk landbrug, Min hjemstavn, haandbog f det mindre landbrug. Skr 56 i »Min vej til præstegerningen, 33 f.

BM »Norden«s Skærbækafd, og Andelsteatret, BM den frie lærerskole i Ollerup 55—62, medarb »Vestkysten« og Vejle a Folkeblad.

Af pastor Bjerres bidrag til bogen »Min vej til præstegerningen« (1956) skal her medtages følgende brudstykker for at belyse hans tanker og overvejelser med henblik paa præstegerningen:

En dag talte jeg med *Niels Dahl* om at blive præst, mens jeg var i Høng. »Ja men Bjerre«, sagde han, »du er jo præst!« Han var imod, jeg ville være det paa anden maade, end jeg var. *Niels Dahl* mente – og med rette – at der *er* en præstegerning at gøre *uden* for kirken. Og ikke mindst syntes han, at jeg, der hver dag havde en flok af unge omkring mig, havde en særlig præstegerning at gøre. Det var vist samme dag, han sagde til mig: »Den, der ikke kan sige tak for sin gerning, for ham gaar gerningen i stykker.« – – – I efteraaret 1946 skete noget, som for mig blev bestemmende for, at jeg ville være præst. Det mindste af vore børn, en lille pige, døde efter et kort, men meget strengt sygeleje paa Slagelse sygehus. – – – Samtaler med *Niels Dahl* og samvær med professor *Skydsgaard* paa Liselund er nok medvirkende aarsager: nu *ville* jeg være præst. – – – Mine forhold er ikke som andre præsters. Men en lykke er det i hvert fald, at vi, der deler hverdagens arbejde og glade samvær, nu ogsaa kan følges paa kirkevej. Det gør vort skolearbejde rigere. Men det forhindrer selvfølgelig ikke, at spørgsmaalet melder sig: kan menigheden være tjent med at have en forstander som præst? Og eleverne en præst som forstander?

Litt foruden ovenn: Heiselbjerg P, 205 f, Om Astrupgd, se Sdj mdskr I, 150, om B sogn, se Sdj aarb 1939, 207 f, Flensborg avis 16. dec 30, 3. april 31, 17. okt 31, Vestkysten 15. febr 35, 29. sept 36, 15. jan 37, Kr Dbl 28. sept 28, Mghr bl 1952, 129, K o S 1953, 19 f, Havervadgd, Sdj mdskr 1954, 81 f, medd fra pastor **Anders Malling.**

VODDER

(Roager var midlertidigt sammenlagt med Vodder 1871—74 og 1921—23, fra 68 atter sammenlagt m Roager som hovedsogn)

Vodder sogn, 4533 ha, ligger i den vestslesvigske gest, en fortsættelse mod vest af Højrup-bakkeøomraadet, Gaansager aa, Renbæk og Hol-bæk og Nørrebæk-Rejsby aa gennemløber sognet i hver sin lavning mod vest. Sognet er lavt og fladt indtil 10 m, mager jord af forskellig bonitet, i ældre tider store heder og moser mod øst, mod sydvest et tidl hedeareal, som nu er beplantet. Hist og her mergel eller myremalm i undergrunden. Nogen spredt løvskov, Birkelev-Sønderhede plantage, 114 ha, Renbæk plantage 199 ha. – Byerne V m centralskole fra 1959, bibl, Frifelt, bymæssig bebygg, 230 indb, m kommunekontor, sportspl, kro, stort mejeri, Gaansager m skole, bibl, fh, lystanlæg (tidl omkr karpedamme), Birkelev, Aaved. Bebyggelser: Gammelby, Renbækgd, Gejlbjerg, Holbæk, m m. Fængselsafd Renbæk, (hvorunder Hønninggd i Arrild s) 211 ha, købt af staten 1935 (et stort uopdyrket areal) fra en arbejdslejr, oprettet af et privat konsortium, 1943 blev det overtaget af fængselsvæsenet, som nu her har en permanent fængselsafdeling.

Oldtidsminder: Ved Birkelev plantage en større høj og 30 tuegrave, desuden 4 høje. En stengrav og 18 høje sløjfet. Holbæk voldsted ved Gaansager forlængst sløjfet. 1854 deltes sognet i 3 kommuner: Vodder-Frifelt, Gaansager og Birkelev, den sidste lagdes 1879 til Vodder kommune. 3 pct af sognet var kongerigske enklaver.

Stemmetal: 1871: 127 dsk, 0 ty, 1920: 481 dsk (108 tilrejs), 31 ty (6 tilrejs), 1964: 457 dsk, 5 ty.

Af den ældre præstehistorie

Provst *Søren Pedersen Thestrup* (1530–58) var tillige herredsskriver, *Carl P. Lorentzen* (1558–60) var født i Flensborg, *Niels Nielsen Kirkebye* (1560–1612) var født i Roager, *Claus Ostesen* (1612–48) af Højrup, oplevede de urolige krigstider, hans kapellan, *Peder Aslac,* døde foran alteret paaskedag 1646. *Jens Hermansen* (1647–66) var født i Ribe, sognet led meget under krigene og pest og kvægsygdomme. Han fik ingen tiende 1649, kreaturer og korn blev røvet, sognet forarmedes, men kirken fik dog sin smukke prædikestol 1655. *Peder Jørgensen Janderup* (1666–76) var fra Janderup, mag *Damianus Hansen* (1676–84) af Herlufsholm, havde været feltpræst, epitaf, provst *Jens Sørensen Bjørn* (1684–1733) var søn af en hattemager i Ribe. Bjørn-Kornerup har (Khst saml 7. r III, 264) udførligt fortalt om ham efter hans ven, lektor i Ribe, *Peder Terpagers* ligprædiken over ham: »Gn 49 aar var han en villig, tro og aarvaagen vægter paa Israels mure, prædikede loven skarpeligen og evangeliet trøsteligen, og prydet sin lærdom med et kristeligt levnet og behagelig omgængelse med alle, som hjordens exempel. 1713 blev han provst. I hans 70. aar lagde »en uformodentlig ildebrand hans hus og midler i aske 1724, og da pgd var opbygt, plagedes han af langvarig sygdom ...»Det gik ham som Tobias: Efterdi Gud havde hannem kær, maatte det saa være, at han ikke forblev foruden fristelser og prøvelser ...« Han efterfulgtes af sin søn, *Søren Jensen Bjørn* (1730–58), der i 3 aar havde været sin faders gode medhjælper. Søren B var gift med en dt af *C. Fog,* sp Hviding. 1750 skriver *Brorson:* »B katekiserede over 1. og 2. part i katekismen, ungd svarede maadeligt. Jeg satte degnen irette, fordi han undertiden havde været beskænket, han lovede forbedring«. (Vis 58). 1742 nægtede sp i Vodder (CP kalder ham s 275: P. M. Dahler, men det maa være Bjørn) at vie en mand, som iflg kgl anordn ikke havde plantet et vist antal træer. Brudgommen skrev og klagede til amtmanden og gjorde opmærksom paa, at Vodder sogn for klimaets skyld var undtaget fra plantningspaabuddet, hvorefter brylluppet kunne finde sted. *Nic. Conradsen Overbeck* (1759–92) var rektorsøn fra Haderslev og kom hertil fra Solbjerg-S. *Brorson* skriver 1760: O forestillede skikkeligt af evg den lærdom om Guds forsyn (Mk. 8, 1 f). »Hvorfor jeg visiterede her, var fornemmelig for den forargelse ved Herrens naade at faa undersøgt og ophævet, som præ-

stens onde forligelse med sin hustru (han var 1757 blevet gift med Marie Schindler, hvis fader ogsaa var rektor i Haderslev) havde foraarsaget, og som af alle omstændigheder var da at slutte, at præstekonen var uskyldig i hans onde suspicion (mistanke), da hendes opførsel og rygte er i alle maader og allevegne ustraffeligt, men han derimod saa vidt at ynke, at en slags gemyts sygdom befandtes aarsag til hans ganske ugrundede suspicioner, saa blev dette alvorligt forestillet, baade før og efter gudstj, hvorpaa det onde rygte har begyndt at tage af. Foruden dette klagede mgh over, at der undertiden var disputter ml præsten og degnen i kirken, og vedkommende blev formanet til sagtmodighed og lydighed. Ungd svarede maadeligt. Vil haabe, at alting herefter bliver bedre.« O forblev i embedet, fortsatte med hustruen, han tog afsked 1792 og døde 1805 i Haderslev (Wiberg opg forkert, at han døde her 1792, III, 611).

Under indflydelse af pastor *Schandorph,* Spandet, blev der et lille smf af vakte omkr 1780, senere gik de til *Joakim Ewald* i Hviding. Naar Brødremghs udsendinge kom hertil, samledes de troende omkr 1800 hos gdjr *Thomas Andersen,* Vodder, og *Laurits Smed* var en af de bærende.

Hans Radoor (1792–1814) fl t Brøns, *H. C. Fischer* (1814–23) fl t Aastrup ved Haderslev, *Poul J. Tolderlund* (1823–34) fl t Vonsild-D. Han var ivrig rationalist, talte fra prædikestolen om den »skadelige vildfarelse, at der kun var frelse ved Jesu blod«.

En gudfrygtig landmand, der hver søndag læste en prædiken, hørte pastor *Tolderlund* tale helt anderledes over en tekst, end der stod i prædiken-samlingen. Han kom til eftertanke og blev omvendt. Med brændende iver begyndte han at vidne; flere, ogsaa degnens børn, blev grebne. Den gl degn, *Peter Andreas Fog,* Dbm, søn af den tidligere degn i Vodder, en dygtig, patriarkalsk skikkelse, var en from mand, hans kone blev omvendt ligesom børnene. Sønnen, *Hans,* der blev hans efterfølger, var medhjælper i skolen, sønnen *Jørgen,* der blev lærer i kongeriget, hørte om vækkelsen paa Fyn, han rejste til Fyn for at lære af vækkelsen, spurgte forgæves efter hellige, traf til sidst *P. Larsen Skræppenborg,* som hjalp ham, og han førtes fra Brødremghs pietisme til grundtvigianismen. *P. A. Fog* havde forbindelse med Brødremgh, og hans børn, *Niels Peter,* der kom til Højrup, *Martha,* der blev gift med den troende gdjr *Peter Jensen Gad,* og *Anna Marie,* der blev gift med bødker *Laur. Bech,* Vodder, var med i kredsen, og der var stor glæde i det lille smf, naar ny lagdes til. (J. Br 226 f).

Pastor *H. P. G. Koch* (1834–43, se Nr Vedby-NA) var en anset præst, selvstændig, præget af kultur, skabte respekt, biskop *D. G. Monrad* satte ham meget højt. Han var i begyndelsen her nærmest vækkelsesprædikant. *J. Brodersen* skriver, at han talte meget alvorligt om menneskers selvforbedring, spillede dog gerne kort, men var skikkeligere end sin mere verdslige og lystige broder i Højrup (Br fortæller om et meget lystigt fødselsdagsgilde i Vodder pgd 1. nov 1836 s 227) og tilføjer, at hvis gl *Laurids Smed* (som da var død), havde været med til præstens gilde, ville han nok have søgt at bringe præsterne paa andre tanker. *Laur. Smed* var »en alvorlig mand, som ikke ville lege med verden«. Hans søn, *Hans Lauritsen Schmidt,* var en driftig mand. Han begyndte en lille handel ved landevejen ude paa heden, endte med at være kromand og en af de mest søgte høkere og opkøbere paa egnen. Han havde købt en gd i Birkelev, solgte den, men beholdt heden, og paa den ensomme hede byggede han en kro og kaldte den Frifelt og grundlagde dermed hedebyen *Frifelt* (1807). Hans søn, *Hans Andreas Schmidt,* arvede kroen; han var en troende mand, en kromand, som ikke skænkede for drukne folk, reel i handel og vandel, handlede ikke om søndagen, hans kone, *Anna,* fra et troende hjem i Nr Løgum, støttede ogsaa de hellige. Hun døde 1842, 38 aar gl. *Hans A. Schmidt* døde 1859, og hans broder, *Christian,* overtog kroen. Han havde en hellig kvinde som husbestyrerinde, *Kirstine Roost* († 1880), paa hendes gravsten i Højrup staar: »Hun troede paa Jesus«. I *Hans A. Schmidts* tid samledes de hellige fra sognet hver søndag i Frifelt kro i værelset bag krostuen. Disse forsamlinger »var verden en torn i øjet«. En mandag morgen kom en øvrighedsperson og saa, at der paa bordet laa salmebøger fra mødet aftenen før. Han tordnede og lynede: »Sligt maatte ikke findes paa en kro!« Guds ord var dyrt i Vodder, ogsaa den gang. De vakte gik til pastor *Hass,* Mjolden, der var modstander af pastor *Koch* (J. Br 231). Kochs søn var den kendte kirkehistoriker, provst, dr theol *L. Koch,* Glostrup (* her 1837). *L. Koch* blev højskoleforst i Brøns 1868–70, se der. Om pastor *H. P. G. Koch,* se videre her IV, 220.

Pastor *H. V. R. Schøler* (1843–46), se V-Ø Hassing (se her V, 152) var en levende natur med et muntert blik bag brilleglassene. Fra lange rejser havde han en vid horisont. Han deltog her i den nationale kamp og hjalp *Chr. Flor* paa Rødding højskole, var medforstander. Han var folkelig og afholdt, blev senere rigsdagsmand. Men P. C. Zahle kaldte ham »det mest forvirrede hovede af alle de forvirrede hoveder, der havde siddet i Rigsdagen«. *J. Brodersen* kalder *Schøler* »en rationalistisk og meget daarlig præst« (s 231), der »ved gilderne kunne danse, saa det knøg efter« (s 231). Pastor *G. F. Boesen* (1846–58) fl t Agerskov. Han var en af de betydelige præster, som i disse aar kom til Sdj. (*Hagen,* Stepping, *Blædel,* Nustrup, *Boisen,* Vilstrup, *Boisen,* Mjolden, osv). Da Ribe konvent blev oprettet 1848, prædikede B, og »han holdt en prædiken, der gjorde indtryk«. (CP 161). Han var broder til biskop B, se Agerskov og Harridslev-R (VIII 57). Han stod inderligt sm m bef i treaarskrigen, som gjorde dybt indtryk i dette rent danske sogn. Han »havde mange hellige slægtninge, og var selv en af de hellige« (J. Br). Han prædikede klart om synd og naade, folk strømmede til Vodder kirke, ogsaa fra nabosogne, nogle gik flere mil, og efter gudstj samledes de troende hos skrædder *Jens Andersen Bjerrum.* Der fortælles flere beretninger om omvendelser. *Boesens* gerning var ikke forgæves. Senere blev han gr. *P. Larsen Skræppenborg* holdt ogsaa forsam-

linger i Vodder. Pastor *N. H. Jørgensen* (1858–67) blev afskediget af tyskerne p gr a edsnægtelse, se Grimstrup-VN.

Tiden 1867–1920

Pastor *J. G. C. Wulff* (1870–93) af Rise ved Aabenraa, var dsk c theol, og han bevarede det danske kirkesprog. Men han var tysk, og alle de fremtrædende grundtvigske sluttede sig til frimgh i Bovlund eller Skærbæk. Først i 1880'erne opstod en ny vækkelse ved Lt Mf, og den greb ikke faa. – Pastor *Johs. Schmidt* (1896–1920) fik den nationale strid til at bryde ud i lys lue, da han i protest forlod et daabsgilde, hvor der blev sunget danske sange. Han støttede de tyske kredse, som opkøbte jord og indkaldte nybyggere sydfra. I Frifelt blev oprettet et tysk teglværk med arbejdere fra Lippe-Detmold. *Schmidt* blev, skønt præst i et rent dansk sogn, de tyskes fører og rigsdagsmand, repræsenterende tyskerne 1920–39. Se ndf. Mange traadte ud af statskirken efter 1896. Da en af de danske førere, *Anna Gad,* Vodder, blev gift med *N. P. Gundesen,* Roager, samlede de folk til møder i deres hjem, hvor navnlig pastor *L. B. Poulsen,* Bovlund, var en hyppig gæst. Andre fra Rødding frimgh kom til, men da *Gundesen* fl t Brøns, holdt møderne op. De blev genoptaget og fik plads i en kirkesal, der blev bygget til Vodder mejeri aar 1900, men tyskerne lukkede den under samme paaskud, som de havde lukket frikirkerne i Haderslev og Bovlund. Vandrelæreren *Kaspar Jensen* fra Daler, som havde været lærer ved *Morten Larsens* friskole i Holstebro, og stod *Morten Larsen* nær, betød meget for de smaa frikirkelige kredse i Sdj. Ofte var han genstand for gendarmernes forfølgelse. Efterhaanden opgav myndighederne lukningen af frikirkerne og overvaagningen af deres gudstj. Der var ikke noget at stille op mod det kristelige røre. Mærkeligt nok er der aldrig blevet opløst et kristeligt møde, fordi taleren blev grebet i politiske udtalelser om dansk og tysk, skriver frimghpræst *J. L. Jørgensen,* Skærbæk (Ribe st aarb, 1947–48, 24), men en for sen anmeldelse eller anden formfejl var nok. Et kristeligt møde er en gang blevet opløst, blot fordi det var *kristeligt.* Nemlig da Vodder kirkesal skulle indvies. (Og derefter lukket!). En amtsforstander, en gendarm og en politibetjent var til stede for at passe paa. Salmen »For dig, o Herre, som dage kun« blev sunget i ro, men da talen begyndte ud fra indskriften paa to indgangsstøtter til en gaard:

Din ind- og udgang, Gud, bevar
fri mig fra alskens nød og far',
og haver nogen ondt i sind,
gid det gaar ud, før han gaar ind!

(1780)

fik de 3 ordenshaandhævere travlt med at hviske sammen. Saa traadte amtsforstanderen frem, erklærede mødet for opløst og anmodede folk om at forføje sig bort. Taleren spurgte privat om grunden til mødets opløsning og fik til svar: »De har sunget en kristelig salme – og det kommer an paa, om Deres indledning ikke ogsaa var kristelig!« Senere, da forbuddet mod kirkernes brug til gudstjeneste var ophævet efter den aarelange retssag, kom amtsforstanderen, en pensioneret major fra Westfalen, til pastor *J. L. Jørgensen* paa vejen og sagde: »Jeg har den fornøjelse at kunne meddele Dem, at huset i Vodder kan bruges til gudstjenester.« Derefter holdt pastor *Jørgensen* regelmæssige danske gudstj i Vodder. Han tilføjer, at det ofte er sagt, at frimenighederne i Sdj blev dannet af nationale grunde. Den egentlige grund var dog den dybe trang, ethvert menneske bærer i sig: at komme i samfund med Gud. – Afstemningen 1920 blev et knusende nederlag for pastor *Schmidt.* 94 pct af de afgivne stemmer i sognet var danske.

Tiden efter 1920

Den uforglemmelige dag, 10. febr 1920, stemte Vodder sig hjem til Danmark, og den første danske sp, *C. P. W. Wolf* (1921–23), hvis slægt var fra Sdj, var en moden mand, som havde gjort god tjeneste flere steder i Danmark. Han kom fra det smilende Fyn til det barske Vestjylland, han kom fra idyl til et vanskeligt sted, hvor pastor *Johs. Schmidts* stilling havde sat skel i bef. *Wolf* var en betydelig personlighed med et varmt hjerte og et vindende væsen. I en nekrolog hed det, at »han kom som den, der skulle hele og samle, og han kunne gøre det, fordi han forstod det liv og de tanker, der rørte sig her. Han forstod det aandelige livs vanrøgt, den fremskudte plads, som det nationale var kommet til at indtage, men saa ogsaa (og det var vel noget af det største), at der tillige var vundet aandelige sejre, at vi ejede noget som sønderjyder, der maatte tages hensyn til, om arbejdet skulle lykkes«. Desværre døde han allerede 1923. Frimghs folk gik ind i folkekirken, og mødesalen i mejeriet blev nedlagt.

Pastor *J. G. Mørch* (1925–29) var sønderjyde, søn af mejeribest M, Forballum, en alvorlig og nidkær mand, IMs ven og medarbejder.

Pastor *E. Schack Steenberg* (1930–48), der var stærke spændinger baade nationalt, kirkeligt og socialt.

I disse aar satte landbrugskrisen ind, og den vakte betydelig uro i sognet. Nazismen fik indpas, den erobrede halvdelen af menighedsraadet, og der blev oprettet en tysk skole i Gaansager, som dog fik sine fleste elever fra andre sogne. Den blev nedlagt 1945.

Pastor *T. J. Kristensen* (1949–65) skriver 1963: Kkg 4 pct, almindelige folkekirkelige forhold, velvilje, ingen IM, men en del Lt Mf med mh, stor ungdomsforening, n grundtvigsk, sdsk i pgd.

Pastor *Vagn Johannsen* (1965–68), se ndf.

Blandt *lægfolk* nævnes:

Sogneraadsfmd *Ludvig Jørgensen,* * 71, † i mghr. Gdjr *Jep Hansen Roager,* Gaansager, i mange aar en dygtig leder af Lt Mf. Gdjr *Nis Muusmann,* * 87, i flere perioder fmd menighedsraadet. Sognefoged *P. Gad* og hustru *Anna,* ledere i det gr arbejde. Om slægten *Thysen,* V, har *H. Thysen,* sp Ødis, * her 1924, udgivet en bog, se ndf. Gdjr *Peter H. Barsballe,* * 64, var kirkeværge, i menighedsraadet, tillidsmd for sprogforeningen, fmd for Sogneværn i den tyske tid.

Fra tiden efter 1920 maa nævnes lærer *Jens*

Grosbøl (1874–1961), der var en af de betydelige lægmænd i Vodder sogn. Efter sin uddannelse paa Blaagaards seminarium og siden paa skoler i USA og den højere handelsskole i Kiel var han i tyve aar lærer paa Sjælland og derefter fra 1921 til 1937 enelærer ved Vodder skole. Hans styrke som lærer laa i fortællefagene Bibelhistorie og Danmarkshistorie, og han ville mere have hørt hjemme i højskolen end i barneskolen. I mange aar var han leder af ungdoms- og foredragsforeningen i Vodder sogn, tillidsmand for læplantningssagen og initiativtager til de aarlige møder for skole og hjem i Skærbæk. Disse møder holdes stadig. J. Grosbøl forfægtede sine markante meninger, og hans grundtvigske indstilling kom til udtryk baade i skolearbejdet og i foreningslivet, hvor han ydede sin gode indsats i de vanskelige kriseaar i 1930'ernes Sønderjylland.

Skolen

Centralskole i V 1959. Leder af centralskolen: *H. A. Andreasen.*

Degnen *Jørgen Fog* betød meget her, udførligt skildret i Gr hjem i 19. aarh, IX, 37 f.

Lærer *J. Svane Nielsen* virkede fra 1919 og i over en menneskealder i Birkelev, betød meget, var lokalhistoriker.

Ridefoged i Hviding-Nr Rangstrup herred *Joh. Fr. Camerer* († 1792) boede i V, kendt som topografisk og statsøkonomisk forfatter.

Verdenskrigen
24 faldne her fra sognet. Mange reddede sig ved flugt nordpaa.

Besættelsestiden 1940—45. I den sidste tid søgte tyskerne at indrette kirken til en veritabel fæstning. De byggede maskingeværreder i diget og tog uden videre gravsten og kranse dertil. Taarnet var udkigspost. Meget vanskelige forhold.

1923 oplyses: Noget oprevne forhold, KS og DdU, velvilje, særdeles god kkg, flink og jævn bef, lidt Lt Mf. 1927: Kkg 5–6 pct, ingen nationale modsætn, DdU (130). 1935: Kkg 8–9 pct, ret gode, Lt Mf med stor kreds, lille IM kreds, ungdomsm i pgd, gr ungdomsf, bibellæsning i 2 skoler. 1947: Kkg 2 pct, gr ungdomsf (300), bibell i 2 skoler, sdsk, ungdomsm i pgd, Lt Mf med sdsk. 1955: Kkg 4 pct, alm velv, ingen IM, en del Lt Mf, stor ungdomsf (n gr), sdsk i pgd, Jehovas vidner arbejder. 1963: se ovf.

Vodder kirke, syd for landevejen, ligger midt i sognet, men ensomt, ses viden om, lille, beskeden, indv t Sct Laurentius, koret af tuf og tegl, skibet er lidt yngre, af kvadre, alt paa granitsokkel, rigest mod øst. Kormurene er ved hjørne- og midtlisener delt i 2 blændingsfelter, som paa østgavlen afsluttes med trappe- og rundbuefriser. Kor og skib har hver 2 tilmurede vinduer, skibet er forlænget i unggotisk tid mod vest, og begge døre er flyttet mod vest. Høj, smal korbue med tufstens kragbaand. Koret har gotisk krydshvælv, vestforlængelsen af munkesten og granit. Anseligt taarn af Tørninglentypen med 4 spidsgavle og spir. Taarnrummet har krydshvælv og blev 1879 indrettet til vaabenhus og forsynet med søjleportal mod vest. Vaabenhuset foran norddøren har meget tykke mure, har kamin af nyere dato. Sakristi øst for koret med halvcirkulær grundplan, minder om en apsis, har lisendelt murflade. Fladbuet dør til koret og mod øst er piscina m blyrør. Kirken er hvidkalket og blytækt. Ved den store hovedrestaur 1964—65 genaabnedes norddøren og vaabenhuset toges atter i brug. Skibets bræddeloft restaur, har rokokodek. Alterbordet af tuf og tegl, har en sengotisk trefløjet skabsaltertavle fra ca 1475, midtskabet har en Golgatagruppe flankeret af Johs .Døber og Sct Laurentius. Fløjene har apostelfigurer, alt nyrestaur. Fra et sidealter er en fremragende figur af kirkens værnehelgen med bog og rist. To sæt gotiske stager, middelald døbefont tilhugget af raa granit, paa granitfod fra 1965. Glat messingfad fra ca 1700. Fontelaag fra 1600-tallet. Korbuekrucifiks fra 1890. Prædikestol fra 1655 af Ribe-typen (som Farup). Nytest relieffer i storfelterne, korintiske søjler paa hjørnerne. Lydhimmel fra 1609. Stolestader fra 1925. Skriftestol fra 1700-tallet. Middelald egetræsdøre. Series pastorum. Klokken omstøbt 1913. Ligsten. Mindetavle over de faldne i verdenskrigen. 170 sd. Harmonium.

Danm kirker XXI, Tønder a, 281—92.

Folketal: 1860: 520, 1920: 958, 1925: 880, 1965: 974.
Altergæster: 1922: 250, 1926: 378, 1938: 300, 1942: 360, 1954: 266, 1962: 200.
Menighedsraad: 1922: ? , 1930: 4 gr, 2 u p, 1942: 3 n gr, 3 nazister, 1953: 2 gr, 1 Lt mf, 4 u p, 1965: 3 gr, 2 Lt mf, 2 u p.

Sognepræst

Indt: 1860: a) 69 rug, 62 byg, b) 34 rdl, c) naturalier, d) 234 rdl, e) 52 ager, 33 eng, 50 hede. Trelænget pgd fra 1725, sp bor i en del af nordlængen, ret god. — 1922: 3. kl, 1958: 12. kl, statelig pgd i tysk stil fra 1912.

Præstegaarden blev i 1968 solgt til to lærerstuderende fra Ribe sem, som har indrettet den til en slags kollegium.

16. 18. marts 1846–27. febr 58: **G. F. Boesen,** fl t Agerskov, se Harridslev-A.

17. 10. maj 1858–20. maj 67 (sp Mandø 8. april 53): **N. H. Jørgensen,** afsat af tyskerne p gr a edsnægtelse, se Grimstrup-VN.

18. 1870–93 (sp Graasten-A 65): **Jacob Georg Christian Wulff,** * 18. juli 27 Rise ved Aabenraa. Faderen: Sp der, † 57, se der. Stud Had 46, stud i Kiel og Bonn, c theol Kbhvn 53[1] (1), hjpr Emmerlev 21. sept 58, ord kat Svendborg 27. april 60, afsk 93, † 31. maj 08. ~ 15. aug 60 Augusta Sophie Hanne Caroline Emilie Juel, f Jürgensen, * 16. sept 29 Godthaab, Grønland (~[1] auditør Andreas Juel, † 56), † 12. april 09. Faderen: Sp i Emmerlev, † 67, se der. – Hustrus farbrødre: Engum og Hesselager. Morbrødre: Wolf, Nordrup-F og Wolf, Herslev-G.

19. 1896–1920: Dr theol **Johannes Carl Schmidt,** * 9. juni 69 Tønder. Faderen: Provst, Svenstrup, Als, † 01 (se der). Stud Haderslev 88, c Kiel 94, aftjente værnepligt ved gardekyradsererne i Berlin, afsk 20, † 13. nov 59. ~ 1. juni 97 Johanna Magdalena Hasselmann, * 27. juli 76 Haderslev, † ?
Forældre: Sanitetsraad, dr med Johannes Lorenz Carl H og Johanne Louise Hasselmann.

Fmd Foren f tysk fredsarbejde i Nordmarken 10, medstifter af Nordslesvigsk præsteforen 09, stifter og fmd Slesvigsk vælgerforen 20—34, folketingsmd 1920—39, dr theol (h c), Kiel 1921 (400-aaret for rigsdagen i Worms).

Pastor, dr *Johs S* levede sin barndom paa Als, studerede i Leipzig, Greifswald og Kiel, blev paavirket af liberal teologi. Efter at have aftjent sin værnepligt, blev han sp i V, hvor han hurtigt lærte at se værdien af det danske, folkelige arbejde, og han erkendte dets overlegenhed over for den tyske tvangspolitik. Han hørte teologisk til kredsen om prof *Rades* »Christliche Welt«, og betød derfor noget for sit sogn, skriver pastor *H. Wind,* Døstrup (Ribe st aarb 1946, 21). Vodder blev

en god arbejdsmark for frimgh, og hvad der var af trosliv sluttede sig til Bornholmerne. Sit sogn tjente han ved at opdyrke pgds hede. Da den forsonlige kurs efter optanttraktatens afslutning 1907 blev genstand for voldsom modstand fra den tyske forenings side, blev det anledn til, at S traadte offentligt frem. Aug 1907 hævdede han i »Schlesw-holst Kirchenblatt« danskernes ret til at pleje deres egen kultur og tog afstand fra tvang og ophidselse. *Johs. Tiedjes* kritik 1909 af det tyske styre foranledigede en samling af oppositionen (der gav sig udslag i dannelsen af den nordslesv præsteforening og af foreningen for fredsarbejde i Nordmarken). Man afviste tanken om en grænseflytning, men krævede »frihed og gensidighed i udøvelsen af alle nationale ytringer«. I den tyske forening var man forbitrede paa oppositionen, hvilket bl a førte til, at S under verdenskrigen blev stævnet for landraaden i Haderslev for ved ed at forpligte sig til at afholde sig fra alle tyskfjendtlige bestræbelser. Men efter vaabenstilstanden 1918 gik S trods stærk modstand fra flere af sine nærmeste meningsfæller i samarbejde med sine gl modstandere i det tyske udvalg for hertugdømmet Slesvig, hvor det i dec, efter megen usikkerhed, lykkedes ham at samle de forskellige politiske afskygninger om et program, der først principielt afviste enhver afstaaelse af slesvigsk omraade, og derefter, hvis en afstemning ikke kunne undgaas, og denne ikke kunne ske i hertugdømmet som helhed (ikke i zoner), krævede, at der til afstaaelse skulle være 2/3 dansk flertal i kommunerne. Senere blev dette standpunkt forladt til gunst for en stemmestrejke, men genoptoges paa ny april 1919 i det saakaldte Neumünsterprogram. Den rolle, S spillede i overgangstiden, forberedte naturligt hans valg til det danske folketing som det tyske mindretals repræsentant. Han fik oprettet Slesvigs vælgerforening 1920, og var baade som saadan og som folketingsmd i nøje føling med, hvad der blev øvet af økonomisk, kulturel og politisk indsats fra tysk side. Paa rigsdagen afholdt han sig i alt væsentligt fra indblanding i dsk politik, men hævdede i drøftelsen af sdj anliggender med sagkundskab og dygtighed sine synspunkter, der, hvad det kulturelle angik, samlede sig om mindretallets selvforvaltning. Ændringerne i loven om folkeskolen i Sdj, som indførte tyske skolekommissioner og oprettede en tysk skolekonsulentstilling, maa ses som imødekommen af S's ønsker. 1935 var han ved at glide ud af Folketinget, idet mere yderligtgaaende elementer i det tyske mindretal samlede sig om *Deichgräber,* men S holdt stillingen til 1939. 1937 redegjorde han i en lille bog »Schicksal, Sendung und Glaube der Nordmark« for sin hjemstavns udvikling og særpræg og for sit politiske standpunkt. Fra først i 1920'erne arbejdede han for sammenslutning ml de tyske minoriteter i Europa i »Verband deutscher Volksgruppen in Europa«, med den kulturelle autonomi som program. Fra 1927 var han medudgiver af det i Wien udkommende tidsskr: »Nation und Staat«. (Hans Lund, DBL). – S boede sine sidste aar hos en søn paa Petersholm i Kværs, hvor han blev begravet. Bl de mange nekrologer skal citeres af »Højskolebl« 1959, s 759: »S pristes i sit sogn for sin godgørenhed. Ligesom der skal have været over hans fader, var der noget uklart og meget svingende over ham. Som ung præst stod han sm m *Johs. Tiedje* og *H. Tonnesen,* der ikke kunne med den haarde Køllerpolitik, og fredsforen 1909 skulle skabe en mere forsonlig stemning og holdning overfor de danske, men allerede under den første verdenskrig gjorde han et mærkeligt, naivt forsøg paa at vinde de dansksindede for Tyskland, bl a ved en ny skolepolitik, og hans forslag efter Tysklands nederlag om afstemning gik jo ud paa, at én tysk stemme skulle gælde lige saa meget som to danske. Paa den danske rigsdag optraadte han som en fredelig demokrat, men tonen havde ofte en anden lyd, naar han talte i Berlin eller sydpaa. Under landbrugskrisen omkr 1930 havde han planer om Sdjs økonomiske tilslutning til Tyskland og skrev: »Tyskland marcherer i en linie, der borger for, at der vil blive sørget for, at Danmark ved en saadan statslig tilslutning ubetinget og paa frieste maade vil beholde alle deres folkelige anliggender i deres egne hænder.«

Over for nazismen var S i begyndelsen tilbageholdende. Derfor blev han ved det afgørende valg 1939 vraget som tysk folketingsmd for den udprægede nazist, dyrlæge *Jens Møller,* Graasten. Men siden gik S med fuld musik ind for nazismens mange uhyrligheder, arbejdede for en ny grænseflytning og hyldede Hitler til det sidste. Alligevel slap han p gr a sin høje alder for videre tiltale, men senere gjorde han sig bemærket ved sin paastand om et møde marts 1940 med udenrigsminister, dr *P. Munch.* – Fra tysk side blev S ofte hædret, ved hans begravelse var der krans fra forbundsregeringen i Bonn. »Der Nordschleswiger« kaldte ham »vejviser og medformer«. »Oprettelsen af fredsforeningen var en daad, der viste nye veje. Nu staar hele den tyske befolkningsgruppe sørgende ved en af sine største sønners baare.«

Pastor S udgav: »Mensch zu Menschen in einer Grenzland-gemeinde«.

DBL XXI, 246 f, her litteraturfortegn, Om pastor S's arrestation, se Folkung, 1946, 69 f.

20. 4. juli 1921–20. sept 23 (sp Husby, Fyn 21. juni 12): **Carl Peter Eli Wolf,** * 2. juni 63, Ærøskøbing. Forældre: Amtsforv Edvard Peter Vilhelm W af Magstrup-J og Ida Kathrine Dorothea Caroline Groth af Holstebro-M. Stud Viborg 81, c 88^1 (h_1), lærer Viborg katedralskole, sp Sdr-Nr Kongerslev-K 10. april 89, sp Gern-S 28. aug 94, sp Viby v Aarhus 2. dec 98, sp Karlby-V 14. juni 05, † 20. sept 23. ~ 10. maj 92 Johanne Marie Elisabeth Faber, * 19. juli 71, † 15. marts 38. Forældre: Herredsfoged Carl Georg Gottfried F og Johanne Marie Elisabeth Storgaard.

Pastor W kom i en moden alder til Sdj, til et sogn med sine egne brydninger. Hans præstegerning blev stærkt paaskønnet, men han var her kun et par aar og naaede ikke at sætte præg. Han var gr, en god forkynder, en fin og nobel karakter. Ved sit gode præstehjerte og sin gl kultur betød han meget for sine yngre kolleger. Han er begravet i Vodder (H. J. Helms).

Ved genforeningen stillede han sig til raadighed bl dem, der gerne ville tjene i det genvundne land. Det blev Vodder (og Roager).

Han var en Johannes-skikkelse, havde vel i sin ungdom været lidt af en tordensøn, men var mildnet til en kærlighedens apostel. Da han kom til V, hvor han afløste folketingsmd *Schmidt,* sluttede ikke mindst de gr sig varmt til ham, og han til dem. Han færdedes i en lille hestevogn paa husbesøg, saa paa alt og alle med sine milde brune øjne. »Jeg skal sige dig,« sagde han, »jeg interesserer mig saa meget for mennesker.« I hjemmet var hans hustru Johanne en straalende værtinde, som glad og favnende tog imod hver gæst. Men dette lykkelige og smukke møde ml Sdj og moderlandet kom kun til at vare kort. Ved det første mghraadsvalg i 1922 var man enedes om en fællesliste, men i sidste øjeblik kom der en liste til. Der var ikke noget ulovligt i det, men pastor *Wolff* opfattede det som et tillidsbrud, og det gav ham en skuffelse, som han ikke kunne komme over. Kunne noget saadant ske bl hans kære sønderjyder? Jeg tør ikke sige, at det var det, han blev syg af, men i hvert fald begyndte han at skrante, en sukkersyge brød frem, og aaret efter døde han (A. Malling).

21. 12. marts 1925–23. juli 29: **J. G. Mørch,** fl t Endelave, se Ørslev-S.

22. 28. okt 1930–29. dec 48: **E. Schack Steenberg,** fl t rkp Filips k, Kbhvn, se der † 28. okt 69.

23. 25. april 1949–21. april 65 (hjpr Højslev-D-L 10. dec 45): **Tage Juul Kristensen,** * 9. nov 15 Overlade. Forældre: Lærer Peder Juul K og Ane Mathilde Pedersen. Stud Rønde 36, c 44[2] (1-95). ~ 1. febr 49 Astrid Amalie Jensen, * 30. nov 07 Nøvling, Hammerum herr. Forældre: Gdjr Lars Christian J og Ane Kirstine Marie Thomsen. Forflyttet til sp Salling-O 65.

24. 25. okt 1965–1. marts 68: **Vagn Johannsen,** * 20. nov 36 Kbhvn. Forældre: Johannes J og Edith Kristine Christensen. Stud Gentofte 55, c 64[1] (1-79). ~ Elin Hemmingsen. Fl t dsk sømandspræst Newcastle 1. marts 68. sp Tyrsted-U 69.

Litt: Sdj aarb 1913, præsteindberetn, Hjemmenes julebog 1930 (Bispevisitats i V pgd), K og S, 1953, 181 f, Hans Thysen: Slægten Thysen, en sønderjysk gaard- og slægtshistorie, pastor Schmidts forn erindringer, Hjb P., 297 f, Hans Thysen: Hoveriet i V, Sdj mdskr 1946, do V sogn 1649, smst 1948.

ROAGER

Roager sogn, 2607 ha, grænser op til Ribe og Seem, er fladt med skraaning mod vest, aabent landskab, sandmuldet jord. Tidl har der været skove, som blev udryddet ved rovdrift, og kun smaa levn minder derom. Gode enge, heden er næsten forsvundet. Byerne R m *Kirkeby* med fh fra 1905, rest 45 (200 sd). Centralskole 1954, bibl. Vesterbæk, med kroen Rødekro, nu nedlagt, ved den gl grænse fra før 1864, Øster Aabølling.

Alle oldtidshøje er sløjfet. Spor af bopladser fra keltisk jernalder.

I R kirkebys kro samledes oldermandstinget i fastetiden: Herredets sognefogeder og sandemænd med herredsfogeden, sidste gang 1865.

Domænen Ø Aabølling købtes 1900 af den tyske stat (fortyskningsanstalt), forpagtningen udløb 1936. Jordlovsudvalget solgte den 1941 (57 ha).

Stemmetal: 1871: 102 dsk, 1 ty, 1920: 433 dsk, 23 ty (115 tilrejs fra Danm, 18 fra Tyskl), 1964: 353 dsk, 0 ty.

Før 1864 var 14 pct kongerigske enklaver.

Af den ældre præstehistorie

Den gl hovedforbindelse fra Ribe til Løgum, den vestslesvigske slettes to kirke- og kulturelle midtpunkter, gik gn Roager sogn. Hvor vejen skraaner ned mod Kirkeby bæk, ligger paa den ene side den nedlagte Kirkeby kro, paa den anden side den anselige kirke.

Den sidste katolske sp, *Hans Fynbo,* blev afsat 1528.

Den første luth sp var hr *Nicolaus Pedersen* (1529), derefter *Poul Sønnichsen* (1548–78), *Johan Clausen Normsted* († 1590), »en vældig jæger«, *Mikkel Tisdorph* (1590–98), der havde været kantor i Haderslev, og hvis 2 sønner blev sp i Odense, *Johannes Bondesen* (1596–1638), født i Ribe, *Søren Jensen Skive* (1639–75). Roager sogn led som de andre sogne meget under svenskekrigene, kreaturer osv blev bortført, bef brandskattet.

Ved udgravning af grunden til den ny pgd 1938 af den i 1918 nedrevne gl pgds stuehus fandt man en lerpotte med 138 mønter, hvoraf 20 dsk fra Chr. IV og Fr. III, i alt 122 daler, som antagelig har tilhørt pastor *Skive.*

Niels Nielsen Astrup (1675–1701) var født i Brøns, blev gift med fmds dt og provst 91. *Nissenius Pedersen Hygum* (1698–1740) af Hygum, broder til biskop H, Aarhus, gift med fmds dt, pgd brændte 1714. *Chr. Nielsen Schmidt* (1740–67). *Brorson* skriver 1744: »S forestillede smukt Guds ords ubedragelige sandhed og herlige kraft af 2. Pt, 1, 19. Ungd svarede skikkeligt. Der blev klaget over, at nogle ikke ville sende deres børn i skole.« (Vis 20). 1763 holdt S en skikkelig katekisation over 1. og 2. part af katekismen, degnen, *Nis Andersen,* havde godt vidnesbyrd, ungd svarede meget vel. Intet blev klaget. (Vis 162). *Thøger Jacobsen Jansen* (1768–86) havde været kap i Skærbæk, provst *Niels Peter Aggerup* (1786–90), flyttde til Skuldelev-S, *Andreas Christian Bruun* (1791–1824), var født i Tønder, havde været skibspræst, stiftede en bolig i Ribe for 2 uformuende præsteenker, hvortil eftm senere skænkede 1000 rdl.

Andreas Frisch Hønne (1824–60) af V Vedsted, havde siden 1817 været missionær i Grønland ved Holsteinsborg og Sukkertoppen. Testamenterede 3000 rdl til Viborg fængselsselskab og 4950 rdl til Flakkebjerg opdragelsesanstalt samt ovenn 1000 rdl til præsteenkeboligen i Ribe. Han maatte, velhavende som han var, betale en stor krigsskat 1848–50. CP skriver (255), at helt balstyrige kunne præster blive mod provsterne i visse tilfælde. Et rent raseri efter shakespearsk mønster bemægtigede sig den gode pastor *Hønne,* Roager, da han 1849 skrev til stiftsprovst *J. Dau-*

gaard, Ribe, bl a: »Men lad mig nu engang se lidt ind til Deres højærværdighed. Husk dog paa og kom i erindring – mildest sagt – det ubesindige forhold, som De har udvist dengang, da De, nu som den utro hyrde, der flyr, naar ulven kommer, men uden at der er mindste fare eller nød paa færde, var rede til, om det havde staaet til Dem, at forraade og overgive hele den tørninglenske gejstlighed i fjendernes vold! Dersom jeg herover ville gaa i rette med Dem, da skulle det ganske artigt ringe og klinge for Deres øren (dersom præsten ikke faar sin ret), da skal jeg vide at henvende mig andetsteds. Hvor? Ja, det vil jeg vel vogte mig for at sige Dem, at De ej muligen skulle geraade i fristelse at spille mig et puds og muligt gøre en ny bommert. Men: Vogt Dem, beder jeg! Dersom jeg skulle mærke uraad, da skal jeg saaledes tage fat paa Dem, at De kan føle det.«

Denne rendyrkede lidenskab og dette orkanagtige sindsoprør har vi ikke set mage til i hele det sdj land, tilføjer CP. Ira furit! Vreden raser! Sagligt var retten paa Hønnes side. Den kloge, kraftige og ellers vel overvejende stiftsprovst, som i hint øjeblik stod paa tærskelen til bispeembedet, havde virkeligt forset sig og maatte finde sig i, at ministeren uden tøven traadte paa præstens side... Det er næsten rørende at se, hvor stilfærdigt samme pastor *Hønne* 1860 skrev til biskop *Daugaard:* »Ved Herrens naade har jeg overstaaet fastens tid, paaske og konfirmation, dog kun under megen møje og bekymring, thi jeg mærker, at jeg dagligen mere og mere svækkes paa legeme og sjæl, og der fattes mig den kraft og dygtighed, der udfordres til mit embedes gerning.« (H var da 68 aar gl). Han begærede nu sin afsked. I *Christine Daugaards* breve 1867 hedder det: »Min fader har fundet *Hønne* stærkt optaget af pengesorg, nemlig af sorg over at have for mange penge, bekymring, tænker jeg, over løsningen af det spm, hvorledes han rettelig skal anvende sine penge...« (han var ugift). Et varigt minde efterlod han i den dejlige have, som er hans værk.

Pastor *Chr. P. Ussing* (1860–67) kom hertil fra Rømø, blev afsk af tyskerne p gr a edsnægtelse, se Gern-S.

Ussing var en fin, belæst mand, højkirkelig (se her VII, 455) Dr *Jørgen Larsen* har i Ribe st aarb 1950, 23 f skrevet om ham under overskriften: En sønderjysk prædiken fra 1864. Mismod og nedtrykthed greb de danske sønderjyder i 1864. Det blev svære tider, og den ny grænse blev draget lige nord for Roager. De danske præster følte sig i 1864 paa gyngende grund, Ussing blev da ogsaa afsat. Vi faar et smukt vidnesbyrd om de dsk præsters forkyndelse i den prædiken, han holdt her 15. s e trin, 4. sept 1864. Teksten er Jesu advarsel mod bekymringer. Den kunne nok give stof til eftertanke i denne aktuelle situation. Sine sognebørns danskhed tvivlede U ikke om, den var ægte og rodfast nok. Men U ville ikke prædike nationalpolitik i sin kirke. Han holdt sig helt til sin tekst. Uden at nævne ét ord om de ydre forhold, formede han sin prædiken, saa man næsten bag hver sætning fornemmer tidens pulsslag. U havde stor kirkegang, og der blev nok lyttet i kirken i denne tid, hans prædiken er vel hverken særlig usædvanlig eller fremragende, men jævn, saa jævne folk kunne forstaa den. Her skal blot nævnes indledningen til den 16 sider med gotiske bogstaver skrevne prædiken: »Alle timelige bekymringer er synd mod Gud. Han drage vort sind bort fra denne verden, at det ikke lader sig ængste og forurolige af ting, der hører til den. Han drage det til sig, at det bekymrer sig for de ting, der hører til Hans rige som det ene fornødne. Prædikenen falder i 4 dele: 1) Ved ængstelig bekymring gør vi os skyldige i utroskab mod Gud, thi ingen kan tjene to herrer. Vi skal i Hans tjeneste ene og alene tilhøre ham. 2) Timelige sorger forhindrer os i at tragte først af alt efter Guds rige. 3) Ved timelige bekymringer forøger vi kun hver dags plage. 4) Ængstede bekymringer er aldeles tomme og frugtesløse, vi kan ikke derved skaffe det, vi savner eller begærer, vi kan ikke erholde det ringeste, dersom Gud ikke vil give os det. Daarer er vi derfor i sandhed, naar vi under legemlig nød og savn eller lige over for faren staar bekymrede paa vejen og ængsteligt sukke... vort arbejde skal være forbundet med bøn. Ved bøn dygtiggøres vi til at arbejde med et roligt, frimodigt sind...«

Tiden 1867–1920

Den første tyske sp *Chr. G. P. Lindelof* døde allerede 1870, hvorefter embedet stod ledigt til 1874, betjent af nabopræster i Spandet og Vodder. Bef ønskede embedet opretholdt. Pastor *Chr. Fr. Joh. Bischoff* (1874–91) mindes dels i biskop *Westergaards* »Tyske præstefolk i den danske menighed« (Ribe st aarb 1938, 15 f) og i fru *Charitas Bischoffs* livfulde skildringer fra sin tid som præstekone i Roager. Til dette rent danske sogn lige ved grænsen kom et præstepar, som var tyske i sind og skind, han fra Rendsborg, hun fra Sachsen. Han havde nok lært dansk paa præsteseminariet i Haderslev, hun forstod ikke ét ord dansk. Begge var fromme mennesker med fast gudstro og ønske om at gøre Guds vilje. Skønt de var forskellige af karakter, levede de et lykkeligt ægteskab, han rolig og besindig, hun mere urolig og følsom. Da de kom hertil, var pgd yderst forfalden, og modtagelsen var mere end kølig. Den tyske præst skulle mærke, at han var ikke velkommen. Forpagterens, som boede i pgd, nægtede at skaffe hjælp ved indflytningen. Da møblerne kom, stod nogle af byens mænd og saa til; da de blev anmodet om at yde en haandsrækning, svarede de, at de ikke ville hjælpe, for de havde ikke ønsket en tysk præst. Den lille fru Charitas var meget ulykkelig. Ved indsættelsen forstod hun ikke ét ord af provstens og hendes mands taler. Ville de nogen sinde komme i hjertelig forbindelse med disse mennesker? Og hun tænkte paa, at det maatte være svært for folk at komme med deres bekymringer osv til en præst, som de ikke følte som deres egen. – Der var nok, der kunne slaa modet ned. Den forfaldne pgd, de lange veje til læge, slagter osv, ja ikke engang en vaskekone kunne man faa. Og fru B følte, at hun var en ren sinke i forhold til de stoute, dygtige bønderkoner. Hun kunne hverken kærne smør, brygge øl, støbe lys, væve, malke osv.

»Hun er en bitte Stjamp!« sagde de, og hendes mand maatte forklare hende, at det betød »en dum lille gaas«. Hun græd, men manden sagde, at nu gjaldt det om at holde ud paa sin post, være dygtig og gerne hjælpe bef efter evne. »Vi maa bejle til dem som Jakob til Rakel, om vi maaske, som aarene gaar, kan vinde deres agtelse og kærlighed... om det nogen sinde skal lykkes, staar i Guds haand.«... Hver gaard skulle levere et kvantum mælk, og da fru B bemærkede, at de fra en gaard leverede for lidt, skældte gaardejeren hende rasende ud for at være »tysk pak, og hun kunne gaa pokker i vold«. En gl kone, som hun venligt havde talt med, lod ved et fødselsdagsselskab, som om hun slet ikke kendte hende. – Den første smule venlighed, præstefamilien mødte, viste sig, da fru Charitas fik sit første barn. Der var i 100 aar ikke født et barn i Roager pgd. Da kom konerne og ønskede til lykke og bragte barselgaver. Det voldte præstens stor glæde, selv om der kom en mislyd ind, da en ældre tysk veninde af præstens talte tysk. Pastor B optraadte aldrig udæskende, men han kunne ikke godt finde sig i, at man demonstrerede ved at brede Dannebrog ud over vuggen ved hjemmedaab, eller at man sang smædesange om tyskerne, hvor han var til stede. Men ellers lærte præsten snart at respektere sogneboerne for deres dygtighed, bibeltro, kirkelighed og ærlighed og indbyrdes hjælpsomhed. Han talte ikke godt dansk, fruen lærte det efterhaanden, især efter læsning af Ingemanns romaner. Men hun følte sig meget ensom. Bortset fra nogle faa fattige familier kom de næsten kun til bryllupper og begravelser, hvor det var skik, at præstens var med, men det kunne falde fruen svært at deltage i disse fester... Aarene gik, familien voksede med endnu to børn. Fru B omfattede sin mand og børn med største kærlighed, men rigtig tilfreds blev hun ikke. Hendes urolige sind higede stadigt efter noget, der kunne fylde hendes dage. Andre forstod knapt denne længsel, de syntes, at hun havde al mulig grund til at føle sig lykkelig, hun havde en prægtig mand og udvortes gode kaar. Men hun syntes ikke, at der kom noget rigtigt ud af hendes liv. En tid prøvede hun med musik, men opdagede, at hun intet talent havde, hun prøvede at gøre sig lige saa dygtig til huslig gerning som bønderkonerne, en tid drev de avlingen selv, men hun havde ikke kræfter dertil. Endelig fandt hun noget, der i nogen maade tilfredsstillede hendes længsel. Hun opdagede, at hun havde digteriske evner. Selskabelig omgang havde de ikke, hun gruede for de lange vinteraftener, naar børnene var i seng. Saa tog hun pen og blæk og skrev barndomsminder osv. Det voldte hende stor glæde. I begyndelsen var det kun smaafortællinger, som hun fik optaget i et blad i Kiel, senere blev det til mere. Ensomheden knugede, og hun bad sin mand søge andet embede. De havde nu været her i 17 aar, skønt han kun havde forpligtet sig til 5 aar. Han havde fundet sig til rette, men føjede sin hustru og blev udnævnt til præst i Rendsborg. Da havde de vundet befolkningens tillid og agtelse, og mange beklagede, at de skulle rejse. Da han havde holdt afskedsprædiken i Roager kirke, blev alle siddende paa deres pladser, indtil præsten og hans frue havde været rundt og rakt dem alle haand til afsked. Senere kunne de godt længes tilbage til Roager. I Rendsborg havde de nogle lykkelige aar, indtil ulykken kom over dem. Da pastor B 1894 med hest og vogn skulle sættes over kejser Wilhelm-kanalen for at forrette en begravelse i et landsogn, gled hestene paa den glatte færge, blev vilde og trak vognen med sig ned i kanalen, hvor præsten fandt sin død. Tunge tider kom for fru B, hun blev syg, var alene om børnenes opdragelse. Almindelig anderkendelse vandt hendes to bøger: »Aus meinem Leben« (hvorfra denne skildring er hentet), og en bog om hendes moder. Mange aar efter kom Bs ældste datter, fru tandlæge *Linnemann,* Altona, til Roager 1920 for at stemme dansk. I Ryslingebogen 1921 stod en brevveksling ml hende og en veninde. Hun skildrer her Roager, hvor hun havde boet til sit 14. aar, og hvor hun skriver om sin kærlighed til Sdj, dets natur og kultur. I oktobernr af »Kirkens verden« 1964 har pastor, dr. *Jørgen Larsen* fortalt smukt om denne tyske præstefamilie i en dansk pgd.

Pastor *Peter Hansen* (1891–95) var her kun i faa aar, ægte dansk, lys i sind, men mørk som en sydlænding, en bevægelig og livlig natur, virksom i Tirupati-missionen. Han blev meget afholdt her. Ejendommelig var han af ydre og væremaade og som personlighed. Der var noget asketisk over ham. Han tog kampen op mod forskellige udyder i sognet, specielt med hensyn til drikkeriet (der var 2 kroer i det lille sogn), som han bekæmpede ivrigt, fordi han ikke uden grund mente, at tyskerne bevidst fremmede dette for at nedbryde folkets nationale modstandevne; men samtidig var han ungdommens mand. Konfirmanderne elskede ham, og frit og muntert færdedes han iblandt de unge. Som de andre dansksindede præster maatte *Peter Hansen* nationalt gaa stille med dørene; som medl af fællessynoden fremførte han dog flere gange med styrke andragendet om to danske sprogtimer i folkeskolen. Den ene gang kom bagefter en tysk provst hen til ham, satte ham næven for ansigtet og sagde: »Das soll Ihnen nicht vergessen werden.« Men *Peter Hansen* lod sig ikke kyse. (Jørgen Larsen, s 148).

Dr *Jørgen Larsen* fortæller, at dr *Gudmund Schütte* under et besøg i Sdj hørte pastor H tale i Ø Lindet kirke: »Jeg maatte snart tage mig til hovedet, for det var jo ikke som ellers i Tysklands underkuede nordmark. Det var som midt i det frie Danmark, saa ægte gr, folkeligt og nationalt dansk«. H talte altid for fuld kirke i Roager, kom vist hertil for at skulle danne en slags modvægt mod frimgh i Rødding (hvad ikke lykkedes!).

Pastor *Joh. Nic. W. von Fischer-Benzon* (1896–1917), se Svenstrup, Als, kom hertil med tyske sympatier, og det traadte stærkere frem under verdenskrigen til skade for forholdet ml præst og mgh. I sine afskedsord i Lib Dat skriver han (paa tysk), at 20 aar er for længe i en mgh. Han havde oplevet meget glædeligt i Roager og fundet mange venner. Men i de sidste aar har den om sig gribende politik meget hæmmet hans arbejde. Og med politikken kom fornøjelsessygen, lyst til sel-

skabelighed, hang til misundelse. Roager forblev hans første kærlighed, og for sognet ønsker han, at de to grundsandheder, der falder kød og blod saa sure, synd og naade, dog maa finde plads i Roager-hjerter og triumfere over selvretfærdighed, politik og verden. Til evig frelse!

Der har aldrig været nogen dyberegaaende kristelig vækkelse i Roager. I udlændighedstiden blev der holdt møder hos *Niels P. Gundesen,* som boede paa den ene af Ravnholtgaardene, han havde tjent hos *Ludvig Schrøder,* Askov, og var gift med den meget vaagne *Anna Gad* fra Vodder. Disse to unge ville gerne gøre noget for dansk, gr mghliv, samlede folk til møder, hvor især pastor *L. B. Poulsen,* Bovlund, kom og talte. Men da *Gundesen* solgte gaarden og flyttede til Brøns i 1889, hørte møderne op. *Gundesens* havde ellers faaet deres hjem godt indrettet til gudstjenester, nu flyttedes møderne til kirkesalen i Vodder, og pastor *J. L. Jørgensen,* Skærbæk, kom her ofte. (Ribe st aarb 1947–48, 23). Linien til disse møder kan nok føres tilbage til de gudelige forsamlinger, som *Peder Larsen-Skræppenborg* holdt under sine besøg i Vodder. Ungd i Roager søgte flittigt de danske højskoler, en del udvandrede.

Tiden efter 1920

Roager var sammenlagt midl med Vodder og Spandet, (se der) til 1938. Under krigen og i de efterfølgende aar var kirkegangen gaaet stærkt tilbage. Som ovenfor nævnt bidrog hertil i ikke ringe grad det politiske modsætningsforhold til den tysksindede sognepræst og derefter nedlæggelsen af sognepræsteembedet fra 1917. En kreds af Roager-beboere, især med tilknytning til grundtvigsk menighedsliv, var gennem flere aar søgt til kirkesalen i Vodder.

Alt dette medførte at kirkegangen efterhaanden blev ringe, og man forstod, at man igen maatte have én i sognet boende præst. Roager-beboerne havde 1936 indgivet andragende om at faa embedet genoprettet, og Roager fik igen sin egen præst: *Jørgen Larsen* (1938–44), som 1945 blev dr theol og 1946 udg Sdjs kirkehistorie. Han fortæller i Kr Dbl 3. aug 1963: Jeg kom hertil som Danmarks yngste sp, var opfordret til at blive korpssekr for KFUM-spejderne, men ville være præst. Jeg søgte de ledige embeder, men naade ikke at faa kontakt med andet end Roager mgh, anede ganske vist ikke, hvor det laa i verden, men fandt det paa kortet ml Ribe og Skærbæk.

Min kæreste og jeg rejste dertil og talte med menighedsraadsfmd. Han mente ikke, at ret mange ville søge – det blev til 85!

Disse aar i Sdj glemmer jeg aldrig. Det var jo en drøj omgang for to unge københavnere at komme bort fra alt det pulserende liv i hovedstaden, og det eneste menneske, der besøgte os til at begynde med, var postbudet! Men saa gik vi paa husbesøg.

Paa en maade var Roager en enestaaende chance. Embedet havde været vakant siden den sidste tyske sp flyttede 1917. Den gl pgd var ubeboelig. Men menighedsraadet indsamlede midt i trediverne underskrifter paa en adresse, hvori man lovede, at man – under forudsætning af, at man fik sin egen præst, ville opføre en ny pgd.

Samtlige voksne medlemmer af folkekirken i sognet skrev under! Og 1938 opførtes den nye pgd efter tegning af arkitekt Jep. Fink, Aabenraa.

Det er givet, at et sogn paa 650 sjæle ikke kan fylde en ung og forholdsvis energisk præst. For mit vedkommende var der dog ikke vanskeligheder – jeg havde længe tumlet med planer om at skrive doktorafhandling. Mynster og Grundtvig var mine kirkehistoriske specialer – jeg havde undervejs mødt *H. N. Clausen* og var klar over, at her var et uopdyrket emne. Desuden kunne jeg komme paa talefod med ham! Afhandlingen blev til i Roager.

Besættelsestiden i Sønderjylland?

– Jeg erfarede, at de værdier rektor *H. P. Hansen* havde gjort sig til talsmand for paa Efterslægten, er af dem, som et folk ikke kan være foruden. Kkg var 8–10 pct.

En folkelig aften i et sønderjysk fh gjorde et stærkt indtryk – den ene efter den anden stod op og gav udtryk for kærligheden til folk og fædreland. Paa et tidspunkt var der flere tyske end danske i sognet. Kaptajnen rykkede ind i pgd og beslaglagde studereværelset. Men det kom ikke til episoder – heller ikke med hjemmetyskerne. Man vidste, at her bor vi – og vi skal blive sammen.

Pastor *E. K. Nørgaard* (1945–49) skriver, at der baade er velvilje, men ogsaa megen ligegyldighed. Ungd kirkefremmed, se ndf.

Pastor N kom hertil i slutningen af besættelsestiden. Han noterer i Lib Dat: Inden vore flyttesager ankom, beslaglagde tyskerne øverste etage i pgd, men de lod os beholde underste etage. Det var med ængstelse, vi flyttede ind. Spændingen voksede fra dag til dag. Jeg blev indsat 29. april 1945 af provst *Westergaard-Jacobsen.* Der var en tung og dyster alvor over denne højtid. Den 4. maj om aftenen holdt vi vort første menighedsraadsmøde hos fmd, gdjr *Hans Christensen.* Under dette møde kom det glædelige befrielsesbudskab, som vi havde længtes efter i 5 aar. Den aften glemmer vi aldrig. Den flg søndag var kirken fyldt til trængsel til takkegudst for befrielsen.

Pastor *T. W. Nielsen,* (1949–66) skriver 1963: Kkg 3–4 pct, velvilje, u p. Fh har fortsat været rammen om et folkeligt arbejde (ungdoms- og foredragsf), i de senere aar med fjernsyn og let adgang til udensogns arrangementer. Dog i nogen grad stagnerende. Kkg har holdt sig nogenlunde stabil de sidste aar, dog med nedadgaaende tendens (især i højtiderne). Kkg 3 pct, velvilje, u p, sdsk, udpræget landsogn.

Blandt *lægfolk* nævnes:

Sognet har som andre sønderjyske sogne haft en kreds af mænd og kvinder, der betød meget i udlændighedstiden og efter genforeningen, baade folkeligt og kristeligt. Gdjr *Hans Mouritsen,* * 79, fmd fh, i menighedsraadet, skolekomm. Gdjr *Jørgen Lauridsen,* * 68, i menighedsraadet fra 1922, kirkeværge. Gdjr *Hans Christensen,* * 75, fmd menighedsraadet. Gdjr *Laur. Nørgaard Lund* var en kyndig lokalhistoriker.

Blandt de betydelige lægfolk maa omtales gaardejer *Niels Peter Gundesen* (1831–1921) og hans hustru *Anne Gad* (1841–1936). Hun havde fra sin barndom haft nær forbindelse med den gudelige bevægelse og som ung været paa Askov højskole. Efter brylluppet med N. P. Gundesen overtog de gaarden Ravnholt i Roager sogn, og da deres første barn skulle døbes i 1870, traadte de ud af statskirken for at undgaa den tyske sognepræst og fik barnet døbt hjemme af pastor *Sveistrup,* Vejen. I den følgende aarrække blev der en gang om maaneden holdt dansk gudstjeneste i Gundesens storstue paa Ravnholt, hvor der blev prædiket af præsterne *Sveistrup* fra Vejen, *Appel* fra Rødding og *Poulsen,* Bovlund. Efter gudstjenesten havde deltagerne lejlighed til at spise deres medbragte mad, og samværet fortsatte derefter som et folkeligt møde, hvor der blev talt af den præst, der havde prædiket ved gudstjenesten, og hvor der fulgte en fri drøftelse af kirkelige og folkelige spørgsmaal.

Skolen

Degn *Johan Chr. Petersen,* * 88 Ø Højst, dim Had 09, lærer ved Kirkeby skole og degn 10.

Centralskole 1954, leder: *G. Jacevicz.*

Betydende lærere: Lærer *Hansen,* Roager, fmd KS.

N. P. Petersen-Pauli var lærer i Kirkeby skole 1898–1904. Udsendte 1948»Sydslesvigs fremtid og personlige oplevelser«.

Dr *Jørgen Larsen* har i Ribe st aarb 1945, s 83 f, fortalt om den nordslesvigske landsbykunstner, *Jes Lind,* (* 1842, † 1923), Vodder. Han hjalp den unge pastor *Bischoff,* Roager, med at pynte op i og omkring Roager pgd. Han var en dygtig billedskærer, han skar fine skeer med udskaarne blomster paa skafterne og solgte dem. Den fint dannede præstefrue, kendt som forfatterinden *Charitas Bischoff,* blev interesseret og ville sende ham til uddannelse i Berlin, men han ville arbejde paa sin egen maade. Han var inspireret af Thorvaldsens figurer i Kbhvns domk, kunne maaske være blevet berømt som sin yngre landsmand, *Jeremias Christensen,* Tinglev. Nu blev han blot en begavet amatør. Vestjydens i bedste forstand stejle og selvstændige karakter var ogsaa Jes Linds. Han var sin egen læremester. Daglejerens slid var hans daglige brød. Utallige læs mergel gravede han op, og han mindedes som »den bedste arbejdsmand i Vodder«. Og ingen kunne grave grøfter som han. Først i 40-aars alderen giftede han sig, hans kone døde i barselseng efter det 5. barn. Paa den tid havde han erhvervet sig en lille ejendom, der laa ved bækken, som snor sig gn Gaansager, stor nok til et par køer. Paa gr a de mange hugorme kaldte han spøgende stedet sin »hugormerede«. Digteren *Carl Ewalds* dt, *Ellen,* besøgte ham omkr 1900 og digtede om stedet, om hans rastløse flid. Han tog ikke del i det nationale, en tid var han i tjeneste hos den tysksindede pastor *Jacobsen,* Skærbæk, for at anlægge fiskedamme. Efter at have skilt sig af med sin ejendom boede han hos den tyske pastor *Schmidt,* Vodder, og boede til sidst i Ø Aabølling, i trange kaar, blev begravet i Roager. I hans ranke, jættestærke krop boede en sand kunstnersjæl. Han higede efter skønhed, efter at skabe skønhed. Denne higen tvang ham kniven i haand. Naar inspirationen kom over ham, smed han spade og skovl og fremtryllede kunstværker af grove træklodser. Selv som gl mand kunne han staa op midt om natten for med brændende ildhu at kaste sig over sit værk. Da blev det trange rum til en kunstners atelier. Barnligt rørende var han, naar han fik ros. Kritik gjorde ham forknyt. Gerne havde han rejst ud for at se og lære, men det blev kun til en enkelt Københavnsrejse i de unge aar. Hans værker har sine fejl, men de er af kvalitet, lige fra en Bismarck-statuette til krucifixer og bibelhistoriske relieffer, f eks med motiver fra Dorees billedbibel. Højst naaede han i sine større kirkearbejder, to af de bedste er i Roager kirke, et krucifix, som nu kroner alteret, det andet er et minde over Brorson: David med harpen. Hans værker findes i en halv snes sønderjyske kirker, hos husmænd og grever, f eks paa Schackenborg. – Han var ogsaa musikalsk og spillede ved gilder, en poetisk aare havde han og skrev mange lejlighedsdigte i Vodder og Roager. Hans unge søn, *Bertel,* der ogsaa var en fin billedskærer, fik en god uddannelse i Flensborg, faldt under verdenskrigen i Frankrig. Ellen Ewald skrev et mindedigt om *Jes Lind:* Den fattige kunstner paa fattige hede, er kunstner, en kunstner med liv og sjæl / Der er i hans tanke en sjæl tilstede /, et evigt skabende kunstnervæld / det fødes i livløse træ til liv / og kalder til liv med et skabende: Bliv... Han kender ej verdens stormende dans! Hvorfor da vel bytte glæden og freden med storhedens tornede rosenkrans...

Peter Nicolaisen, grænselandets danske maler, hvor *Emil Nolde* er den tyske, er nok født i Ballum 1894, men tilbragte sin barndom og ungdom i Roager. Han betragtede selv sine to billeder af R kirke som hørende til hovedværkerne (Jørgen Larsen i Kr Dagbl 29. nov 69).

Paa kirkegaarden er begravet *SørenAndersen* nerfra, som faldt ved Brøns 1849. Der staar paa hans gravsten: »Han var sit fædreland tro indtil sin død«. Mindesten for 18 faldne fra verdenskrigen 1914–18.

1923 oplyses: God, fast kkg, DdU (75), fh (fmd gdjr *J. Mærsk*). 1931: Kkg 5–6 pct, ret gode forhold. 1943: Kkg 8–10 pct, megen velvilje, up. Ungdomsm og foredrag med gr præg. 1955: Kkg 3–4 pct, u p, gldags kirkelighed, udpræget landsogn, lidt Lt Mf. 1966: Se ovf.

Roager kirke, i Kirkeby (Sct Paul ell Andreas), har skib, kor og apsis fra romansk tid (apsis helt ombygget 1913), er opført af tuf med noget granit og munkesten, paa hulkantsokkel. Knytter sig til gruppen af kirker omkr Ribe dk. Apsis opført som den gl apsis, med halvsøjler og terningkapitæler i 5 rundbuede felter, som hver omslutter en lidt mindre blænding med tvillingrundbue. Kor og skib har facadeblændinger m trappe- og rundbuefrise, enkelte vinduer bevaret. I korets sydside er i et opr vindue indsat et smukt glasmaleri, vist fra 1200-tallet, af biskop Willads (i Bremen omkr 790). Lille, rundbuet præstedør i korets nordside tilmuret. Ligesaa skibets to døre. Stor korbue med spinkle kragbaand. Sidealterniche mod nord. En niche mod syd ødelagt af opgangen til prædikestolen. Apsis hvælvet, sengotisk hvælving i

koret, skibet har bjælkeloft med de oprind bjælker i behold. Taarn af Tørninglen-typen med pyramidespir over 4 blændingsprydede spidsgavle. Taarnrummet har fladt loft, blev 1878 indrettet til vaabenhus, medens det gl sengotiske vaabenhus mod nord blev materialhus. Sengotisk sakristi mod nord med krydshvælv, i vestmuren en piscina. Siden den store restaur 1913 staar apsis, kor og sakristi i blank mur, resten hvidkalket. Overvejende blytag, hele kirken har bevaret sine oprindelige egetræstagværker. Sparsomme, sengotiske kalkdekorationer. Alterbord af tuf fra 1913. Paa alteret et krucifiks fra 1878, skaaret af Jes Lind, opstillet 1942. En altertavle fra 1796 med korsfæstelsesmaleri, staar nu i taarnrummet. I kirken ca 25 figurer fra mindst 3 middelald altertavler (Paulus, Johannes, 12 nødhjælperfigurer paa fontehimlen, apostle og engle o s v). Rig, sengotisk lueforgyldt alterkalk fra ca 1500 med graverede stavværksornamenter og Sct Paulus. To sæt stager fra omkr 1640. Sengotisk messeklokke i klokkerummet. Romansk granitfont af arkadetype, messingdaabsfad fra ca 1750. Fontehimmel fra 1685. Prædikestol og lydhimmel fra 1707, af Tønder-typen med naivt skaarne relieffer af Jesu fødsel, daab, korsfæstelse, opstandelse og himmelfart, nystafferet 1947. Jes Linds Brorsonminde. Lukkede stolestader fra 1600-tallet, vestpulpitur. Mellem kor og sakristi en dør fra 1700-tallet med maleri af Moses. Unggotisk klokke uden indskrift. Gravsten over pastor S Skive og pastor C. Schmidt. 200 sd. Orgel fra 1878. Carsten Petersen skriver, at de kosteligste af alle farver i sdj kirker lyser i R kirke (Heis P. 257). Han tænker paa glasmaleriet. Restaurering planlagt i 1970.

Danm kirker XXI, Tønder a, 243—58, Aa. Roussel om glasmaleriet i Corpus vitrearum, 1964, 293 f.

Folketal: 1860: 563, 1910: 621, 1925: 577, 1965: 721.
Altergæster: 1922: 250, 1934: 150.
Menighedsraad: 1922: 6 up, 1934: 1 IM, 5 u p, 1942: 1 IM, 3 gr, 2 u p, 1953: 6 kirk, 1965: 5 n gr, 1 Lt Mf.

Sognepræst

Indt: 1860: a) 29 rug, 55 byg, b) 38 rdl, c) 72 brød, mælk og ost fra hver gaard, d) 200 rdl, e) gl, lang trelænget pgd, 9 vær. — 1938: 3 kl, 1958: 12. kl, pgd opf 1938. Fra pgd er 1955 udstykket 39 ha.

13. 10. dec 1824–25. juni 60 (missionær Grønland 17): **Andreas Frisch Hønne,** * 1. nov 92 V Vedsted. Forældre: Sp i V Vedsted Christian Jensen H, † 1794 og Margrethe Wandel Blangsted af Rødding-Skrave. Stud Ribe 11, c jan 17 (1), afsk 25. juni 60, † 29. sept 67 i Ribe. Ugift. Broder: Ikast, søster ~ Müller, Ringkøbing-R.

Oversatte 1821: Thomas a Kempis: De imitatione Christi paa grønlandsk. Om pastor H, se ovf.

14. 10. sept 1860–20. maj 67 (sp Rømø 1. jan 54): **C. P. Ussing,** afsk af tyskerne pgr a edsnægtelse, se sp Gern-S.

1868—69 virkede **C. Jørgensen** som kst sp i Roager og Vodder, blev derefter hjpr hos **Grundtvig** i Vartov, se sp Visby-H.

15. 1869–70 (skoleinsp Næstved): **Christian Georg Peter Lindelof,** * 4. dec 34 Tyrstrup-F. Stud Ribe, c Kiel, † 14. aug 70.

Pastor L kom hertil i sin fulde manddoms kraft, havde store planer, især m h t pgd, fik udført en del, men døde ganske pludseligt.

1870—74 Embedet betjent af sp i Spandet og Vodder.

16. 1874–90: **Christian Friederich Johan Bischoff,** * 5. marts 41 Rendsborg. Faderen: Tømrer. ~ Charitas Concordia Sophia Dietrich. Fl tRendsborg, †6. jan 94.

Om pastor B, se ovf.

17. 1891–95: **P. Hansen,** fl t Rødding, se Dybbøl.

18. 1896–1917: **J. N. W. von Fischer-Benzon,** fl t Svenstrup, Als, se der.

Ledigt.

19. 24. okt 1938–30. nov 44: **Jørgen N. O. Larsen,** fl t Haraldsted-A, se sp Vor Frue k, Svendborg.

20. 5. april 1945–9. marts 49: **E. K. Nørgaard,** fl t rkp Sct Markus k, Aalborg, nu Vejby-T.

21. 1. aug 1949–29. april 66 (sp Skovlænge-G 16. juni 42): **Tage Woetmann Nielsen,** * 16. jan 14 Vorgod. Forældre: Mejeribest Niels Christian N og Marie Charlotte Overgaard. Stud Haslev 31, c 37² (1), højskolel Lollands højsk 39, hjpr Jetsmark 30. april 41. ~ 14. juli 42 Maren Pilgaard Nielsen, * 12. april 13 Jetsmark. Forældre: Gdjr Hans Rudolf N og Ane Albertine Nicoline Jensen Pilgaard. – Fl t sp Barløse 29. april 66.

22. 16. nov 1966 (rkp Bolbro k, Odense 17. juli 65): **Bernhard Sørensen Lundsgaard,** * 27. jan 09 Viborg. Forældre: Gdjr Carl Sørensen L og Caroline Sørine Hansen. Stud Viborg 28, c 33¹ (1), sekr KFUM Kolding 33, sp Hassing-V 20. sept 34, andenpr Kolonien Filadelfia 29. april 40, sp Farup 8. maj 46. ~ 18. nov 34 Gudrun Michelsen, * 12. aug 11 Esbjerg. Forældre: Fabrikant Axel M og Anne Kirstine Lauritzen. – Hustrus søster ~Krog, Havdrup-S.

Herredsrepr Kirkesagens venner 49—65, Distriktsfmd ØM 49—65, kredsbest Kirkens Korshær 55—65. Herredsrepr Kbhvn kirkefond 68, kredsbest Kirk Korshær 68.

Skr art og fortæll i »Ugens nyheder« og »Ved julelampens skær«, Vestkysten, Juletoner, Imod jul m m.

Litt foruden ovenn: Sdj aarb 1913, 83 f (præsteindberetn), Sdj mdskr I, 154 f (om udskiftningen), Kirke og sogn, 1953, 153, Jørgen Larsen: Sdj khst, 1946, 147, 157, Slesv kvinders julebog, 1941 (om Charitas Linnemann, f Bischoff), Hsb P. 255 f.

SPANDET

Spandet sogn, 2708 ha, ved den gl grænse (grænser op til Seem), er i forhold til den vestlige del af herredet ret højtbeliggende og storformet bakket. Faarmandsbjerg 59 m, fredet areal. Mod nordøst sænker bakkedraget sig brat med smuk skrænt mod en flyvesandsslette. Rejsby aa udspringer her. Sandmuldet jord. Større hedearealer mod øst ikke egnet til dyrkning, delvis kratbevokset. Lidt skov og plantage. Byerne S m skole fra 1943, bibl, fh fra 1908, udv med scene 1961, kro. Spandetgaarde med kirke og pgd. F'jersted. Bebygg: Mølby, Hølleskov.

Langs den gamle vej 23 fredede oldtidshøje, nogle høje er anselige, f eks Rejshøj og Faarmandshøj. Naar en præsteindberetn fra 1768 taler om »de saakaldte hedniske lunde, hvor der findes overmaade store sten, som er rangeret, der imellem ordentlige kældere, er nu af bønderne kløvet og ruineret«, tales der evt om oldtidshøje. Endnu 1848 fandtes en betydelig egeskov, som 1800 var 300 td ld, men et garveri i Roager fik tilladelse til at afbarke træerne, og skoven forsvandt, saa der 1855 ikke var en træstub tilbage. Flere gaardmænd var maltgørere, og de brugte en masse grene og kviste dertil. Span-

detgaard skal efter sagnet have tilhørt Erik Emunes morder, Sorteplov. I Fjersted har der været et voldsted. Den Schøler'ske gaard i Fjersted, nu 73 ha, blev udstykket 1939. 23 høje sløjfet.

Navnet Spandet (Spandwith) antyder, at der har været megen skov, rester af gamle ege og hasler findes spredt, i Fjersted udgør de en hel skov. En kontrast til de høje graner i Stensbæk plantage, Højrup sogn, baade i alder og udseende, findes lidt syd for plantagen. Det er **Spandet krat.** Ved ege forestiller man sig gerne høje, knudrede træer med majestætiske kroner, men ved Spandet er egene i aartusinders kamp med vestenvinden blevet til et krat af lave, forkrøblede træer — en ejendommelig degeneration af fortidens kæmpeskove.

Vandrer man rundt i krattet, vil man kunne finde ligesom nogle brede plovfurer, der skærer sig ned i den sandede, lyngbevoksede jord. Over et temmeligt bredt stykke løber disse furer parallelt gennem krattet. Det er opkørte spor efter vognhjul i resterne af en oldtidsvej, der gik fra Ribe til Slesvig, og som helt op til 1600-tallet var en af landets mest trafikerede veje.

Stemmetal: 1871: 101 dsk, 3 ty, 1920: 75 dsk, 21 ty (118 tilrejs fra Danm, 19 fra Tyskl), 1964: 301 dsk, 2 ty.

9 pct var kongerigske enklaver. Fjersted var selvstændig kommune til 1872.

Af den ældre præstehistorie

Spandet var anneks til Højrup til 1630, men havde alligevel sin egen præst, idet der boede en kapellan i Spandet: *Jens Thomsen* (1529–53), som tillige var tingskriver, »sanddru og god«. *Asser Pedersen* († 1579), som »var god til at skyde med flitsbue«, *Frederik Knudsen* († 1630), der fik tilhold af biskoppen om ikke at *gaa* paa kroen. Saa *bar* bymændene ham til kroen. Deraf ordsproget: »Det gaar an«, sagde den Spandet præst, man *bar* ham fra kroen til kirken.«

Den første sp i Spandet var *Peder Johansen Krabbe* (1630–57), som ikke blot døjede under svenskekrigen sammen med sognet, der blev plyndret og forarmet (80 pct af sognet lagdes øde), men ogsaa klagede over sin ringe indkomst. Han skrev til biskoppen med bøn om, at »dette mit ringe kald maatte noget forbedres, hvad Gud den allerhøjeste igen ville belønne«. (Sp i Højrup klagede ogsaa). Sognene var for smaa og kunne næppe »gøre en god sogn«, men Spandet forblev selvstændigt. Den næste sp var (ikke som Wiberg anfører Peder Seerup, men) *Krabbe Caspersen Gram,* der døde allerede 1658. Om *Jens Peder Møller* (1658–82) fortælles samme historie som om Frederik Knudsen. Han har »maaske ogsaa været en svirebroder«, tilføjer Wiberg (III, 164). *Hans Nielsen Eltang* (1682–89) af Eltang, var gift med en dt af *Peder Hygum* i Hygum. Hun giftede sig med eftm *Rasmus Hansen Kiersing* (1689–1723), som 1710 ansøgte forgæves om ny forening med Højrup. *Mathias Buch* (1723–30) efterfulgtes af *Christopher Jørgensen Kruse* (1730–49). 1743 skriver *Brorson,* at K præd over 1. Pt, 2, 2, og Brorson fortæller om, hvordan han »først fandt det fornødent at handle med (tale med) de ældre, der sad i stolene, og de var til dels meget agtsomme og begærlige, saa tiden forløb, hvorfor biskoppen »bestilte de unge til senere«. (Vis 14). Brorson katekiserede flere steder ogsaa med de voksne. 1748 hedder det: Mgh syntes meget begærlig efter at høre ordet«. (Paa tavlen i kirken over bidragydere til kirkens restaurering 1744 bemærker man kniplepigen *Johanne Nielsdatter,* «den ærlige, gudfrygtige pige, der gav 100 rdl til kirken og to rdl til de fattige«). Provst *Andreas Boysen* (1750–74) fl t Arrild. *Brorson* skriver 1758, at *Boysen* forestillede »opvækkeligt sandhedens forsvar ud fra evg (Jh. 8, 46 f), degnen duelig og flittig, ungd svarede skikkeligt, intet blev klaget«. (Vis 122). CP fortæller (s 319) om den svære eksamen, *Boysen* maatte gennemgaa, 31 aar gl, 7 aar før han kom hertil. Han havde studeret i Rostock. Paa den tid, under generalsuperintendent *Adam Struensee,* var der nok grund til at prøve præsternes (begrænsede) teologiske viden. *Boysen* fik 16 og 34 og 17 spm, og »alt gik vel«. Han har skrevet den interessante præsteindberetning 1768, hvor det hedder: »Her er alle bygninger i god stand efter bønderskik med brandmur opførte, og i de fleste huse, hvoraf nogle har staaet et seculum efter de der antegnede aarstal, er tømmeret, bjælkerne og sparrerne af det kosteligste eg, derimod i den lille by Mølby er husene saare ringe. Dette egetømmer skal i forrige tider have staaet paa Spandet mark.« Disse ord taler om driftige bønder. (Udviklingen er fortsat i fædrenes spor, enkelte af de gl gaarde staar endnu, men nu maa det gamle vige og give plads for moderne og praktisk stil (K o S, 176). Pastor B skriver 1768, at der blev klaget over pladsforholdene i S kirke, nogle havde for faa pladser, andre for mange. »Der er ikke nogen bestemt plads for degnens kone, og præstens tjenestefolk er henvist til at staa op.« Den gang var beboerne færre, men kirken var fyldt. *Søren Pedersen Schandorff* (1774–89) var fra Holstebro og havde været kap i Hjerm. Han var under sin skolegang i Ribe blevet stærkt pietistisk paavirket, og i Hjerm havde han (i konflikt med degnen) været redskab til en vækkelse. Han blev ogsaa uvenner med sp i Hjerm, som fandt, at S brugte for stærke udtryk i sine vækkelsesprædikener, han fik af biskoppen at vide, at han skyldte sin sp ærbødighed, og han fik en bøde paa 2 rdl for sine udtryk. Han var gift med en dt af sp *Wind,* Døstrup, datterdatter af Brorson. Hun betegnes som »endog i høj grad enfoldig«. Senere blev hun gift med *J. With,* sp Lysabild. *Schandorphs* virksomhed i Spandet er nærmere skildret i *J. Brodersen:* »Fra gamle dage«, 1912 (se her VI, 502). Han var i Spandet ualmindelig nidkær, han syntes, at tilhørerne skulle have hele gudstjenesten med sig hjem. Han indrettede derfor en skreven bog, som han kaldte: »Søn- og helligdags skatkiste«, hvori var optaget »indgangssproget og hovedlærdommen af hver prædiken« holdt i Spandet kirke aaret igennem, samt hvilke salmer, der blev sunget ved hver katekisation i kirken. Denne bog blev gn skolerne for hver søndag sendt ind i hjemmene til forventet fælles opbyggelse. (CP 263). Til hjælp og øvelse for degnen udarbejdede han en katekismusbog »at han derudi saa nøje ham muligt kan optegne, hvad han hører af præsten i den offentlige katekisation og siden føre sig samme til nytte ved børnenes undervisning i skolen, efter at det af ham optegnede er forevist præsten til rettelse og forbedring« (s 271). Af S's gode bibl er der i Ribe katedralskoles bibl et stort smukt foliobind af Catal Bibl Bodleyanæ in Academia Oxoniensi. Maaske har han selv hentet bogen i Oxford.

S havde ved sin tiltrædelse prædiket over 4. Mos. 6, 27: »De skal lægge mit navn paa Israels børn, og jeg, jeg vil velsigne dem!« Og allerede denne prædiken bar frugt. Fra fastetiden til Allehelgensdag katekiserede han med børnene og de ugifte, undertiden lod han degnen begynde og fortsatte selv derefter. Han ville, at degnen skulle øves i at tale med børnene om Guds ords sandheder. S var glad, naar han kunne bringe evg til de sønderknuste, han holdt forsamlinger i pgd, og i et mindedigt om ham hed det:

Forsamling i sit hus han holdt, som vare blide,
for sjæle trængende til Jesu saar og side,
han græd, han sang, han bad: Korsfæstet frelsere!
lad mig min lille flok med mig dog frelset se!

Han var højt agtet. Da nabosognene hærgedes af kvægpest, mente man, at det skyldtes hans forbøn, at kvægpesten ikke kom til Spandet. Han »ville være de helliges ven, ikke verdens ven«. Kromanden hadede præsten og sagde »Kong Chr. VI, biskop Brorson og pastor *Schandorph* vil helst have himlen for sig selv, the de mener, at ingen andre er gode nok til at komme der.« Naar kromanden en sjælden gang kom i kirken, satte han sig med ryggen til præsten. S modarbejdede de forargelige julelege og fastelavnsgilderne med al deres drik og dans. Midt under et fastelavnsgildes sviren kunne han komme, og folk flygtede langt bort. Han var Spandet en god præst (J. Br 220 f).

Pastor *Daniel Eiler* (1790–97) fl t Græse-S. Han var »skikkelig«, men hans kone var »berygtet«. *Chr. M. Krarup* (1797–1801) af Ølby-AF, fl t Alslev-H. *C. E. Fog* (1801–09) af Humble, var fader til den kendte pastor Fog, Skjolde, *Hans Adolph Wind* (1810–31) var svoger til pastor *Schandorph*, og dattersøn af Brorson, søn af pastor Wind, Døstrup. Han var en dygtig taler. Han havde været feltpræst og sp i Raabjerg, hvorfra Wiberg fortæller mærkelige historier om denne højst originale mand, som forstod at indbilde sogneboerne i R, at han vidste alt om, hvad der skete i sognet. Han var en utrættelig prædikant, som talte ved lys langt ud paa aftenen i aarets korte dage (W III, 165). Han blev skilt fra sin 1. kone, som begik selvmord af græmmelse over skilsmissen, derefter giftede han sig med sin husholderske, og 3. gang m en præstedt fra Brøns. J. Brodersen omtaler, at han var drikfældig (jvf ovenst hist om *J. Knudsen*). *H. P. Ebeling* (1832–44) fl t Halk. Han skal have været en lille, fornøjelig selskabsmand, men levede i trange kaar, da han af det lille embede maatte udrede pension til fmds enke, se under Højrup sogn. – Pastor *G. C. Engelsted* (1844–55) fl t Ørum-D, pastor *E. A. Hjort* (1855–67) blev afsat af tyskerne p gr a edsnægtelse (se Røgen-S)

Tiden 1867–1920

Embedet stod nu ledigt, indtil den første tyske sp blev udnævnt, *H. A. Schrøder* (1873–80), fl t Ø Linnet, se Brede. *L. O. Jessen* (1881–86) fl t Toftlund, se Vilstrup. *Carl Wilh. von Brincken* (1887–1904) kom hertil fra Valsbøl. Han var af tysk slægt, men sluttede sig sm m sin danskfødte hustru klart til danskheden, blev meget elsket (se ndf). Tyskerne saa sig saa gale paa ham, at han maatte falde. Sognekrøniken indeholder en udførlig fremstilling af alle stridigheder, klager og forhør. Det var latterligt og smaaligt fra begge sider, lige fra konsistoriet og ned til den jammerlige degn. Og dette pjank indtog saa stor en plads i provstens akter og i alle landets aviser og i sognekrøniken (CP 266). – *Thomas H. Matthiesen* (1905–09) flyttede til Sct Petri kirke, Flensborg.

Embedet stod derefter ubesat, dels betjent fra Roager, dels var *R. Jørgensen* (se sp Rømø), kst sp her 1917–21.

Forsamlingshuset blev opført 1908 (med 300 sd). Her var de danskes samlingssted med møder, kaffesammenkomster og sange. En gr kreds, der stod i forb med frimgh, lededes af gdjr *Schmidt*, Spandetgaard (se ndf).

Tiden efter 1921

Pastor *C. Andersen* (1921–30) var sønderjyde, født i Augustenborg, havde taget eksamen i USA og været dansk præst i USA og lærer paa Danebod højsk paa Als. Han var virksom for Porto Novomissionen, fra 1927 bm og red af missionens blad. Han var gr og deltog i egnens gr arbejde, var fmd KS her.

Pastor *Sigurd Jensen* (siden 1931) skriver: I den tyske tid sluttede enkelte familier her sig til frimgh. Andre fandt deres hjemsted i missionske kredse (IM, Lt Mf), begge retninger danner islæt i den mgh, som samles i S kirke. Kkg er (1966) 2–3 pct, meget jævn og velvillig bef, Lt Mf med sdsk, ungdomsmøder.

Blandt lægfolk nævnes gdjr *Peder H. Schmidt*, Spandetgaard, en af Sdjs stoute danske bondeskikkelser. Han døde 1967, 88 aar gl.

Peder H. Schmidt var dybt forankret i sin hjemstavn, og hans opvækst i tiden omkring *Köllers* naadesløse regime kom til at præge ham for livet. Hans forældre havde været paa nippet til at forlade landsdelen og søge nordpaa, men valgte at blive og tage kampen op, og det samme gjaldt sønnerne.

I 1897 kom *Peder H. Schmidt* paa Frederiksborg højskole, og den tid, han tilbragte her, skrev han mange aar senere i sine memoirer (udsendt 1964 i Historisk Samfunds skriftrække under titlen »Hverdag og Fest«) betød at hans fremtidige kurs var sat. Da han efter at have uddannet sig ogsaa paa Ladelund landbrugsskole vendte hjem til fødeegnen, var Schmidt vel rustet til at tage en gerning op baade paa det nationale og det landbrugsfaglige omraade. Han var med, da en kreds af landmænd stiftede den lille landboforening for Roager, Vodder og Spandet sogne, og han var ligeledes aktiv ved starten af Rødding Andelsslagteri. Da Spandet fh blev rejst i 1908, blev Schmidt dets fmd.

Peder H. Schmidt undgik ikke at trække i tysk uniform, men slap for at komme med i verdenskrigen, som kostede en af hans brødre livet. Han blev gift i 1913, og de unge overtog hans fødehjem, Spandetgaard, som de paa beundringsværdig dygtig maade drev, indtil den for en snes aar siden overgik til en dt og svigersøn, gdjr *Sv. Aarhus*. – Foruden at være en højt anset landmand tog Schmidt sig tid til

at gøre en indsats paa en lang række omraader. I en længere periode var han medlem af Spandet sogneraad og en tid dets fmd, han var medlem af Tønder amtsraad, af Spandet menighedsraad, af provstiudvalget, i hovedbest for KS, fmd for Brandforsikr f Husbygninger i det nordvestlige Nordslesvig, medlem af best for sygehusene i Gram og Tønder. (Jy Tid 9. febr 67).

Gdjr *Hans S. Sjælland,* (* 76,) i menighedsraadet, fmd IM. Gdjr *And. J. Kjær,* (* 70 †), i menighedsraadet. Gdjr *Peder Jørgensen* er næstfmd i menighedsraadet. Gdjr *N. Kjær,* leder af Lt Mf.

Pastor Sigurd Jensen skriver (1970): I Spandet kirke er der to marmorplader opsat af Spandet sogns beboere. – Paa den ene staar navnet Jens J. Arrild, der faldt som dansk soldat paa Dybbøl den 18. april 1864, paa den anden er opført 17 navne paa dem som satte livet til under den store krig fra 1914 til 18. Spandet var grænsesogn dengang paa den tyske side og da krigen brød ud i 1914, maatte sognets værnepligtige fædre og sønner gaa ind under krigens lov.

Det var en tung tid og efterhaanden var der adskillige som valgte »at gaa mod nord«. Grænsen laa saa nær, nok spærret og bevogtet, men man kendte markerne langs med den saa godt. Det var dog ikke ufarligt, og det kunne faa følger for dem, som blev tilbage og for kammeraterne ved fronten.

I 1920 blev grænsen flyttet og en ny tid begyndte. Krigsdeltagere var vendt hjem. Under krigen var adskillige gaarde ofte blevet forsømte, især var det galt, hvor manden havde været indkaldt. Fra det gamle land kom de tilbage som under krigen var gaaet over grænsen og hvoraf adskillge navnlig de unge – havde tilbragt noget af tiden paa danske højskoler.

I tiden som fulgte maa nævnes *skolens* virke. – Lærer *Magnus Knudsen* kom nordfra straks efter genforeningen og var skolens trofaste og dygtige leder i mange aar til 1953. Sammen med lærerinde *Anna Jensen,* præstedatter fra Løjt, blev der udført, hvad nok kan fremhæves som et meget væsentligt stykke genforeningsarbejde.

Lærer Knudsen var i de mange aar tillige organist og degn ved kirken.

Under den sidste store krig blev der ikke stillet de krav som under første verdenskrig. Krigens veje førte ligesom udenom, og kun hen mod dens slutning fik man anelser om, hvad der kunne ske. Skolen og forsamlingshuset blev fyldt med flygtninge sydfra og arbejdere for militæret, paa gaardene kom der indkvartering. En pansergrav blev gravet tværs gennem sognet, nogle svære kanoner opstillet i Spandet skryb, feltelefon udlagt – altsammen godt overvaaget af allierede fly.

Og saa standsede krigen »udenfor vor dør«. Den 1. april 1970 bliver Spandet sogn sammenlagt med Ribe storkommune. Det gamle grænseskel falder bort. Fra at være et sogn under Tønder amt med eget sogneraad og sognestyre bliver det et hjørne af Ribe kommune og i folketal sikkert for ringe til at blive repræsenteret i den nye storkommune.

1923: Nærmest gr præg, KS (25), DdU (95). 1930: Gode, rolige forhold, rent dansk, KS (28, sp), ungdomsf. 1943: En del trofaste kkg, jævn og velvillig bef, men ringe kirkelig interesse, Lt Mf, KS, foredragsf, DdU. 1955: do.

Spandet kirke (Sct Jakob) er smuk, hvidkalket, ses viden om, ligger paa et højdedrag midt i sognet, har senromansk skib, kor, apsis og taarn, alt af granit, og tuf i kor og apsis, overalt lisendelte facadeblændinger og friser og dobbelthulkantsokkel. Den femdelte apsis deles i den halve højde af en vandret rundstav og sluttes med en trappefrise, kormurene har 2 blændinger, skibets langmure forstyrret af restaurationer, har rundbuefrise, begge opr døre anbragt i brede lisener, er tilmurede. Korets to opr romanske vinduer i brug, østvinduet i apsis tilmuret. Høj korbue med hulkantet granitsokkel og spinkle kragbaand af tuf. To sidealternicher, den sdr er gennembrudt af opgangen til prædikestolen. Apsis har halvkuppelhvælv; lavt mod øst en piscina med blyrør. Skibet har kasseteret bræddeloft under det oprindelige bjælkelag, koret hvælvet. Kirken har skifertag paa skibets nordside og taarnet, ellers bly. Taarnet af Tørninglentypen med spir mellem 4 gavle, af munkesten, stærkt fornyet. Hvælvet taarnrum m spidsbue til skibet, mod vest en portal fra 1878, da taarnrummet blev vaabenhus, og et vaabenhus mod syd sløjfedes. Muret alterbord med panel, altertavlen fra 1754 blev 1944 rest med den oprindelige staffering, med 11 figurer fra en sengotisk skabstavle, fra denne stammer vist ogsaa en figurgruppe af Marias himmelkroning, samt to helgenindefigurer. Kalken fra 1713, stager fra ca 1650, i koret en sengotisk messeklokke. Romansk granitfont med mandshoveder og dyr paa kummen. Messingfad fra 1600-tallet. Over korbuen et sengotisk krucifiks fra ca 1475. Prædikestol med himmel fra 1640, med hjørnesøjler og evangelistrelleffer, stolestader fra 1700-tallet, gavle som i Brøns og Roager. Jernbunden pengeblok fjernet til Tønder mus. Kirkeskib. Series pastorum i 3 afd, maleri af Luther, klokker. Liste over bidragydere til kirkens restaur 1744, ligesom i 1744 var der indsamling til kirkens restaur 1944, og atter gav en enlig kvinde, sypige Margrethe Frøstrup en stor gave til kirken, idet hun før sin død havde skænket sit hus til kirkens udsmykning, og derved bidrog hun til, at altertavle, krucifiks, prædikestol m m blev smukt istandsat. 175 sd. Harmonium.

I tiden fra pinse 1964 til 12. juni 1966 blev kirken hovedrestaureret, blytaget blev omlagt paa taarn og skibets sydside og skibets nordside fik skifertaget fjernet og paalagt nyt blytag. Murværket blev istandsat, centralvarme installeret, og det gamle stoleværk smukt malet. Den gamle præstedør i korets sydside blev genopført og staar nu afdækket. De gamle smukt tilhugne sten som danner dørens søjler og kampestensbuen derover var i sin tid blevet anvendt som fyld nederst i murene. Inde i kirken paa korbuens nordside blev afdækket et kalkmaleri. Under Nationalmuseets ledelse er billedet restaureret, og det må fremhæves som noget smukt og værdifuldt for kirken.

Billedet forestiller Josef og Maria med det lille Kristusbarn i Bethlehem, julenat. Derunder Sct. Peter med nøglen.

Danm kirker XXI, Tønder a, 259—69, Mackepr D. 286.

Folketal: 1860: 480, 1921: 502, 1925: 577, 1965: 665.
Altergæster: 1922: 200, 1934: 97, 1938: 298, 1954: 93.
Menighedsraad: 1922: 4 gr, 2 IM, 1934: 3 gr, 1 Lt mf, 1 u p, 1 soc, 1942: 4 gr, 1 Lt mf, 1 soc, 1953: 3 gr, 1 Lt mf, 1 soc, 1 u p, 1965:

Sognepræst

indt: 1860: a) 97 rug, 80 rdl tilskud fra min, b) naturalier, d) 180 rdl, e) 65 td ld, fordelt paa 17 steder. Gl firlænget pgd, grundmur, lave, fugtige vær mod vest. — 1922: 3. kl, 1958: 12. kl. Pgd opf 1899.

17. 14. okt 1844–24. juli 55 (hjpr Skorup-T 3. juli 40): **G. C. Engelsted,** fl t Ørum-D, se der.

18. 11. okt 1855–29. maj 67 (hjpr Hygum 25. maj 46): **E. A. Hjort,** afsk p gr a eds-nægtelse, se Røgen-S.

19. 1873–80: **H. A. Schrøder,** fl t Ø Linnet, se Brede.

20. 1881–86: **L. O. Jessen,** fl t Toftlund, se Vilstrup.

21. 1887–1904 (sp Valsbøl 82): **Carl Wilhelm Emil von Brincken,** * 28. marts 45 Haderslev. Forældre: Isenkræmmer Melchior Christoph von B og Agnes Theodora Marie Frederikke Carstens. Stud Haderslev 66, c Kiel 72, lærer flere steder, præst og lærer Grode, Halligen, de frisiske øer 75, afsk 1. jan 05, † 9. april 28 Ribe. ~ 15. juni 77 Christine Benedicte Michelsen, * 12. nov 46 Ballum, † 29. dec 16. Forældre: Skibsfører Hans Michael Christensen M og Ane Christine Benedicte Gram.

Pastor von B voksede op i et udpræget tysk hjem i Haderslev, deltog som skoleelev ved de tyske troppers ankomst til Haderslev 1864 i de tyske demonstrationer. Lærernes behandling af ham i de flg uger medførte, at civilregeringen lukkede skolen. Han studerede teologi i Erlangen, Berlin og Kiel. Som sp i Valsbøl udførte han med generalsuperintendent *Godts* billigelse enkelte gudstjenstlige handlinger paa dansk for dem, der ikke forstod tysk. Han tog saa sit standpunkt og sluttede sig til de danske i deres nationale kamp; man mente, at det var hans klart dansksindede hustru, der drog ham over til de danske. (Hun var med i de sdj kvinders deputation til den danske kronprins Frederiks bryllup). Selv hævdede han, at det var hans retfærdighedsfølelse, der gjorde ham dansk. I Spandet lod han uden forbehold sine danske sympatier komme til orde paa provstisynoder, ved valg og ved afholdelse af danske møder. Han blev fra første færd overvaaget, blev 1888 afsat som lokal skoleinspektør, og flere disciplinærundersøgelser fandt sted. Inden resultatet af en saadan sag, rejst paa grundlag af »politiske bagateller«, søgte han selv afsked. (Hans Lund).

Om B: 1891–1904 valgt medl af synodeudvalget. 1901 var der undersøgelse af hans politiske forhold foranlediget ved nogle fjendske artikler i Schleswiger Grenzpost, og B fik streng advarsel. Fra dec 1904 atter undersøgelse p gr a degn *Bossens* angivelse (glemt kirkebønnen i gudstj, han havde et pibehovede med billede af de to sidste paa skansen!, m m). Han havde antagelig glemt at nævne kejserhuset i kirkebønnen. Derefter disciplinærundersøgelse med hovedforhandling 7. jan 1905 i Kiel, hvor han blev opfordret af konsistoriet til at søge afsked fra 1. jan 05 med fuld pension. Han søgte afsked, hvorefter sagen mod ham blev henlagt. Han holdt afskedsprædiken nytaarsdag og flyttede til Ribe, hvor han døde. Blev begravet i Spandet, hvor han og hans hustru var meget afholdte, og deres minde lever stadigt her. (Sprogforen alm 1923, 106 f, Grænsevagten 1926, 143 f.) Jørgen Larsen siger (s 149), at danskerne i begyndelsen stod noget skeptiske over for ham, men ridderslaget fik han af selve *Gustav Johannsen,* der ved et dansk møde lagde haanden paa hans skulder og sagde: »Den mand garanterer jeg for!« Von B var lige modsat præsten i Skærbæk, *Chr. J. Jacobsen* (fortyskningens ypperstepræst).

Sprogforen alm 1923, 106 f, Grænsevagten 1926, 143 f, 207 f, 1928, 158 f, Sønderjyll, 1904, nr 7—8, Schleswig-Holst kirchenblatt 16. okt 04 (Johs. Schmidt, Vodder), DBL IV, 94, Jørgen Larsen, 149.

22. 1905–09: **Thomas Heinrich Matthiesen,** * 22. sept 74 Haderslev, fl t Sct Petri k, Flensborg.

1909–17 betjentes embedet af pastor *von Fischer-Benzon,* Roager.

Ledigt.

Kst 1917–21: **R. Jørgensen,** se Rømø. Flere kst sp.

23. 20. aug 1921–29. dec 29 (dsk præst USA 16): **Chr. Andersen,** fl t Gørding-VB.

1929–32 betjentes emb af pastor *N. A. Paulsen,* Højrup, se der.

24. 16. dec 1931– : **Sigurd Jensen,** * 13. maj 03 Houborg. Forældre: Gdjr Peder Donslund J og Ane Marie Pedersen. Stud priv 25, c 31^2 (h_2). ~ 28. jan 32 Carla Elfride Johanne Smidt, * 23. dec 01 Maarkær, Angel. Forældre: Lærer Matthias S og Helene Grave.

Litt foruden ovenn: Sdj aarb 1913, 88 f (præsteindberetn), Kirke og sogn 1953, 175 f, Hejselbj, P., 278 f, Aug. Fr. Schmidt om lærer Nis J. K. Thornum, i Sdj mdskr, 1959, 37 f.

HØJRUP

Højrup sogn, 3502 ha, langstrakt fra nord til syd, danner et højdedrag, der falder stejlt ned mod Geels aa, hvor der er store flader med flyvesandsdannelser. Sognet er næst efter Rømø amtets mest ufrugtbare. Dog god jord ved byerne. Skrænten ml bakkeø og flader bestaar af kilometerlange buer med mellemliggende lavere partier og fører op til et bakkedrag, hvis største højde er nord for kirken, 53 m. Engene er næsten alle afvandet og under plov. Store moser er kultiveret. Næsten hele Stensbæk hede er beplantet, bortset fra interessante partier med indenlandske klitter. Naturskønt i Stensbæk bakker og plantage, nord i sognet. – Byerne H med kirken, hovedbebyggelsen er *Arnum,* bymæssigt bebygget, 625 indb, med præstebolig og centralskole (fra 1962) med realafd, bibl, fh i den tidl jernbanest (amtsbanen nedlagt 1932), og rutebilst, fh er senere udvidet, fælles mh for IM og Lt Mf, hotel, sportspl, teaktræsfabrik i tidl skole, butikker osv. Indtil først i 60'erne var der pgd og skole i Højrup, nu begge i Arnum. Den gl pgd solgt 1968. – Bebyggelserne Nørremark og Søndermark, Fogager, Stensbæk, Gelstoft (dannet ved opdyrkning af Kastrup kær, 12 husmandsbrug). Lindet statsskovridergaard.

Oldtidsminder: En langdysse, et dyssekammer, en jættestue, en langhøj, 22 høje. Langdyssen i Lindet skov er 45 m lang og har 3 kamre. Jættestuen (Røverkulen), ogsaa i Lindet skov er et 3½ m langt kammer. Den store dæksten er ført til Løgumkloster som mindesten over faldne i 1. verdenskrig. 2 langdysser og 34 høje er sløjfet. Syd for Geels aa lidt øst for Højrup rester af et voldsted.

1859 fremdroges i Lille Dragshøj en vel bevaret egekiste med et ubrændt lig m m.

Gelstoft, tidl domæne, var 157 ha, blev solgt til H og Spandet kommuner 1895, og hovedbygn blev fattiggaard. Udstykket.

Lindet skov er 401 ha, Stensbæk plantage 768 ha, flere plantager. Ved Stensbæk plantage var der 1944—45 flygtningelejr (fra Estland), flere flygtningegrave paa kirkegd, nu er lejren ombygget til Statens arbejdstekniske skole.

Arnum udgjorde en selvstændig kommune til 1872.

Stemmetal: 1871: 111 dsk, 2 ty, 1920: 394 dsk (87 tilrejs), 103 ty (31 tilrejs), 1964: 492 dsk, 16 ty.

Af den ældre kirkelige historie

Et gl sagn fortæller, at en dansk mand af Scyternes stamme i 2. aarh blev begravet i en høj i H sogn. Han havde formanet sine frænder til at ære Kristus som Gud (J. Br, 215).

Spandet var anneks til 1630. Den første luth sp var *Knud Knudsen* (ca 1529), derefter *Jens Thomsen* (ca 1553–68), *Oluf Poulsen* (1568–89), *Jacob Nielsen* (1590–1619) af Vodder, provst *Chr. Andersen (Klyne)* (1619–58), *Peder Jensen Hegelund* (1658–70), der klagede over sognets lidelser under svenskekrigen: »Alt det bedste er mig fratagen af fjenden, der gjorde mig til en fattig mand, ligesom alt godtfolk her omkring.« (CP, 336). Krigen fulgtes af pest og kvægsygdomme. *Clemens Poulsen Bruun* (1670–80) giftede sig med fmds dt, provst *Jens Gottliebsen Ferslev* (1680–1712) var fra Aarhus, hans dt giftede sig med eftm *Mads Pedersen Schjerning* (født i Ringkøbing (1712–29). *Henning Mortensen Nissen* (1729–68) af Skærbæk, var datterdattersøns søn af biskop P. J. Hegelund. Biskop *Brorson* skriver 1744, at N »er en sagtmodig og flittig mand i sit embede, han forestillede tydeligt og vel de troendes fremvækst i Kristi naade (2. Pt. 2, 3 f). Ungd svarede skikkeligt, mgh lovede at anskaffe Ny Test...« (Vis 20). Zeidler fandt 1746 enkelte herrnhutiskprægede familier. *Jens Hegelund Schjerning* (1752–62), søn af forn Mads S, var gift med en dt af Johan Rose, sp Gørding-V. Brorson skriver 1758: »S holdt en opbyggelig præd over evg (Mt. 21, 1 f). Degnen holder skole sommer og vinter i Arnum og fik af sp godt ry for lærdom og levned. Ungd svarede ganske vel. Den største forargelse i dette sogn har i nogle aar været foraarsaget af en ung karl fra Jylland, *Anders Pedersen,* som gav sig ud for læge og bildte alle syge folk ind, at de var forheksede, og satte derved vidt og bredt splid og forbitrelse ml naboer og genboer, venner og frænder, og uanset at bemeldte person var ganske dum baade i timelige og aandelige ting, saa fik han dog stort tilløb, saa man maatte forskrækkes ved at se, hvor stærk overtro der hersker bl den gemene mand.« (Vis 123). Brorsons sammenstød med amtmanden i Haderslev mærkedes ogsaa her m h t et indgreb over for pastor *Schjerning* 1756 (Vis 291 f). Schj var for øvrigt stedsøn af forgængeren, *H. Nissen,* men døde allerede 1763. Nissen overlevede ogsaa den næste successor, *Thomas Hillerup,* som fl t Darum-B. *Niels Müller* (1765–75) fl t Ringkøbing-R, han var født i Ribe og gift med en dt af Høhne, sp V Vedsted. *Johan Reimer* (1775–80) fl t Agerskov, *Jørgen Mechlenburg* (1780–89) fl t Bevtoft-T, *Niels Basse,* (1790–1806) fl t Nebsager-B, han udgav »Advarsel og raad mod ukyskheds synder«, bestemt til uddeling bl konfirmander, *Nic. Boyesen* (1807–1816, født i Møgeltønder), kom hertil fra Visby, *Jens C. Strarup* (1816–30), fl t Lintrup-H.

Pastor *Johan Buntzen Koch* (1830–42) af Horbelev-F, fl t Skærbæk, sidst præst i sin faders embede i Horbelev-F (se her IV, 291), var en ægte præstegaardssøn, akademiker, intelligent og livlig. *J. Brodersen* skriver, at »hans forkyndelse ikke var daarlig, han var ofte bevæget under prædikenen«, men han var »en lystig kammerat og levede meget verdsligt« (J. Br. 216), men blev senere »en agtværdig og dygtig mand«. Det var Koch, som til sin yngre broders (H. P. G. Koch, Vodder, senere Nr Vedby-NA) 29 aars fødselsdagsgilde, hvor det gik lystigt til, skrev et digt med omtale af de præster, som var med (1. nov 1836):

Rask stød an, stød an, lad bægret fyldes til randen,
Skaal for vor vært (**Koch,** Vodder), enhver,
som synge kan, syng op til ære for manden!
Højt af os alle lykønsket du være!
Aarene fylder du tyve og ni,
Tallene lader vi kontramarsjere: Lev saa
to og ni gange til!
Lev dem i glæde og lykke: Freden forskønne dit liv,
Vogt dig for meget at trykke,
det gier med **Hass** (Mjolden) ikkun kiv!
Rask skænk il skænk il! Lad glasset
fyldes til randen,
Skaal for Hønen (**Høhne,** V Vedsted) drikker vi,
thi han er i raden den anden,
At os i aar kokken (**Koch**) modtager!
Høne du kagled i fjor dog saa net,
bød os til gæst, men tog løftet tilbage,
dog drikker paa din ære vi tæt...
Velkommen hid i brødrenes klynge, **Friis** (Brøns),
velkommen i vennernes flok,
Dig til ære vi klinke og synge:
Gid du maa enes med høne og kok..
Rask, stød an, stød an og svigter flasken ikke!
Spandet-præst (**Ebeling**) den lille mand,
hans skaal vi skal drikke,
vel er han lille, men dog er han sikker,
svigter ej vennernes lag,
omend skoen tit ham trykker og stikker,
er han i morgen glad som i dag,
Ebeling! Lad tankerne fare fra fru Wind
(som skulle have pension!)
glæd dig med de glade, lystig og munter i sind..
Og skaal for **Høhne,** som fordum solgte rosiner
og svedsker og malede regninger op,
Han ejer det, som er tingen: Leve vor kapitalist!
speciers ringlen og klingen lyder dog herligt forvist.
Rask, stød an, stød an, stød an,
hidindtil have vi svigtet,
klinker, synger for ham, som visen har digtet,
stedse i sangen han finder sin glæde,
føler vægten af 30 aars tryk,
skønt han er skaldet, han fri sig vil bede for hue,
kalot og paryk,
Gid han blandt venner maa synge,
indtil hans haar bliver graa,
Rimet vil ej ret gelinge, derfor gaar visen istaa..

Det gik festligt til i præstegaardene den gang.

Pastor *Niels G. Fabricius* (1842–55) af Ansager, kom hertil fra Nykøbing Mors, hvor han havde været kapellan i 6 aar. Han var »en daarlig prædikant, talte som om han lukkede sine øjne, men stod og læste prædikenen op« (J. Br). Da kromand *Anders Steenholt,* Arnum, bebrejdede ham det, svarede han, at »saadan gjorde alle store talere«. Næsten hver prædiken havde som omkvæd: »Vi er jo ikke saaledes, som vi kunne, skulle og burde være!« J. Br. tilføjer (s 216), at ogsaa heri havde han ret, thi hans liv var ikke rosværdigt. – Huslæreren i pgd, den unge *Andreas Hansen,* søn af den i 1834 afdøde degn her, havde ikke

gavn af sit ophold hos præsten. Han blev tømrer, levede et lystigt, verdsligt liv, indtil han kom til at arbejde paa en gd, hvor konen var hellig. Hun talte saa alvorligt med ham, at han blev omvendt, vidnede varmt for sine venner i Arnum fra 1853, og 1862 drog han som Brødremghmissionær til Grønland. – Til de hellige i Arnum hørte gdjr *Peter Petersen,* kaldet *Felger,* og i Højrup smed *Niels P. Fog. Peter Felger* (* ca 1790) var et Guds barn, som blev til stor velsignelse. Han var ogsaa en søgt dyrlæge, og blev folk syge, hentede de ikke præsten, men Peter Felger, især de aandeligt syge, thi menneskers frelse laa ham meget paa sinde. Der var kun faa troende mennesker i sognet, men de samledes i Felgers hjem. Han døde 1873, 83 aar gl. 6 uger efter døde hans søn, *Claus Skak,* ogsaa en levende troende mand. *Niels P. Fog* var søn af degnen i Vodder, var ugift og smed i Højrup. Han var vist blevet omvendt ved vækkelsen i Vodder 1834, han var en dyb karakter, meget alvorlig, lod sig ikke rokke i aandelige ting, en af de stille i landet, han sluttede sig til Brødremgh og var imod den frembrydende grundtvigianisme. Medens han var smed, boede han mest hos den gl troende gdjr *Peter Krogh,* derefter hos dennes dt og svigersøn, *Chr. Lyk.* Han døde 1874, 72 aar gl. Om den hellige *Bodil Kirstine Roost,* se Vodder. Pastor *Fabricius* efterfulgtes af den i høj grad særprægede pastor *Valdemar Ad. Thisted* (1855–62) af Gyrstinge-F, fl t Tømmerup (se her II, 521). Han var mere æstet end teolog, havde dyrket *P. L. Møller* og *Søren Kierkegaard,* udgav 1834 en »Nytaarsgave« med digte, ledede en drengeskole i Skanderborg, blev adjunkt i Aarhus, var blevet gift med en dt af maleren Hans Hansen, men ægteskabet var ulykkeligt, og det blev opløst 1851 (hun døde paa Sct Hans hospital), og 1853 var han atter blevet gift. Hans store rejselyst førte ham ud paa lange udenlandsrejser, og han skrev en række digte, rejseskildringer, fortællinger osv, som skabte ham et navn. Allerede 1851 begyndte han at søge præsteembede, da han længtes efter samling og sikkerhed i sin tilværelse, og 1855 fik han det beskedne embede i Højrup. For sine oplevelser her i de første aar, for sin kamp for sig selv og sin mgh (her foregriber han *Pontoppidan)* gør han rede i »Præstekald«, en samling breve udgivet af Herodion I-II, 1859, et konfessionelt og stærkt personligt arbejde af heterogen og dagbogsagtig karakter. Brevene vakte megen opsigt ved deres betragtninger over statens forhold til kirken, præsters giftermaal, indførelse af menighedsraad osv. T viste sig her paavirket af *Kierkegaard* og var med til at fremme det moderne syn paa kirken i Danmark. Mod forskellig kritik tog han til orde, og »Til Christi menighed fra præsten i Hvilsted« I–VII, 1859 blev en slags fortsættelse af »Præstekald«. Kirkeorganisatoriske spm drøfter han i »Søgnedagsprædikener« I–III (1860), som i øvrigt indeholder opbyggelige betragtninger og lidt novellistisk stof. Fra tid til anden skrev han i blade, et udvalg samlede han i »Digte« (1862), der har flere smukke religiøse og patriotiske stemninger. Samme aar flyttede han til Tømmerup, hvor han 1866 vakte opmærksomhed ved sit berømte og interessante arbejde: »Breve fra Helvede (som Heibergs: En sjæl efter døden«). Her viser han, at Helvede er en fortsættelse af det slette liv paa jorden. Bogen blev stærkt kritiseret. T havde følelse og fantasi, han omfattede mange af tilværelsens sider, men hans skabende evne var hverken betydelig eller stærk. (DBL XXIII, 521 f, Sdj aarb, 1937, 247–65). Han følte sig i Højrup draget af oldtidshøjene, egnens eneste mærkværdighed. Han valfartede med fantasi og varme til dem, blev digterisk grebet af tidens uendelighed, og han tænkte paa dem, der levede her for 1000 aar siden. Han var meget optaget 1859 af det ovf omtalte fund af en egetræskiste med et lig fra den ældre bronzealder. Maaske blev hans værker mest paaskønnet i Tyskland. (»Breve fra Helvede« udkom i 20 oplag i Tyskland). Hans bøger er nu glemt omtrent allesammen. I dem gaar dønningerne af *Kierkegaards* Enten-eller. Der kom ogsaa den tid, da han tænkte paa at nedlægge sit embede, i stedet blev han forflyttet. (CP 153). – *Søren S. Giessing* (1862–67) af Ballerup-M, blev afsat af tyskerne p gr a edsnægtelse, se Hørby, Tuse herred.

Tiden 1867–1920

Pastor *Sønke Jessen* (1867–73), født i Læk, fl t Døstrup, se Sottrup.

Pastor *Nic. C. Nielsen* (1873–88), født i Løgumkloster, fl t Sommersted, se Tandslet, er en af de præster, der har sat dybest spor her. Han var den første fmd for Kirkelig forening for Indre Mission i Nordslesvig, medlem af salmebogskomm, der udarbejdede salmebogen for de dansktalende menigheder i Sdj. Han udgav en række halvt underholdende, halvt opbyggelige bøger (»Slesvigske fortællinger«, »Paa rejse i mit hus«, »Herrens røst i haven« osv). Senere lagde han dog ingen vægt paa dem. Evangeliets forkyndelse blev alt for ham. Biskop, dr *H. Fuglsang-Damgaard* skrev: »N var en førerskikkelse i Nordslesvigs kirkeliv før krigen. Han elskede Slesvigs folk og land. Han kendte landet, hans sind var aabent og vidtfavnende nok til at føle sig ind i alle forskelle i folkesjæl og folkemaal, og hans tale var smidig og bøjelig, men samtidig aandsbaaren og stærk nok til at udtrykke alle de skiftende farver og toner i folkets liv. Han var en Herrens tjener. Han sang om den store glæde: at være frelst i Jesu navn. Hans liv var ikke delt. Hans tale var ikke én og hans færd en anden. De faldt sammen. Derfor havde hans ord saa stærk en vægt.« Hans gerning fik betydning for hele egnen. »Den sidste nordslesviger kaldte han sig. Han kendte den rette førers ydmyghed, han var sig bevidst, at han var sendt, at han havde faaet et budskab betroet, at han ikke ejede noget, han ikke havde faaet givet. Han var rede i tide og i utide.«

(Helene Jensen og Kirstine Wormark: Pastor Nic. C. Nielsen).

Om Højrup kirke digtede han:

Min lille kirke, som fra bjergets nakke
saa vidt og frit beser det pæne land,
ud over eng og aa og by og bakke
dit blik lod glide fjernt til himlens rand.

O, stod jeg dog saa frit som du, min kirke,
og saa uhindret af de tusind ting,
saa, hvad jeg her skal virke og skal dyrke,
saa klart som du fra bjerget ser omkring.

Min lille kirke, ja, dit rum er lidet,
dit syn ej stolt, dit indres pragt ej stor,
men du har tag og plads og ro os ydet,
saa vi i dig har hørt Guds gode ord.

Du passer godt til mig, min lille kirke,
min evne er ej stor, min kraft kun svag,
dog lade Gud mig i mit kald kun virke,
saa jeg staar tro for Ham paa dommens dag.

Brødremghs udsendinge kom tidligt hertil, og de har stadig venner her. Ogsaa Lt Mf fik i disse aar og flg en kreds i sognet og arbejdede med sdsk, ungdomsarbejde og møder.

I pastor Ns tid samledes store skarer til gudstj, ogsaa fra nabosognene, ja helt fra Hygum. Han var elsket i sit sogn, højagtet, ogsaa bl de gr. Unge ville nødigt møde ham om aftenen, saa kunne de regne med at blive sendt hjem i seng. Da han som pensioneret boede i Flensborg, sendte hans venner her ham levnedsmiddelpakker, som han bragte til sine venner i fængsel eller i tugthus eller til dem, som var i nød under verdenskrigen. Til hans begravelse kom der kranse baade fra grever i Danmark og fra tugthusfanger i Tyskland (Rendsborg).

Pastor *P. D. Paulsen* (1888–96) var født i Højer, fl t Ballum, en god præst, som godt gik i *Nielsens* spor. Det hedder i »Nordslesvigsk kirkeliv«: Det mest fremtrædende ved pastor Ps karakter var en sjælden venlighed og varme, og det var det, som gjorde hans omgang saa elskelig for alle. I den første tid af sin præstegerning blev han grebet af det ansvar, som hans embede medførte, men han var ydmyg og oprigtig nok til at indse, at han ikke af sig selv kunne give sine tilhørere det, de hungrede efter. Denne erkendelse førte ham altid dybere ind i skriften, indtil han mødte den Gud, der tilgiver synder. Evangeliet om retfærdigheden blev hans styrke, og siden da var det hans livs største glæde at forkynde dette evangelium. – Han fl t Ballum og døde 1904, kun 47 aar gl.

Helt anderledes var pastor *C. O. L. Fischer* (1896–1915), udpræget tysk, han var født i Haderslev, kirkebesøget tog meget af. Han var flittig til at besøge syge og nødlidende. Han meldte sig som frivillig i krigen, kom i begyndelsen af 1915 til Vestfronten, hvor han faldt hurtigt efter. Ogsaa læreren i Højrup faldt i krigen.

1915–18 blev sognet betjent af præsterne *Wind,* Arrild, *Nielsen,* Toftlund, og derefter af de tidligere missionærer *Poort,* kst Toftlund, se Branderup, og *Toft,* kst Toftlund (se Lintrup-H). Pgd blev under krigen benyttet som kvarter for tyske soldater ved grænsebevogtningen.

Pastor *Hans Matthiesen* (1918–20) fl t Karlum. Biskop *J. Gøtzsche* skriver om den unge pastor M, der havde været med i krigen, hvor en granat havde slaaet ham omkuld, hvorved han havde faaet et nervechok, der havde skadet hans hukommelse. Han var en varm og from mand, men stærkt pietistisk bestemt og uden sympati i sognets store masse. Han irriterede folk med stærke udtalelser, som f eks naar han erklærede, at Arnum var som et Sodoma og Gomorra. (Gøtzsche: Erindr, s 162).

Krigsaarene 1914–18 var en tung tid. Fra de mange hjem indkaldtes mændene i deres bedste alder, 34 faldt derude, baade sognets præst og lærer. De gl mænd og de store drenge maatte sm m kvinderne forrette arbejdet paa gaardene. En del russiske krigsfanger fra Estland opholdt sig her og hjalp til paa gaardene. Da sognet ligger nær den gl grænse, var en del soldater indkvarteret her som grænsevagter, ogsaa i den tomme pgd.

Tiden efter 1920

De nationale modsætninger har til tider været noget skarpere her end i flere af nabosognene. Omkr 1864 var sognet rent dansk, men efterhaanden gjorde det tyske mindretal sig stadigt mere gældende. Der blev bygget en tysk husholdningsskole, og amtsbanerne oprettede en stor jernbanestation i Arnum med tysk personale. 1920 afgaves 103 tyske stemmer, men nu er sognet faktisk rent dansk.

Den første danske sp, pastor *Holger Rafn* (1921–24) var som pastor Vald Thisted en fin poetisk og musikalsk natur. Han var ret velhavende, søn af en fabrikant i Aalborg, hvor han havde været kantor ved Budolfi kirke. Han skrev bibelske fantasier og noveller, biografier af William Carey, Guido Verbeck og Ansgar. Men han og hans hustru var bymennesker, og han søgte hurtigt herfra og blev 4. præst (kkp) ved domkirken i Kbhvn. Han var KC.

Pastor *N. A. Paulsen* (1925–63) slog sig til gengæld til ro her. Han var sønderjyde, født i Ladelund, præstesøn fra Hellevad-E. Sluttede sig til IM. Han skriver 1963: Kkg 5 pct, kun lidt kirkelig interesse, IMsmf og mh (55), børnegudstj, Lt Mf, møder for unge, fh.

Pastor *H. Bisgaard Christiansen,* siden 1964, skriver 1967: Ca 30 i kirke alm søndage, IM smf, Lt Mf, forsøg med ungdomsklub i pgd, ungdomsf i private hjem, ledet af Lt Mf, aabent hus i pgd (forsøg), kirkeblad (fælles med 11 sogne).

Indre Mission fik især indgang i pastor *Nielsens* tid og Lt Mf i pastor *Fischers* tid, begge kredse har stadig holdt deres møder i det fælles mh, et beboelseshus i Arnum, købt og indrettet til mh omkr 1932. Blandt IMs ledere nævnes: Gdjr *Søren Ferslev,* Arnum, † 64, en glad og frimodig kristen; rentier *M. Thomsen* (* 89 †69); lærer *P. N. Hansen,* Arnum, kirkesanger siden 1947, bm Sommersted ungdomsskole.

Lt Mf har været ledet af gdjr *Peter Krogh* (* 1856, † 36), Højrup, en begavet og belæst mand, redigerede nogle aar Lt Mfs blad for Nordslesvig, aabnede sit hjem for mange talere og møder. Gdjr *Jørgen Lund* (* 1854, † 45), Højrup, senere Arnum, arbejdede flittigt for Lt Mf og Brødremgh. En dt var gift med brødremghmissionær *P. J. Terp,* der blev sp i Vrove-R. Hans søn, gdjr *Peter Lund,* blev fmd for Lt Mf her, nu gdjr *J. B. Fredensborg.* I fh (med rutebilst, afholdsrestaurant, gymnastiksal) har gdjr *Magnus Smidt,* Arnum, været fmd.

Skolen. Centralskole fra 1962 i Arnum med

realafd, skolen i Højrup blev nedlagt. Centralskolen ledes af skoleinspektør *P. Haugaard.* Ovenn lærer *P. N. Hansen* fl t Arnum. 1923–34 virkede lærer *P. L. Clausen* i Arnum og øvede et ihærdigt men vanskeligt arbejde i ungdomsf. Var kirkesanger, og hans hustru var organist. Han har skrevet en sognehistorie, opbevares i pgds arkiv.

1925–45 var der tysk privatskole i Arnum, til sidst i egen bygning, overtaget af kommunen 1945. Den tyske frimghpræst fra Løgumkloster holdt gudstj her.

Amtsraadsmedl *Hans P. Sølbæk* (* 75) var medl af menighedsraadet.

Under **besættelsen** 1940—45 saas i lange tider ingen tyske her. Nogle faa unge meldte sig frivilligt til den tyske hær, én faldt. 1944 kom der stor indkvartering, da der skulle anlægges et forsvarsværk over landsdelen. Og dette skulle gaa lige syd om Højrup by. En bred tankgrav blev gravet, maskingeværreder, løbegrave o s v anlagdes, kun 10 m fra pgd var der en løbegrav. Hele anlæggets front var vendt mod nord, da englænderne marcherede syd fra op gn Slesvig, blev fronten vendt mod syd. Først arbejdede danske arbejdere her, de blev indkvarteret i skolerne, fh og mh, senere kom tyske arbejdere sydfra. En del af bønderne paatog sig kørsel. 5. maj 1945 var uforglemmelig, og det var et ynkeligt syn at se de tyske soldater vandre sydpaa (NA P). Det tilføjes, at sognet desværre nationalt var noget »speget«. Mange »flirtede« med besættelsesmagten, kun ganske faa meldte sig som frihedskæmpere (til aller sidst).

1924 oplyses: Kkg ikke god, 4 pct, dog samler kirke- og missionsuger med fremmede talere mange. De aandelige forhold er ikke lette, nogen national brydning, IMs forkyndelse samler bedst. Møder i skolerne og paa Arnum børnehjem. Nogle Lt Mf, god KFUM (13), pigemøder, ungdomsm i pgd med ret god tilslutning. En KFUM-præst, der vil lægge vægt paa ungdomsarbejdet vil faa en stor og taknemmelig arbejdsmark. 1931: Kkg 7 pct, lille IM smf, lille KFUM, lidt Lt Mf, nogen national brydning, uheldigt, at kirke og pgd ligger i en udkant af sognet. Tysk privatskole. 1943: do. 1955: Kkg 5 pct, smaa IM smf, 2 børnegudstj, ungdomsm, kirkeblad, Lt Mf. 1963: Se ovf.

Højrup kirke ligger højt og ret ensomt ved landevejen med vid udsigt. Den oprind romanske kirke er præget af senere ombygninger. Opført af tuf, kvadre og munkesten paa granitsokkel med hulkant under skib og kor. Nord- og østmuren ombygget efter lynnedslag 1855, da koret og sydsiden af skibet skalmuredes, samtidig fjernedes et sakristi fra 1759 mod nord og et præsteværelse mod øst paa en tidligere apsis' plads. 3 oprind vinduer og norddøren er bevaret tilmuret. Lavt taarn med pyramidespir af munkesten. Blytag. Hvidkalket. Et vaabenhus mod syd nedrevet (maaske den første skole i H, da vaabenhuset har været forsynet med kakkelovn) saa den lille kirke nu kun bestaar af skib, kor og taarn. Hele nordsiden er uden vinduer bortset fra lille, nyere vindue mod vest. Taarnrummet er hvælvet, nu vaabenhus. Kor og skib har bræddeloft fra 1862. Paa bjælkernes overside ældre lofter med malede dekorationer fra ca 1755. Høj korbue m kragbaand, af to sidealternicher var den nordre tilmuret til 1968, den sdr gennembrudt af opgangen til prædikestolen. Trefløjet, sengotisk altertavle fra ca 1450 m barokke vinger og topstykke fra 1716. Midtfeltet (relief af Kristus som verdensdommer ml Maria og Johs. Døber) er 1902 fjernet til Flensborg mus og erstattet m et nyt krucifiks. Tilbage staar 4 smaa helgenfigurer, samt i sidefløjene de 12 apostle, to sæt alterstager, det ene fra 1635, det andet fra 1798. Alterskranke med hjertebalustre fra 1736, romansk granitfont fra 1933. Den oprind font købt til Flensborg mus, ligesom en figurgruppe fra ca 1300 af Maria m barnet. Lille, sengotisk krucifiks fra ca 1400 ved koret. Over korbuen et stort sengotisk krucifiks fra 1200-tallet. Ret enkel prædikestol fra 1582 med evangelistmalerier fra 1700-tallet, lydhimmel fra 1700-tallet. Nogle af de lukkede stole er fra 1696, flere fra 1767, resten nyere efterligninger. Præste- og degnestol fra ca 1800. Pengeblok og klingpung fra ca 1700. Vestpulpitur fra 1729 med orgel fra 1953. Klokke fra 1611. Mindetavler, gravsten, 150 sd. Ligkapel v f kkg opf 1964. Kirken under restaurering 1969.

Danm kirker XXI, Tønder a, 270—80.

Folketal: 1860: 633, 1910: 756, 1925: 862, 1965: 1109.
Altergæster: 1922: 400, 1934: 172, 1942: 182, 1954: 212, 1962: 180.
Menighedsraad: 1922: 3 n IM, 3 u p, 1934: 2 IM, 2 Lt mf, 1 gr, 1 u p, 1942: 3 IM, 1 gr, 1 soc, 1 ty, 1953: 3 IM, 3 u p, 1 soc, 1965: 2 IM, 1Lt mf, 3 up, 1965: 2 IM, 1 Lt mf, 1 soc, 3 u p, valg, fmd gdjr P. Petersen, Arnum.

Sognepræst

Indt: 1860: a) 107 rug, 200 rdl, b) 130 rdl, c) 4 lpd ost, 5 lpd smør, 70 sn æg, d) 286 rdl, e) 20 td ld ager, 20 eng, spredte flere steder, 200 td ld hede. Grundmuret, ubekvem pgd, 16 fag, paa en lyngbakke. — 1922: 3. kl, 1958: 12. kl, Pgd opf 1907.

19. 25. aug 1842–28. juni 55 (rkp Nykøbing-L-E 21. maj 36): **Niels Georg Fabricius,** * 10. juni 05 Ansager. Forældre: Sp der Vilhelm F († 24) af Ansager, og Ingeborg Margrethe Øllgaard. Stud Ribe 25, c okt 30 (h), † 28. juni 55. ~ 14. okt 36 Christine Marie de Teilmann, * 16. maj 07 Endrupholm, † 7. okt 75. Forældre: Proprietær Thøger T og Else Larsen (ikke Hansen, som hos W). – Om F, se ovf.

20. 8. okt 1855–14. april 62 (adjunkt Aarhus 47): **V. A. Thisted,** fl t Tømmerup, se der.

21. 17. juni 1862–20. maj 67 (ord kat Nysted-H 20. marts 54): **S. S. Giessing,** afsk p gr a edsnægtelse, se sp Hørby, Tuse herred.

22. 1867–73: **Sønke Jessen,** fl t Døstrup, se Sottrup.

23. 1873–88: **Nic. C Nielsen,** fl t Sommersted, se Tandslet.

24. 1888–96: **P. D. Paulsen,** fl t Ballum, se der.

25. 1896–1915: **Carl Otto Ludwig Fischer,** * 7. febr 68 Haderslev.
Faldt 27. febr 15 som officer i den tyske hær (ved Moulin).

26. 1918–20: **Hans F. Matthiesen,** * 6. febr 89 Enge. Fl t sp Karlum 20 (se ovf.).

27. 21. marts 1921–16. aug 24 (hjpr og kantor Budolfi k, Aalborg 1. jan 12): **Holger J. Rafn,** fl t kkp domkirken Kbhvn, se der.

28. 27. marts 1925–30. april 63: **Nicolai Asmus Paulsen,** * 5. april 96 Ladelund. Faderen: Sp i Hellevad-E, † 04, se der. Stud Flensborg 19, c 25[1] (h_1), afsk 30. april 63, † 13. jan 67. ~ 16. april 25 Bothilde Jendresen, * 18. dec 92 Rise, Aabenraa amt. Forældre: Førstelærer Hans Theodor J og Hannechen Margrethe Christine Adolph. – Søn: Sp Grimstrup-VN.

BM Indre missions kredsbest, Tørninglen 36, Red Kirkeblad for 11 sogne, 1950—61.

Pastor *N. A. Paulsen* var en personlighed af høj karat. Han gik ikke i folk med træsko paa, men han hørte til dem, der vandt ganske afgørende ved nærmere bekendtskab. Trofast var han mod alt og alle, naar først hjertebaand var knyttet eller en forpligtelse bandt

ham. Hans mor var enke, siden han var dreng. »Naar jeg kom hjem paa orlov fra fronten eller som student paa ferie fra Kbhvn og sad paa skammel ved mors knæ, saa var alt godt,« sagde han engang. Trofast mod sit hjem, trofast mod sine venner. Hele sin præstetid tjente han i samme mgh. Forholdene var ikke af en art, der skulle gøre tanken om forandring urimelige. Men han blev. Han, der som ung havde helbred og kræfter som en bjørn, fik efter ikke ret mange aars præstetjeneste et fysisk knæk (astma), der plagede ham resten af livet, voldte ham besvær under de utallige husbesøg, han foretog til fods – han ejede hverken bil eller cykle – krævede en kraftanstrengelse af ham under alter- og prædikentjenesten, og til tider gjorde ham aldeles uarbejdsdygtig. Klimaet paa stedet og hans helbred forligedes daarligt, men han holdt ud, han var trofast. Han følte sig hjemme inden for IM, havde selv i begyndelsen af sin præstetid sammen med sin gode hustru oplevet et afgørende aandeligt gennembrud. Der var ingen vaklen i hans forkyndelse. Den fremragende prædikant var han ikke, men hans tale var præget af ægthed og hjertevarme. Han kendte til at tigge og bede paa Kristi vegne: »Lad jer forlige med Gud!« Et vidne var han, et trofast vidne. *(A. Westergaard-Jacobsen).*

29. 11. juni 1964 (hjpr Aabenraa 1. maj 63): **Herluf Bisgaard Christiansen,** * 10. juli 31 Kornum. Forældre: Gdjr Niels Christian C og Petrea Andersen Bundgaard. Stud Rønde 53, c 62^2 (h-61). ~ 30. aug 59 Frida Velaja Jeritslev-Hansen, * 24. april 36 Garkida, Nigeria. Forældre: Missionær Jerslev Nikolaj J-H og Kathrine Graversen. – Broder: sp Rind. 1969 fl t sp Taanum-H.

Litt foruden ovenn: Sdj aarb 1889, 177, 189, Nord fortidsminder II, 247—49, Sdj aarb 1913, 94 f (præsteindberetn), K og S, 1953, 138 f, Heiselbj, P. 239 f, Caroline E. Andersen: Grams hist 1926, 37, 41, 50, Vider og vedt III, 29—30, fru K. Terp: Minder fra et troende hjem, Hj og Tr IX, 37 f.

ARRILD

Arrild sogn, 5541 ha, præges mod vest af et bakkeølandskab formet som et højdedrag fra nord til syd, fra Højrup-højderne mod nord til bakkerne ved Vongshøj mod syd ned mod Nr. Løgum. Største højde ved Højbjerg, 62 m. Ellers er højderne ikke over 40 m, adskilt af lavninger med mose og enge, et grenet system af kilometerbrede flader, der staar i skarp modsætning til kuplerne. Hovedafvandingen sker gn Skallebæk-Fiskbæk, sognets østgrænse, samt Lobæk. De forgrenede eng- og mosedrag præger sognet mod øst og syd. Mod øst en bakkekuppel (indtil 30 m), med en række storgaarde, *Roost.* Tidligere fygningsomraade og indsande med lyng, enebær osv (fredet) »Helmpolde«. En del mose. Fygningsarealerne mod nord og vest nu overv beplantet. Ret god jord paa bakkerne. Meget er opdyrket og tilplantet i de senere aar, moser er kultiveret (en del udført af fanger fra Renbæk fængselsafd i Vodder sogn). Her husmandskolonien *Bjørnkær.* Rester af gl skov, store plantager, Arrild pl, 67 ha, en del af Lovrup skov, 612 ha, Hønning plantage mm. – Byerne A, bymæssig bebygg, 325 indb, med sogneskole fra 1909, sidst udvidet 1962, bibl, sportspl, afholdskro, mm, Roost m skole fra 1942, nedlagt 69. Hønning m skole fra 1944 nu fabrik. Bebyggelser: Øbjerg, Skikkildmund, Højbjerg, Svinhøj, Fiskholm, Lindet, Bjørnkær mm.

Oldtidsminder: 6 høje fredet, 62 sløjfet, flere i et bælte fra A til Hønning, enkelte fund. En helligkilde fandtes ved A-Hønning vejen (Schmidt: DH 156). Voldstedet Søndervold i Roost enge bestaar af 2 borgbanker, omgivet af en fælles voldgrav; udjævnet ved pløjning. I engen øst for Rugbjerg lige ved Fiskbæk ligger et smukt bevaret voldsted, Nørrevold eller Ørnsholm med 2 grave og borgbanker.

Blandt **gaarde** nævnes: Rugbjerg, 156 ha, fra 1786 i samme slægt, 1903—48 ejet af sognefoged **Nic. Bergholt,** se ndf, nu **H. J. Bergholt. Roost** kunne karakteriseres som byen med de store gaarde (126—150 ha). Fremtrædende slægter har siddet her i flere generationer; men byen blev haardt ramt af landbrugskrisen i 1930erne. **Fogedgaarden,** som 1662 blev tilskødet ridefoged **Hans Outzen,** har i mange aar været ejet af slægten Outzen, senere slægten **Thomsen,** 1942 delvis udstykket. Her var gæstestue for kongen fra 1697. **Hofmannsgave,** 140 ha, ogsaa i slægten Thomsens eje. 1880—1919 ejet af den nationalt fremtrædende **Hinrich Thomsen** (* 1845, † 1919). **Roostgaard:** Her fødtes 1625 den fra Kronborg kendte helt, **Hans Rostgaard,** fra hvem slægten R stammer. I de senere aar i familien **Madsens** eje, udstykket, nu 64 ha. Fogedgaarden har en smuk, udstrakt, hvidkalket, hovedbygn med frontespice mod haven. Lignende hovedbygninger paa Sandet, Rostgaard og Hofmannsgave.

Genforeningssten fra 1923 ved den nedlagte Hønning skole. Hønninggd nu u fængselsvæs (Renbæk).

Under den tyske administration var sognet delt i 3 kommuner: Arrild, Hønning, Roost.

Stemmetal: 1871: 96 dsk, 21 ty, 1920: 382 dsk, (91 tilrejs), 72 ty (15 tilrejs), 1964: 448 dsk, 26 ty.

Af den ældre præstehistorie

Det ligger i det dunkle, hvem der var den første luth sp. Præsten hr *Bartolt* nævnes 1564. Provst *Peder Jacobsen* døde 1606. *Bertel Jacobsen Grøn* døde 1630 i kordøren. Man ved ikke, hvem der kom efter ham, men 1647–59 var *Hans Ditlevsen From* (af Nustrup) sp her. Svenskekrigen 1658–60 satte dybe spor. Der blev røvet og brændt og brandskattet, saa der under den næste sp, *Peder Jonsen Schnell* (1659–1704), maatte foretages store restaurationer i kirke og pgd. Han efterfulgtes af sin søn, *Chr. Mechlenburg Pedersen Schnell* (1704–1720). Slægten *Outzen* i Roost gjorde meget for at forskønne kirken i aarene 1700–50. *Andreas Clausen Slange* (1720–45) af Toftlund, prædikede ved vis 1743 over slutningen af Fadervor. *Brorson* skriver, at »hans forgænger som biskop efter høj ordre maatte reprimandere Slange for hans hidsighed mod en gudfrygtig familie i sognet, som han ansaa for skinhellig. Slange havde »larmet imod dem paa prædikestolen«. Men Brorson fandt ham denne gang »stille og moderat«. Mgh syntes attent, ungd ulastelig.« – *Christopher Hammersteen* (1745–59) var søn af en brygger og havde været skibspræst. *Brorson* omtaler ham som »forhen meget forfalden til drik, men havde nu ganske forladt drikkeriet« (1750).

Han katekiserede skikkeligt, og intet blev klaget (Vis 58). – *Jens Jensen Ibsen* (1759–73) fl t rkp Kerteminde, skal have været meget fattig, hans enke døde som betlerske. – Provst *Andreas Boysen* (Boethius) (1774–90) af Magstrup, var gift med en dt af *Nic. Freuchen,* sp Branderup, kom hertil fra Spandet. Han beretter i den ældste kirkebog (fra 1659, paa latin): »12. s e trin 1783 blev ved et nedfarende lyn spiret paa vor kirkes taarn, ak! ikke blot antændt, men taarnet fortæredes næsten af flammerne. Begge klokker, den store og den lille, brast med et stort brag og sønderslog hvælvingen i vest, mens blytaget i draabevis smeltede bort. Tak ske Gud, som gav held til den aarvaagenhed og det farefulde arbejde, som de hosstaaende tilskuere udviste, idet de med mellemstore græstørv rejste en skillemur mellem taarnet og tempelhuset, saaledes at vor kirke saavel som nabohusene, der var stærkt udsatte, blev frelst. Næsten hele natten igennem brændte taarnet langsomt ned. Det var et grufuldt syn at se taarnet blottet for blytaget, gennemluet af flammerne. Den gode Gud afvende i naade alt ondt fra os!«

Boysen havde en kapellan, *Hans Carstensen,* som 1798 blev sp i Sdr Løgum. »Han betragtede alle folk som gode kristne, for hvem der ingen fare var for at gaa fortabt, selv om de dansede, drak og spillede kort.« (J. Br 420), han var nok rationalist.

Pastor, mag *Jens Seidelin* (1790–1806) var forfatter (N 552), skal have været en »vældig tobaksryger, røg 12 piber før gudstj«. (W I, 104). *Gregers Johs. Discher* (1806–16) af Birkerød fl t Følleslev-S. Han var »en sund aand i et stærkt legeme, havde gode evner, et rent sind, et kærligt og deltagende hjerte, stod i det bedste forhold til sin mgh, agtet og afholdt af mgh og foresatte, gjorde meget for kirke og skole« (Saml nekr 1. 9. 24). Biskop *Mynster* (Vis 71) omtaler hans prædiken som »meget god, men ikke stringent, foredraget med sjældent liv, frihed og kraft«. Nærmest rationalist. Han blev provst 1824. *Søren Faurschau* (1816–36) var købmandssøn fra Aarhus, havde været præst flere steder i Norge, omtales af Wiberg som »et slemt, halvt rasende menneske«, han var uomgængelig og efterhaanden utilregnelig, hvorfor han fik kapellan, som dog ikke turde bo i pgd. Naar han havde ærinde i pgd, tog han med sig den bonde, han boede hos. Pastor F foranstaltede i 1826, at kirkens mindste klokke, som var blevet ødelagt ved taarnbranden 1783, blev omstøbt i Flensborg.

Den »kønne opvækkelse«, som Brorson omtaler i flere vestslesvigske sogne, nævnes ikke under Bs visitatser for Arrild sogn, men den kan maaske alligevel have været mærkbar.

Provst, dr *Jens Holdt* omtaler A sogn som et af de steder, hvor Brødremgh fik fast holdepunkt.

Johannes Anton Storm Borchsenius (1836–39) af Hesselager, havde været sp i Henne-L, han døde her, kun 34 aar gl. Han var højt begavet, men da *P. Larsen Skræppenborg* kom til Arrild 1837 for at holde forsamling, satte B sig derimod og truede med øvrigheden. Forsamlingen blev alligevel holdt, vist hos *Erich Bastian,* og *P. Larsen-S* siger, at »der var stor bevægelse og velsignelse ved mødet, næsten alle græd«. Pastor B blev vist senere ven af forsamlingerne, han blev efter eget ønske begravet i den nordøstlige ende af kirkegaarden, hvor ogsaa det tro vidne, pastor *Brodersen,* der virkede i Arrild 1896–1905, blev begravet. – Der var enkelte, som var »salt i menigheden«, især den gl »Jerk«, *Erich Andersen Bastian* (* 1789 i Arnum, †1860).Han hørte til de stille i landet, men var højt agtet for sin sande kristendom. Mange syge sendte bud efter ham. Han var gift 3 gange, hans sidste hustru var søster til den troende gdjr, *Hans Schmidt,* Arrild (Arnum). Hans søn, *Anders Bastian,* tjente i Christiansfeld og ville nødigt derfra, men fulgte sin faders ønske om at overtage fædrenegaarden.

Som et udslag af de nye religiøse strømninger i det 19. aarh samledes en oktoberdag 1842 nogle mænd hos *Erich Bastian,* Arrild: *Peter Riis,* Løgumkloster, *Martin Buck,* Skærbæk ,og *Peter Petersen Felger,* Arnum. De talte om, hvad de havde læst i Brødremghmissions-blad (udg af *N. J. Holm),* og om den lille missionsbog fra 1842. De blev varme for sagen og blev enige om at stifte en YMforening, dels for at støtte YM, dels for at komme sammen med andre missionsvenner. Fra Brødremgh var ingen til stede, men de skrev til *N. J. Holm.* Planen var at støtte Brødremghmissionen paa De dsk-vestindiske øer og der skulle holdes en aarlig missionsfest. 6. jan 1843 blev en indbydelse, underskrevet af 26 mænd, udsendt, og stiftelsesfesten blev holdt i Christiansfeld 14. aug 1843. Over 100 indmeldte sig. Det blev bestemt, at der skulle holdes missionsfest hvert aar i juli i Christiansfeld, og man begyndte at udgive »Evangelisk missionstidende«. Nordslesvigsk missionsforening blev til stor velsignelse og fik megen betydning i Sdj. (J. Br 548).

Pastor *Anders Ørbech* (1839–70), søn af handelsmand i Ribe og gift med en datter af pastor *Høyer,* Hee, kom hertil fra Branderup, og er nok den mest omtalte sp i Arrild i 19. aarh. Som omtalt under Branderup, begyndte han tidligt som forfatter, han udgav 1820 som hjpr i Hee en bog om bierne, 1822: »Betragtninger og bønner«, senere »Vejledning for gamle og unge til krd«, og 1825: »Til opbyggelse«. Mærkelige, springende bøger, med ejendommelige stemningsudbrud og indfald (naar han lader et tordenvejr prædike for sig, om sin fødselsdag, om julen osv), men alt baaret af en egen barnlig fromhed. Tidligt sluttede han sit forfatterskab, maaske følte han sig skuffet som forfatter som paa andre omraader, rolig og ligevægtig var han næppe. Han gjorde sig skyldig i flere embedsforseelser (se Branderup), hans lyst til at bryde lovene blev ved at følge ham og skaffede ham stadig nye besværligheder. Biskoppen kunne endnu 1842 og 1843 anbefale ham til forflyttelse og anførte Øs »gode teologiske kundskaber, embedsduelighed og retsindige tænkemaade«. Gamle forseelser lagdes ikke i vægtskaalen. Men da Ø 1848 søgte forflyttelse, skrev biskoppen: »Det var efter min mening godt, om supplikanten ville og kunne paa passende maade entlediges, jeg har ingen grund til at anbefale ham til et andet og større em-

bede«. Uroen 1848–50, præstens indre splittethed medførte mange skrivelser fra og til Arrild pgd. 1848 var Ø blevet grebet af panisk skræk søndag morgen kl 4, da han skulle have konfirmation kl 10, og var rejst bort uden varsel, ved en anden lejlighed skrev provsten: »Ø er uden for loven og kan sige og gøre, hvad han vil, thi ingen tager notits af hans snak«. Øs skrivelser synes at blive mere og mere forvirrede, uvejret trækker sammen, og ministeriet opfordrer ham til at søge sin afsked. Men samtlige beboere ønskede at beholde ham som præst, og da alle skrev under derpaa (og hans økonomiske forhold var vanskelige), svarede han, at han ikke var villig til, som foreslaaet, at søge om afsked. Biskoppen mente ikke, at der skulle tages hensyn dertil, men ved markedet i Ribe traf biskoppen sognefogeden fra Arrild, og han udtalte sig til biskoppen med bondens forsigtighed og lod ingen bestemt ytring komme frem. Nogle dage efter var 4 mænd fra Arrild hos biskoppen, og de udtalte sig i overensstemmelse med de 3 andragender fra de 3 kommuner i sognet, at de ønskede at beholde Ø, som de roste for den iver, hvormed han varetog sin sjælesørgergerning og besøgte syge og betrængte i sognet. De indrømmede nok, at han konfirmerede børn med daarlige kundskaber fra andre sogne, men det gjorde han kun for at hjælpe de fattige. Ø selv skrev, at han fandt sagen besynderlig. »Jeg haaber, at ingen bedre end jeg har gjort sin pligt, og særdeles opført sig passende under krigsurolighederne«. Hvis han havde været uden familie, ville han »med glæde have taget imod afskeden!« Biskoppen gav tydeligt til kende, at mghs tarv krævede Øs fjernelse fra embedet, og at det uvæsen med antagelse af fremmede konfirmander ikke kunne taales. Men i Arrild sogn stod sognefoged, tillidsmænd og beboere fast. De ønskede at beholde deres præst.

Dette omtales saa udførligt, fordi det viser et sønderjysk sogns trofasthed mod sin præst. Provst, biskop og minister maatte bøje sig. Den præst, som myndighederne og kolleger ansaa for uskikket til præsteembede, havde formaaet at vinde sit sogns kærlighed og agtelse, saa myndighederne mente intet at kunne gøre.

Efter sejren skrev Ø »muntre« breve til provst og biskop. Ø blev i Arrild, og paa sine gamle dage skrev han, at han ikke kunne tænke sig at forlade dette sted, hvor hans kæres grave var, og hvor han havde været præst i saa mange aar. – Pastor *Ørbech* havde efter Fr VII's eget udsagn holdt den bedste tale til ham, da han mellem krigene kom igennem Arrild, over ordet: Velsignet være han, som kommer i Herrens navn. *Christine Daugaard* skriver i sin bog med breve m m om biskop Daugaard, at pastor Ø i Arrild blev omtalt af biskoppen, naar han kom hjem fra visitats i Arrild: »Øs prædiken saavel som hans samtale med min fader fandt min fader mærkelig, men han staar for fader som en interessant personlighed. Han var det da ogsaa, havde mod til at vie den unge *Skrumsager,* en begivenhed, som min fader maaske ikke havde kendt.« CP tilføjer (s 292): »Lad det gælde: en interessant personlighed, en mere anerkendende dom kan næppe skaffes til veje!« Til sidst var Ø næsten blind og døv. (Aug. Fr. Schmidt i Sdj mdskr 1940).

Øs folkeyndest var af temmelig ubestemmelig art, og den var mærkelig, fordi han selv indtog en noget tvetydig stilling i den slesvig-holstenske sag i dette danske sogn. Da alle Tørninglens præster enedes om at udstede en offentlig erklæring om deres trofasthed mod Danmark, gik Ø sine egne veje og skrev en vidtløftig udredning af sine tanker, saa provsten bemærkede: »Ø har maculeret vor protest og efter min mening gjort den ubrugelig efter sin oprindelige bestemmelse.« Bagefter gav Ø tilkende, at han alligevel ville skrive under, men paa en saa komisk maade, at man gav afkald derpaa.

Tiden 1870–1920

Den første tyske sp var *Wilhelm August Hillegaart* (1871–80), derefter *Johs. H. S. Carlsen* (1880–89), fl t Ballum, se Aastrup v Had, *Karl W. H. G. Wassner* (1890–95), se Fjelstrup. Han var 1892 betænkelig ved »at skulle tage parti imod en del af sin menighed«, da der var tale om, at præsterne skulle have ansvar for lægprædikanternes virksomhed i sognet (CP 186), *C. C. H. M. Brodersen* (1896–1905), se ndf, *Sønke Andresen* (1906–10), fl t Ballum, se der, *H. P. Wind,* (1911–17), se Døstrup, stod IM og Brødremgh nær, en alvorlig, nidkær præst.

Pastor *J. L. Schmidt* skriver, at han ved samtaler med de gl i sognet har faaet det indtryk, at de tyske præster, som alle flyttede ret hurtigt herfra (de var uddannet i Kiel omtrent allesammen), vel ikke alle kunne følges med deres sognebørn, hvad det nationale angaar, men disse præster var pligtopfyldende, nøjagtige og punktlige. Embedet blev passet grundigt i løst og i fast. De skabte sig respekt. Deres forkyndelse var ægte luthersk, og de havde føling med deres sogn, var ansvarsbevidste, konfirmationsundervisningen var meget grundig. Der blev lært noget, salmer og bibelord blev lært for livet.

De fleste flyttede til sogne i Sdj, særligt huskes pastor *Brodersen,* som døde her, se ndf. I skolen var der i det danske sogn kun tysk undervisning. Ville børnene have dansk-timer, maatte de have dem efter den egtl skoletid. Børnene sad paa de lange bænke ved deres skraapulte, en tid havde læreren 80 børn paa én gang. Der var ikke mange fag, men de blev lært grundigt. Lærerne i A var tillige degne i kirken, og det gav dem en vis anseelse. Degnene var betydelige og myndige personer, de gl husker især degn *Nissen,* som gik op og ned ad kirkegulvet under salmesangen. De tyske gendarmer vaagede skarpt, satte i rette, indberettede om der var noget at bemærke. Den gl *Peder Kjær,* A, († 1930) kunne levende fortælle derom, han skrev endog digte derom... én af de lune sønderjyder, der nok kunne forstaa at omgaas myndighederne paa fast og værdig maade. Det taaltes f eks ikke gerne, at en bondemand røg af en pibe med et dannebrogsflag paa porcelænshovedet. Socialt var der megen fattigdom, og krigen 1914–18 var en haard tid, 23 mænd her fra sognet faldt.

Lærer *Clausen,* der var her 1920–21, og digteren *Vald. Rørdam* skrev om *Peder Kjær.*

Det kirkelige liv var meget stilfærdigt. Lt Mf, som havde indgang i flere nabosogne, kendtes næsten ikke. Det var Brødremgh og IM, som prægede det aktive kirkeliv. Indremissionær *Andreas Boisen,* Rødekro, udgik herfra. Han var landmand her, men under krigen fik han en fod ødelagt, maatte opgive landbruget og blev indremissionær. Han var ud af en IM-præget slægt, som holdt Bibel og kristendom højt.

Sognets aandelige struktur paa det jævne, men kkg var god. Noget egentligt gr liv mærkedes ikke, bortset fra, at enkelte familier sluttede sig til frimgh i Bovlund. – Slægten *Bastian* har i det hele sat sit aandelige præg paa sognet, idet der i denne slægt findes familier med trosliv endnu. Troslivet her synes at have forplantet sig gn enkelte slægter, uden at der kan være tale om egentlig vækkelse. Ellers har stilstand og materialisme præget. Folk kom i gl dage kørende fra hele sognet til kirken, staldede op i kroen, gudstjenesterne var lange, nu og da rejste enkelte sig for at strække benene.

Det er nærmest IMs forkyndelse, der gn aarene har lydt her, men der har ogsaa været nogen national spænding, omkr 1900 ved fortyskningspræsten *Jacobsen,* Skærbæk, senere ved opkøb for tyske penge i sognet.

Tiden efter 1920

Afstemningsdagen 10. febr 1920, da Arrild sogn stemte sig hjem til Danmark, blev fejret med stor fest paa kroen, men en del, der ikke ville være med til al den verdslighed, samledes i et privat hjem for at sige Gud tak. Dagen efter var der takkegudstj i kirken. Pastor *A. Andersen* (1917–24) prædikede over Ef. 5, 20. Pastor A blev kst her efter pastor *Winds* bortrejse. A var født i Branderup sogn, vel hjemme paa egnen, han havde missionseksamen fra Breklum, havde været missionær i Øst-Jeypore, og gjorde en god gerning i Arrild, i IM-Brødremghs aand, vakte interesse for DMS. Han ordnede den smukke genforeningsgudstj 10. juli 1920, hvor han prædikede over Es 51,3 og pastor *A. A. Jørgensen,* Skanderup over Sl 118, 29, begge med stærk appel til genforening med den levende Gud. – Der var (vist i begyndelsen af aarhundredet) ved siden af de danske gudstjenester indført én maanedlig tysk gudstjeneste. Denne blev under krigen til en gudstjeneste for de mange soldater i artilleristillingerne i sognet og ved militærfangelejren i A med yderst ringe deltagelse fra de faa tyske nybyggere i udkanten af sognet; de dansktalende hjemmetyskere besøgte de danske gudstjenester. Da militæret efter det tyske sammenbrud forsvandt, blev det efter samtale med de faa tysktalende fra prædikestolen bekendtgjort, at præsten den fastsatte søndag efter den danske gudstjeneste ville være til stede i kirken til en evt gudstjeneste paa tysk – hvis der kom nogen til den. Da dette ikke blev tilfældet, faldt de tyske gudstjenester bort af sig selv. Efter genforeningen vandt kirkedaab mere og mere frem paa bekostning af hjemmedaab, der hidtil havde været almindelig. Pastor *A. Andersen* rejste 1924 tilbage til sin gamle missionsmark i Øst-Jeypore.

Ogsaa den næste sp her var nært knyttet til ydre mission: *M. H. Løbner* (1924–30). Han var fra Føvling, nær grænsen og havde været en anset missionær i Brødremghs tjeneste i Unyamwezi i Afrika, hvor han var superintendent fra 1910. Brødremgh fik nu en stor plads i mghs arbejde. Pastor L's forkyndelse frastødte en del af menigheden, hvorfor pastor *J. L. Jørgensen,* Skærbæk, en aarrække holdt en maanedlig gudstjeneste i A. Pastor *L. J. Nielsen* (1931–40) fl t Sottrup. Han var født i Hejnsvig, fortæller, at sognet i hans tid var præget af dets afsides beliggenhed. Banerne var ført uden om sognet, og det var f eks ikke muligt at rejse til Tønder og hjem igen paa een dag. I sognet var en del missionsfolk fra præsterne Brodersens og Andresens tid, ligesom der var en del grundtvigianere, men de to fløje var afgjort minoriteter. Størsteparten af sognets beboere var uden kirkeligt retningspræg. IM afholdt en del møder, men udover disse foregik der saa at sige intet andet i sognet hvad møder og sammenkomster angaar, saaledes var en Ungdoms- og Foredragsforening i Arrild afgaaet ved døden. Pastor Laur. Nielsen, der selv stammer fra et IM-hjem, men altid har set det om sin opgave at være præst for alle i sognet, deltog i vid udstrækning i Indre Missions møder, hvor han skønt ikke-missionsmand altid kunne sige det, som forekom ham ret. Et udslag af pastor Nielsens virke i retning af kirkeligt fællesskab i sognet var da ogsaa, at pastor *J. L. Jørgensens* gudstjenester kunne ophøre allerede et halvt aar efter pastor *Nielsens* tiltræden. Der var i øvrigt stor respekt for præstens virke og arbejde blandt sognets beboere. Som et morsomt eksempel herpaa var da ogsaa, at præsten engang under husbesøg paa en landejendom blev budt ind i husets fine stue, der ikke var opvarmet, der kunne han nu sidde en 5–10 minutter, hvorefter husets frue arriverede iført sort silkekjole. Manden blev kaldt hjem fra marken og de gode folk gjorde saaledes alt, hvad der stod i deres magt for at vise præsten respekt. Som paaskønnelse for sit arbejde modtog pastor *Nielsen* ved sin bortrejse en afskedsgave af sognets beboere, der desuden foranstaltede, at en afskedsfest blev afholdt. Pastor *Laur. J. Nielsen* forflyttedes september 1940 til Sottrup.

Pastor *J. L. Schmidt* (1940–65), var født i Tjæreborg sogn, blev her i 25 aar. Hans vej til præstegerningen havde været præget af afsavn og slid. De var 8 søskende i hjemmet, hvor hans fader havde arbejdet sig frem fra landarbejder til gaardejer. S maatte ud at tjene, og 20 aar gl begyndte han at læse til præliminæreksamen, blev c theol efter at have været kordegn ved Diakonissestiftelsen. Hans hjem var præget af IM, og her har han følt sig hjemme. Han skriver: Kkg 4 pct, jævnt gode forhold, velvillig og gæstfri bef, en del trofaste kkg, en del ret ligegyldige, især ungdommen og arbejderstanden. YM-møder, ungdomsm og samfundsm i pgd, bibellæsning i skolerne, IM smf (20), sdsk, YM kr,

pigemøder, symøder, alt arbejde afhæng af præsten. Kirkeblad, 10 fam til frimgh, DdU (200). Mange smaakaarsfolk, store kultiveringsarbejder. Den tyske skole nedlagt, ingen nationale vanskeligheder.

Pastor *Asger Eg Kristensen* har virket her siden 1966. Han skriver: Kkg 4 pct, venlig og gæstfri bef, familiemøder i skole, IM (20), 10 fam til frimgh, DdU (100).

Pastor Kristensen meddeler (1970): Arrild sogn er i dag i høj grad præget af de problemer, som karakteriserer mange landsogne i øjeblikket: ungdommens bortvandring fra sognet og manglende industrialisering, som kunne fastholde befolkningen. Paa gaardene findes nu faktisk ikke mere fremmed medhjælp, hvilket medfører en forøget arbejdsbyrde for ejerne og deres familie. Pasningen af kreaturerne hver dag medfører faktisk et nyt stavnsbaand for landbobefolkningen, da der aldrig bliver lejlighed til større udflugter eller rejser. Alt dette medvirker foruden de knappe økonomiske vilkaar indenfor landbruget til, at næsten ingen unge af i dag vil overtage et landbrug, hvorfor det maa ses i øjnene, at en stærk sammenlægning af landbrug vil gøre sig gældende i de kommende aar, hvad der atter vil medføre yderligere nedgang i folketallet. En del landmænd har allerede draget konsekvensen af tidens udvikling, idet de vel beholder deres markjord, som passes af folk fra en maskinstation, men opgiver husdyrholdet og selv tager arbejde paa en fabrik et stykke borte, hvad der nødvendiggør lang transport mellem hjem og arbejdssted.

Konsekvensen af det dalende folketal i sognet ses bl a af at skolerne i Hønning og Roost er blevet nedlagt (henholdsvis 1967 og 1969) og taget i anvendelse som fabrikker. Dette har atter medført, at befolkningen dermed har mistet deres naturlige samlingssteder til afholdelse af folkelige møder, og nu for Roost Ungdomsforenings vedkommende er henvist til at benytte Rurup forsamlingshus i Branderup sogn til afholdelse af foreningens aktiviteter.

Kommunalt indgaar Arrild sogn fra 1. april 1970 i Nr Rangstrup storkommune, og at dette vil betyde, at der sker store forandringer i sognets liv, er givet, men endnu næppe erkendt af alle. Ogsaa kirkeligt set er fremtiden uvis, da Arrild sogn med sit relativt lave folketal næppe kan paaregne at blive opretholdt som selvstændigt præsteembede i al fremtid. Det maa vist nærmest tages som givet, at sognet ogsaa kirkeligt vil blive sammenlagt med et nabosogn, men dette spørgsmaal er endnu ikke afklaret, men finder maaske sin løsning efter kommunesammenlægningen 1. april 1970.

Ellers præges sognet af almindelig folkekirkelighed, de tidligere ret skarpe skel forsvinder mere og mere, og Arrild sogn maa betegnes som et roligt sogn, hvor befolkningen er rodfæstet i gammel sønderjysk folkelighed. Den gode kirkegang igennem mange aar vidner om befolkningens lydhørhed for evangeliets forkyndelse, uanset præsternes teologiske og kirkelige tilhørsforhold, og præsten er altid velkommen rundt omkring i sognet, uanset om han har et »egentligt« ærinde eller ikke. Arrild sogn har vel aldrig gennemgaaet en stærk kirkelig eller folkelig og national udvikling som saa mange andre sogne og er derfor ret ukendt i fremstillingen af Sønderjyllands historie, er ligesom »en hvid plet« paa landkortet, men netop derfor et ret godt eksempel paa et sønderjysk sogn, som i maaske højere grad end andre har bevaret sit oprindelige ansigt.

En af Sdjs gode missionærer var herfra: *Chr. Frandsen Høgh* (* 1873 i Vellerup, Agerskov s), han var tørvebonde i Hønning, da han blev antaget som missionær, flyttede senere til Agerskov, se der. Han var en tænksom og bibelfast mand, klar og indtrængende i sin forkyndelse, præget af store prøvelser, en beskeden og ædel repræsentant for lægmandsvidnesbyrdet i Sdj. Han blev pensioneret 1944. (IM Tid 106. aarg 122).

Gdjr *Hinrich Thomsen* (* 1845, † 1919), født her og boede her, var en af de førende i den nationale kamp, i mange aar Sprogforeningens kasserer.

Kommunekasserer *R. Bergholt* er fmd for IM, statsskovfoged *P. G. Jensen* er fmd for menighedsraadet.

Sognefoged *Nic. Bergholt,* en besindig og jævn sønderjysk bonde, betød meget. Hans gang var tung, naar han under landbrugskrisen i 30'erne, hvor mange blev forarmede, skulle gaa fra hjem til hjem og pante for skat. Alligevel var han velset, blev modtaget med hjertelighed, han forstod at tale med de økonomisk ramte med menneskelig forstaaelse. Hver søndag sad han i kirken paa sin faste plads, han arvede pastor *Løbners* salmebog. Ved mindefester o lign kunne han tage ordet, saa der blev lyttet. Hans ord gik til hjertet, vel gennemtænkt, alvor og Guds ord var altid grundtonen. Det var et tab for sognet, da han døde 1948, paa sin faste plads i A kirke.

Den nationale foregangsmand, *Hinrich Thomsen,* Roost, se ovf, var fader til amtslæge *H. Lausten Thomsen* (* 1878, † 58), Hadersley, fmd for Hist smf f Sj, red af Sønderjyske aarbøger, udg 23 en række sønderjyske biografier: »Haabets mænd«, en hyppig taler ved nationale møder.

Fra skolen (se ovf) nævnes den gl degn *Nissen* († 1917) og degn, førstelærer *J. Schack,* Hønning.

Religionstimerne begyndte i mange aar med sang og bøn. Læreren holdt bordbøn før frokostfrikvarteret, før børnene løb hjem, da der i mange hjem ikke blev bedt bordbøn. Hver skoledag sluttede med salmesang. Derved lærte børnene mange salmer, hvad der kendes hos de ældre og syge (medd af overlærer *Mads Møller,* Rødding, født i Arrild sogn).

Da der under den første verdenskrig blev anlagt befæstninger tværs over Sønderjylland, fik Arrild ogsaa sin del af indkvartering af tysk militær, og lige bag ved præstegaarden blev der bygget en artilleristilling, som efter genforeningen blev sprængt af danske ingeniørtropper. Der var ogsaa en militærfangelejr i byen, hvis fanger arbejdede i befæstningsanlægget; paa grund af daarlig ernæring og utilstrækkelig paaklædning døde mange af dem i den kolde vinter 1916—17 af den spanske syge; herom vidner de mange grave paa kirkegaarden.

1924 oplyses: Kkg 40–60 menn i kirke, ingen mh eller fh, jævne forhold, enk til

frimgh. 1930: Kkg 8 pct, bibellæsning i skolerne, pige- og symøder, IM, 3 fam til frimgh. 1943: Kkg 6 pct, jævnt gode, ungdomsm i pgd, bibellæsn, lille, stillestaaende IMkreds, 10 fam til frimgh, forlystelser, materialisme og ligegyldighed præger sognet. Tysk frimghsarbejde. 1955: Kkg 4 pct, jævnt gode, en del trofaste kkg, en del ret ligegyldige, især i ungd og arbejderstanden. 1963: se ovf.

Arrild kirke (V Frue), østligt i byen, har romansk kor og skib, bygget i 3 omgange, først kor og triumfmur, derefter skibets østdel, sidst skibets vestdel, alt paa profileret sokkel. Opført af granitkvadre, men ogsaa tuf og munkesten. Mod øst 2 blændingsfriser med trappefrise. 3 romanske nordvinduer bevaret tilmuret ligesom en præstedør i koret. Koret har sengotisk blændingsgavl og ottedelt ribbehvælving. Korbuen har skraakantet sokkel og spinkle kragbaand. Sengotisk taarn af Tørninglentypen med spir, fornyet efter brand 7. sept 1783 (se ovf). Taarnrummet har krydshvælv og tilmuret spidsbue til skibet, fra 1857 vaabenhus, med vestportal. Trappehus mod nord. Kirken er hvidkalket og blytækt. Skibet har kassetteret bjælkeloft, haardt restaur 1910—13. Med udskaaren skrift oplyses, at kirkeværge Hans Outzen lod kirken staffere 1747. Paa bjælkerne er malet akantus og paa loftsplanet røde frugtbunker og grønne blade paa hvid bund. Muret alterbord med sengotisk antemensale fra ca 1475 med maleri af Kristus som verdensdommer (fremdraget 1939). Samtidig trefløjet altertavle med figurrig Golgatascene i midten og apostle paa siderne. 1716 fik tavlen topstykker og storvinger, og der indrettedes et rum for præsten bag alteret med 2 døre. En sidealtertavle med figurer (Maria m barnet i midten, figurer paa siderne). To sæt stager fra 1600-tallet. Egetræskrucifiks paa altret fra 1769. Alterskranke med hjertebalustre fra 1721. Døbefont af sandsten fra 1734 med samtidig bemaling. Daabsfad fra ca 1575, over fonten et kegleformet laag af træ, krucifiks fra 1898 af Jes Lind. Renæssancepræ dikestol af Tønder-typen fra ca 1625 med nytest relieffer i felterne, restaur 1941. Stolestader med gavle med gotisk foldeværk fra ca 1550, enkelte steder med hjerteudskæring, de øverste stole har barokke døre, fornyet 1941. Smuk renæssanceskriftestol, gotisk degnestol, forstanderskabsstol med høje, udskaarne gavltoppe (nu degnestol), middelald jernbunden kiste. Vestpulpitur fra ca 1719 med apostelmalerier. Den ene lysekrone fra 1747, den anden en efterligning fra 1949. Klokker fra 1731 og 1826, (den ene var beslaglagt 1917——19. Kirken blev restaureret udvendigt 1966—67, den indvendige restaurering ventes tilendebragt i 1970. Et ligkapel er opført 1969—70. Paa kirkegaarden mindesten for de faldne 1914—18.. 230 sd. Orgel.

Danm kirker, XXI, Tønder a, 340—54. P. K. Andersen i Ribe st aarb 1945, 52 f.

Folketal 1860: 753, 1910: 758, 1925: 807, 1965: 944. 1969: 850.

Altergæster: 1892: 860, 1902: 740, 1912: 312, 1922: 178, 1932: 300, 1942: 200, 1953: 300, 1963: 300.

Menighedsraad: 1922: 3 IM, 3 ikke IM, 1934: 4 IM, 1 rad, 1 soc, 1942: do, 1953: 3 IM, 3 u p, 1965: do, 1969: 6 folkekirk.

Sognepræst

Indt: 1860: a) 97 rug, 7 byg, 7 havre, b) 22 rdl, c) 16 lpd ost, 66 brød, 500 pd smør, d) 280 rdl, e) vidtløftigt areal, fordelt paa flere steder, afgift 300 rdl. Stuehuset ret godt, 4 fag, store værelser, vid udsigt. — 1922: 3. kl, 1958: 12. kl, pgd opf 1872.

16. 28. sept 1839–30. sept 70 (sp Branderup 2. jan 22): **Anders Andersen Ørbech,** * 10. nov 90 Ribe. Forældre: Handelsmd Thomas Ø og Anna Andersdatter Weis. Stud Ribe 11, c okt 15 (1), hjpr Hee 24. juli 16, † 30. sept 70. ~ 12. maj 18 Elisabeth Høyer, * 20. maj 90 Hee, † 19. dec 64. Forældre: Sp i Hee Jens Bone H, † 26, og Margrethe Kirstine Schmidt.

Om Ø, se ovf.

17. 1871–80 (sp Rømø 67): **Wilhelm August Hillegaart,** * 11. okt 41.

18. 1880–90: **J. H. S. Carlsen,** fl t Ballum, se Aastrup v Had.

19. 1890–95: **K. W. H. G. Wassner,** fl t Nordborg, se Fjelstrup.

20. 1896–1905: **C. C. H. Max Brodersen,** * 26. maj 69 Rostock. Faderen: Lærer, † 18. okt 05 ~ Marie Franziska Helene Waldbaum, * i Isenböttel Hannover.

Pastor *Brodersen* blev angrebet af en tærende sygdom og blev kun 35 aar gl. Han holdt trofast ud, trods sygdom og lidelser. Der er 500 m til kirken, hans hustru havde til sidst en stol med, saa han undervejs kunne sætte sig og hvile. Han havde valgt sin gravplads mod øst, hvor ingen ville begraves (i »fattigjorden«). Han var en beskeden og nidkær Herrens tjener, havde god kkg og var meget anset i sognet. Mgh rejste et marmorkors paa hans grav.

Brodersen var af biskop *Kaftan* udset til sp i det vanskelige Skærbæk efter den kendte fortyskningspræst *Jacobsens* fald, men Br døde forinden udnævnelsen.

21. 1906–10: **Sønke R. Andresen,** fl t Ballum, se der.

22. 1910–17: **H. P. Wind,** fl t Døstrup, se der.

Kst 1917–21: **A. Andersen,** sp her.

23. 25. juli 1921–31. juli 24 (kst sp her 17): **Anders Andersen,** * 27. marts 89 Rurup, Branderup. Forældre: Landmd Johannes A og Anna Catharina Andersen. Missionseksamen Breklum 11, missionær Indien 12, Nowrangapur 13–14, Jeypore 14, afsk som sp Arrild 31. juli 24, missionær Koraput, Orissa 24, Parvatipur 26, Gunupur 29 (fra 1932 i DMS), Cuttack 41, lærer den amer præsteskole Rajahmundry 42, tillige tilsynsførende ved kirken i Vest-Jeypore, missionær Gunupur 46, Rayagada 54, pensioneret 59, bor Haderslev. ~ 28. febr 17 Henriette Wilhelmine Schultz, * 28. febr 91 Mainz. Forældre: Købmd Karl Philipp S og Wilhelmine Katharina Buchwald. – Søn: Missionær Rayagada, Indien, nu rkp Dalum. Dt ~ landsraadsform pastor E. Høegh, Grønland..

For sin oversættelse af de meget vanskeligt tilgængelige tekster i Fabricius' optegnelser (latin og plattysk) og den kommenterede udgave fik pastor *Andersen* i 1968 tildelt den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelses medalje for oplysninger og berigtigelser i Fædrelandets Historie.

Medl komm oversætt af NT paa Oriya 41—52, fmd kirkeraadet i Øst-Jeypore 49—58, næstfmd Utkal Christian Council 49—51, fmd 51—53, forstander Oriya sprogskole paa Kotigiri ca 4 mdr om aaret 1951—57.

Udg paa dansk 36: Øst-Jeypore, 61: Josiah Kibira, Fra en afrikansk kirke, 64: Jac. Fabricius den yngres optegnelser 1617—44, 66: Johs. Oldendorphs selvbiografi, en præsteskæbne, endv bidrag til »Klokkerne kimer« og »Solstrejf fra en mørk tid«; paa engelsk 55: The Word, and the Question of Authority in the Church (i Unity in Faith and Life), 59: A Grammar of the Oriya Language; paa oriya, Luthers lille Katekismus, 54: Doctrinal Statement of the F.E.L.C.I, 55: fortolkn t. 1. Tess, 56: Confessio Augustana, 57: Oriya begynderbog, 62: fortolkn t Mt evg (2. opl), 67: fortolkn t Mk og Lk evg; en del salmeoversættelser.

24. 20. nov 1924–30. nov 30 (kst sp Bev-

toft-T 20–21): **Mads Hansen Løbner,** * 26. sept 68 Stenderup, Føvling s. Forældre: Lærer Hans Madsen L og Anna Kirstine Petrea Kryger. Stud Ribe 87, c 94[2] (h_1), kkp Holbæk-M 8. marts 02–12. marts 05, missionær i Brødremghs tjeneste 05–17 i Afrika, superintendent i provinsen Unyamvezi 10, kst hjpr Nykøbing-R 17, † 30. nov 30. ~ 2. april 02 Ane Marie Pedersen, * 8. juni 71 Bøvling, † 21. dec 39. Forældre: Husmand Peder Andersen og Kirsten Jacobsen.

Fmd Dsk mission i Østafrika 26.

Udg 15: Brødremenigheden, 18: Unyamvezi og Tabora, I-II, oversat 25: Modersohn: Løst fra Jeg'et, udg en række bøger paa Kinyamwezi (salmebog, katekismus, bibelforklaringer), skr afhand i dsk og tyske missionstidsskrifter.

Pastor *Løbner* var her kun 6 aar, men han satte spor. Han havde været kst sp i Bevtoft en kort tid, men han var ikke rask, holdt op og boede i et hus i Bevtoft. Da Arrild blev ledigt, mente man, at han kunne klare det mindre sogn, og han blev Arrild en god præst. Han mindes som myreflittig. Han havde øvet en stor gerning i Afrika som brødremghsmissionær og betydet meget der. I Arrild var han altid i tjeneste, han gik og gik rundt i sognet, cyklede ikke, umaadelig trofast til at besøge syge og gamle. Han blev meget afholdt og satte sig et smukt minde her. Ydmyg i al sin færd, kun præget af ét: at føre mennesker til Kristus. Han havde et daarligt hjerte og døde pludseligt af et hjerteslag. Efter hans død drog hans hustru atter ud som missionær i Østafrika i nogle aar. Da hun var opslidt, bosatte hun sig paa Frederiksberg, men blev begravet her; ogsaa over dem rejste mgh et marmorkors.

Brødremgh missionsbl 1930 og 31, DnA 1932, 75.

25. 6. okt 1931–30. juli 40: **L. J. Nielsen,** fl t Sottrup, se der.

26. 10. dec 1940–16. dec 65: **Johannes Lauridsen Schmidt,** * 14. marts 08 Tradsborg, Tjæreborg. Forældre: Gdjr Jeppe Christensen S og Ane Johanne Mathiasen. Stud Esbj 33, c 40[1] (h_1), kordegn Diakonissestiftelsen 37. ~ 29. dec 40 Helga Elisabeth Wilhelmine Gindeberg, * 13. april 15 Langaa. Forældre: Overpostbud i Randers Emil Ludvig Andreas G og Martha Nielsen.

Forflyttet til rkp Margrethe k, Kbhvn 16. dec 65, nu rkp Hendriksholm k Rødovre.

27. 24. maj 1966: **Asger Eg Kristensen,** * 24. dec 38 Egholm ved Aalborg. Forældre: Lærer Karl Holger K og Ida Marie Jensen. Stud Aalborg 58, c 66[1] (l-91).

Litt: J. Fausbøl: Minder fra Roost og Branderup, 1911, Vald. Rørdam: Om bondedigteren Peder Kjær, Arrild, Fædrelandet V, 1910, 240 f, Peder Kjær: En gl sønderjydes erindringer fra A, Højskolebl 1931, 232 f, H. Lausten Thomsen: En kirkestrid i A, Sdj mdskr, 1932, 1 f, Aug. Fr. Schmidt: Præsten A. Ørbech, A, Sdj mdskr 1940, 235 f, Om A kirke, se Ribe st aarb 1945, K og S, 1953, 104 f, Heiselbj P, 195 f, Festskr 285, H. Lausten Thomsen: En sagnkreds fra A, Sdj mdskr 1950, 172 f.

SKÆRBÆK

Skærbæk sogn, 5245 ha, er langstrakt, 20 km fra øst til vest, hvor det naar ud til Vesterhavet. Rømødæmningen udgaar fra sognet (fuldført 1948). Mod vest marskenge, i midten bakkepartiet Gassehøje, mod øst flade hede- og mosestrækninger, lermuldet jord i midten, sandet mod øst, heden beplantet, mange levende hegn, spredt bebyggelse. Gassehøje 1 km øst for S by naar 51 m, stejle skrænter syd for byen. Langs Brede aa banker og en række værfter, bl a det gl Misthusum, der blev ødelagt af stormflod, de sidste beboere flyttede derfra 1811. Der laa 8 værfter i marsken. Vadehavskysten er ganske kort i sognet, Ballum sogn naar helt op til Brede aas udløb. Dige langs havet. Vestbanen og Ribe-Tønder landevej, hovedvej A 11, gaar gn S by. Landevejen fra Rømødæmningen gaar over Arrild mod øst til Haderslev. – Byer: *Skærbæk* ligger, hvor vejene mødes, bymæssig bebyggoprindelig gl randbebyggelse m flere landsbyer paa kanten af gesten. De langs denne linie liggende gaarde er for det meste gl slesvigske gaarde, men der er ogsaa mange ny brug. Skærbæk by (2200 indb) er i vækst, Rømødæmningen har trukket folk til. Byen ligger i ret ufrugtbart bakkeøterræn, bestaar af de sammenvoksede byer Nr Skærbæk, Melby og Gesing. Skolen fra 1912 er udvidet sidst i 1964, har realafd, bibl, privat realskole 1919 i det nedlagte centralhotel, Tønder Amts plejehjem 1969, Lt Mf mh, politist, redningskorps, apotek, De gamles hj fra 1952, folkebørnehave opf 1948, lystanlæg ved Ulleruvej stadion, biograf, hoteller, eksportslagteri, eksportsamlestald, møbelfabrik, uldspinderi, EL-selskab under Sdjs højspændingsværk, bogtrykkerier, Luthersk missionsblad udgives her, butikker m m. Byen er mangesidig, men industri og handel er hovederhverv, og den er oplandsby for en ret stor egn, vigtigt trafikknudepunkt, jernbane og rutebilst. – Desuden: Hjemsted, V og Ø Gasse, Vesterbyhede m fh fra 1947 i gl kro. – Bebyggelser: Mosbøl, Barsbøl, Gaardkrog, Kjepslund, Nyvang, Ullerup. Bl større gaarde nævnes: Ulleruplund, i sin tid beboet af herredsfogeden i 16. aarh, 1794–1823 af *Nis Petersen,* der var sandemand og modtog Det kgl Landhusholdningsselskabs store bæger, han virkede ogsaa for vaccination. Ejes nu af politimester *Iver Møller,* Graasten. Den har 136 ha, Bredbjerg, St Kæpslund. – Melby har bevaret flere smukke gl gaarde og huse af mørkbrændte røde mursten og hvide, optrukne fuger. Kroen er særlig smuk, fredet kl B. Paa den tidl hede mod NV en del plantage, Hønning pl 492 ha, Arrild pl, 67 ha, en del af Lovrup skov, i alt 612 ha skov. En del gl egekrat.

Oldtidsminder: 22 høje, de fleste paa bakkedraget øst for S og ved Gasse. 40 høje er sløjfet. Ved Ullemølle en urneplads fra keltisk jernalder. Ved Gasse skal der have staaet et kapel. Der var ogsaa en helligkilde (Schmidt: DH: 156).

I et lille hus i Nissumsgade i S en fin ølandssten med inskription: I Jesu navn vi bygge vil / Gud sin velsignelse lægge til / Gid vi saa bygge paa denne jord / vi saligheden hisset faa. Udi det evige samlingsaar 1775.

Det fredede Marskmandshus, en lille rødstensbygning med afvalmet straatag, er rejst ude i marsken

som bolig for hyrden, der om sommeren vogtede de store kvæghjorder, som græssede der, hvor stormfloden 11.—12. okt, 1634 ødelagde byen Misthusum.

Før 1864 var 12 pct af sognet kongerigske enklaver. Under den tyske administration var sognet delt i 3 kommuner: Skærbæk, V og Ø Gasse.

Stemmetal: 1871: 96 dsk, 21 ty, 1912: 93 dsk, 45 ty, 1920: 382 dsk (91 tilrejs), 72 ty (15 tilrejs), 1964: 448 dsk, 26 ty.

Af den ældre præstehistorie

Den første luth sp var *Thyge Grumsen (Gram),* † 1548, han var provst og omtales som »agtet og lærd«. Derefter provst *Jacob Lauritsen* († 1598), efterfulgt af sin søn, mag, provst *Andreas Jacobsen* († 1616), der mindes som den fromme præst, der sagde: »Naar modgangs bølger paa mig slaar, paa Guds lam mit trygge anker staar.« Hans søn, *Johannes Andresen (Andreæ)* blev hans efterfølger, men ham gik det meget ilde, idet han 1627 i en strid dræbte præsten i Brøns, *C. C. Billum,* med en pennekniv, enten bag altret i Brøns kirke eller efter gudstj, da A fulgte Billum til vognen. Sagen vakte stor opsigt og A maatte flygte ud af landet, men da hans hustru godtgjorde, at han havde handlet i nødværge, fik han ved kongebrev tilladelse til at søge embede uden for Jylland (W III, 98). *Søren Pedersen Hegelund* (1629–78) var søn af biskop Peder H, Ribe. Fra hans tid stammer sagnet, der knytter sig til »henrettelsessværdet« paa en sten i kirkens sdr korsarm. Den skal have været gravsten over en mand, *Thøger,* der blev henrettet for drab af en strandtyv 1634, da Misthusum blev stormflodens bytte. Hans ven, *Jørgen,* blev benaadet af kong Chr. IV, fordi han vel var mindre skyldig, men især fordi hans moder, der efter stormfloden var flyttet til Ballum, med en segl naaede at høste en ager byg fra solopgang til solnedgang. *Hegelund* skriver om den frygtelige stormflod: »I Misthusum bortskyllede havet 44 mennesker, som jeg her udi kirkegaarden begravede.« Senere kom krigen og smitsomme sygdomme. Sognet forarmedes og hærgedes. (Om disse aar er nærmere fortalt i Sdj mdskr, 1936, 105–12). *Hegelund* blev 84 aar gl; fra 1662 var *Henning Arent Fischer* hans hjpr, successor, og han var sp her til sin død 1690. *Martinus Nissen* (1688–1729) blev successor 88, i Præstehist saml, 1933 s 171, fortæller Aage Dahl om denne »Præst og værtshusholder«. Hovedlandevejen fra Ribe til Tønder og Husum gik gn Skærbæk. Byen havde ingen kro, og ofte blev præsten, der boede ved vejen, vækket om natten af folk, der bad om hjælp. Han sendte en ansøgning til kong Chr. V om at oprette en kro paa pgds grund, og kongens tilladelse dertil er underskrevet 20. juni 1691. Til sin død var *Nissen* kromand og præst i Skærbæk. – Han oplevede den pinlige sag 1696, da et nyfødt pigebarn blev fundet død i en dam i Skærbæk, og »alle pigerne i Skærbæk skulle prøves i overværelse af øvrigheden, sognepræsten, jordemødre, dannemænd og dannekvinder, om der fandtes die eller mælk i deres bryster for at befri sig fra mistanke«. (CP 280). – *Albert Pedersen Bøgvad* (1729–41 eller 39) af Nysted-H var gift med den »meget vanskelige« Benedicte Stahl. Fra 1586 var der sognekapellan i det store sogn (fra 1742 rkp), flere af kap var tillige degne. Skærbæk var paa den tid berygtet som »et ryggesløst sogn«, pastor *Ægidiussen,* Brøns, skal i en straffepræditen have sagt: »Brøns er paa vej til at blive lige saa ugudeligt som Skærbæk.«

Pastor *Anders Fog* (1742 (eller 39)–59) af Guldager, var kun 26 aar, da han blev kaldet til det store embede i Skærbæk, efter at have været hører og kapellan i Ribe. Han blev 1741 gift med biskop *Anchersens* dt fra Ribe, og kort efter at de var kommet til sognet, flyttede ogsaa præstekonens søster, præsteenken *Cathrine Thura,* Lejrskov, hertil med sine 3 døtre. *Andreas Fog* havde i Ribe oplevet den store vækkelse dér 1736 og var kommet til den overbevisning, at mennesker »skulle omvende sig, men selv havde han ikke brudt med sit gl vantro liv. Han forkyndte dog nogenlunde Guds ords sandheder«. (J. Br 244). 1742 døde hans unge hustru efter at have født et barn. Hun blev begravet ved alterets sydside, og nu tog han sin søster Anna Fog i huset. Han følte, at han var kommet i Guds skole, og at hans ærbare liv ikke var nok til frelse. Nu prædikede han paa en ny maade, og flere blev vakt. Præsten selv havde dog endnu ikke faaet fred med Gud, derfor blev han saa forsagt, at han undertiden tænkte paa at nedlægge sit embede. Han »skulle prædike for andre, men var ikke selv frelst«. (J. Br 245). Skibskaptajn *Jef Hansen,* som var kommet til tro, oplevede, at præsten en søndag gik ud af kirken, lige før han skulle bestige prædikestolen, da han syntes, at han i sin uværdighed ikke kunne prædike. *Jef Hansen* løb efter ham, talte saa inderligt til ham, at præsten fattede mod, gik tilbage, holdt en saa gennemtrængende prædiken, at flere blev vakt ved den og aldrig kunne glemme den. To brødre fra Brødremgh, *Bachmann* og *Handrup* kom i nov 1743 paa besøg i pgd, blev budt hjerteligt velkommen, de talte sammen, og paa præstens opfordring prædikede de to brødre for en stor forsamling. Paaskelørdag 1744 kom de to brødre igen, og *Fog* var meget bedrøvet: »Jeg har set, at vakte mennesker gik tilbage til verden igen, og det sidste med dem blev værre end det første. Det vil gaa mig lige saadan. Naar jeg ikke bliver frelst, vil jeg forkastes af Gud i evighed.« Præstens oprigtighed og de erfarne trosbrødres brug af Guds ord hjalp *Fog* til en oplevelse, saa alt blev nyt og hans bundne tunge løst, og nu kunne han af egen oplevelse forkynde frelse, lykkelig og fri. Hans søster Anna, og fru Thura fik samme oplevelse, og der blev vækkelse i det hidtil saa døde sogn. Der var 1747 et stort smf af troende mennesker, hvor stadigt flere, og navnligt unge kom til. Der var møder i pgd 2–3 gange om ugen, præstens dt og fru *Thuras* døtre blev ogsaa omvendt. *Jef Hansen,* der havde været i Neusalz Brødremgh og havde forbindelse med Stepping-kredsen, betød meget, Brøderemghs prædikanter og troende præster kom her nu, vækkelsen førte til dannelsen af et societet, til hvis møder *Jef Hansen* og sognefoged *Hans Poulsen* indrettede sale i deres hjem. Søster *Else Hansen* virkede her 1742–44, søster *Else Petersen* 1758–61 bl kvinderne. Vækkelsen holdt sig, som det ses af

den store tilslutning, udsendingen *J. Block* fandt 1757. Men i august 1759 fik pastor *Fog* en sygdom i det ene øje, som svulmede op, saa »det blev saa stort som et gaaseæg«. Han gennemgik en svær operation hos den berømte dr *Carpzer,* Altona. En troende cand med *Vilhelm Barfod,* rejste med for at pleje *Fog,* som var meget stille og taalmodig under smerterne og blot sagde: »Min Jesus«. Det gjorde saadant indtryk paa dr *Carpzer,* at han talte med *Fog* om sin sjæls frelse. Da det saa ud til, at der ikke mere var fare for Fogs liv, ville *Barfod* rejse til Brødremgh, men 19 aug døde han, og 21. aug 1759 døde *Fog.* Den enke, hos hvem de boede, blev dybt grebet af de to salige dødsfald. »Grædende over sin synd fulgte hun Fogs lig til graven i Altona.« (J. Br 250). *Fog* omtales af *J. Høyer* som »en legitimeret Kristi tjener baade i sin mgh og udadtil. Han havde i høj grad vundet forstaaelse og højagtelse for disciplen (Zinzendorf), hvem han ogsaa gerne havde ønsket at se personligt«. (Jens Holdt i Ribe bispesæde 948–1948, s 163). I Skærbæk sørgede man dybt, og mgh bad ikke forgæves Herren om at faa en troende præst. Der var sket meget i Fogs tid, den tomme kirke var fyldt, og der var en levende mgh. Emissæren *Jens Block* omtaler et konvent her 1757 med »et talrigt auditorium samlet om det hjerte, som har smagt døden for os«. Disse konventer fortsattes og fik ikke ringe betydning. *Fog* var ogsaa en lærd mand. Ved vis 1745 var han syg, og rkp *Mich. Stilling* prædikede, børnene svarede vel. *Brorson* omtaler her Fog som »retsindig og flittig i sit embede«. 1757 prædikede rkp *Thøger Jansen.* Ungd svarede kun maadeligt, sp *Fog* klagede over, at ungd ikke indfandt sig flittigt i skolen, mgh lovede forbedring (Vis 117). *Brorson* omtaler ikke vækkelsen.

Hans Rahr (1759–79) var bondesøn fra Mjolden, havde været sp ved Graabrødre kirke i Viborg. Ved vis 1763 prædikede han over Jh 14, 23 f om den rette kærlighed til Kristus, og rkp *Thøger Jansen* prædikede til aftensangen om Helligaandens embede. Ungd svarede kun maadeligt, sogneboerne var uvillige til at sende deres børn i skole, desaarsag alvorlig formaning (Vis 163).

Rahr havde været hører ved Aalborg katedralskole 1743–51, og biskop *Broder Brorson* gav ham det vidnesbyrd, at han var »meget flittig, fortræffeligt begavet til at udlægge de guddommelige sandheder, ligesom han prydede lærdommen med et eksemplarisk levned«. De hellige i Skærbæk elskede ham, men han udtalte sig aldrig om sin egen sjæls tilstand. Naar der kom spørgende sjæle til ham, henviste han dem til de hellige (J. Br 251). Forsamlingerne blev nu holdt hos sognefoged *Hans Poulsen,* en velsignet leder, og der var stadig fremgang. Til smf hørte over 30 piger, som ernærede sig ved at kniple, og skønt de var fattige, var de glade og tilfredse.

Pastor *Hans Rahr* døde brat. (Maleri af ham i kirken). Hans efterfølger, *Matthias Lauritsen Bech* (1779–89), var købmandssøn fra Ribe, havde været sp i Snostrup paa Sjælland, kendte intet til Brødremgh, og foreløbigt blev der ikke holdt forsamlinger for ikke at stifte uro. Brødremghs repræsentanter kom dog paa husbesøg. Da pastor *Bech* havde lært dem at kende og været en tur i Christiansfeld og opdaget, at de onde rygter om Brødremgh var falske, blev han nogenlunde venligtsindet mod dem, og forsamlingerne blev genoptaget. Skønt *Bechs* (og kapellanen *Ravns*) prædiken var evangelisk, tog de ikke del i den specielle sjælepleje. Men der kom stadig flere til troen. Sognefoged *Hans Poulsen* døde 1782, agtet af alle, og kort efter døde ogsaa en af de først omvendte, *Andreas Wolf.* Pastor *Bech,* som vel ikke kunne kaldes deres ven, gav dem i ligtalerne navnene Moses og Josva, og 1786 døde degnen, student *Diederichsen,* ogsaa en af de bærende blandt de vakte.

Efter pastor *Bechs* død 1789 kom den 63-aarige pastor *P. Gutfeld* hertil (1789–97), han var søn af ridefogeden i Bregnerød, Nordsjælland, havde været præst paa Sct Croix, i Toftlund og Bevtoft-T, han var gift 2 gange, begge gange med døtre af pastor *Aug. Chrystalsin,* Bevtoft, var forfatter og fader til Holmens provst, *Gutfeld.* Menighedens evige vel laa G stærkt paa sinde, han forkyndte i rationalismens tid det sande evg. Samfundet bestod 1790 af ca 80 personer. Christiansfeld gav vækkelsen ny styrkelse.

Til de vaktes store glæde blev *Johs. Gjelstrup* sp her (1798–1833), søn af den kendte præst i Sdr Felding-A. Han kom hertil fra Rø. Embedet som rkp blev nedlagt 1801 (de sidste rkp var *Michael Koch,* der blev en højt anset sp i Døstrup 1791, *Niels Nissen,* der 1799 fl t Grindsted-G, og *L. M. Lund,* der 1801 fl t Brande (se Nr Vedby-NA). *Gjelstrup* skildres som »en sand broder i Herren, aldrig anmassende, god mod de fattige, en begavet taler, hans kone var fra Bornholm, og hun var hans ligesindede«. Pgd blev atter et kært hjem for alle de troende. Hans forkyndelse og husbesøg fremkaldte en stor vækkelse, der kunne samle 300 vakte til forsamlingerne om søndagen i pgd. G var meget opofrende i sin virksomhed, løb fra hus til hus for at tale med fattige og rige om deres frelse. 1799 fortæller rejsepræst *Kramer,* at han det aar sm m pastor G havde holdt særlige møder 8 dage i træk, talt med mange under 4 øjne, og mange var lagt til Kristi mgh. Degnen, *Niels Alslev* og hustru, og de to ugifte kvinder fra Skærbækgd, *Mette Jeisen* og *Anna Marie Petersdatter* var gode støtter i samfundsledelsen. Gs konfirmandundervisning betød ogsaa meget, ofte fandt man ham paa knæ med dem i bøn om deres frelse. Med Brødremgh var der nær forbindelse. Præstens 2. hustru og hans to søstre var levende med, flere i mgh flyttede til Christiansfeld. Præstens 3. hustru var dt af provst *Ramus* i Brøns, men hun blev ham ingen god støtte, »hun forstod i sin forfængelighed ikke at omgaas de fattige i mgh«. Men mghlivet gik sin velsignede gang, og brødrene *Buck* var Gs medhjælpere. Da G blev syg og maatte have kapellan den sidste tid, gik mghlivet tilbage, og under Gs sygdom kunne der ikke holdes møder i pgd. Den gl væver *Niels Buck,* Skærbækgd, var Gs trofaste ven lige til det sidste, og Buck hjalp G paa dødslejet, da han var anfægtet, saa han døde i fred og glæde, 83 aar gl. *Niels Buck* og hans broder *Martin* levede længe og var til

stor velsignelse; for de syge og dem paa fattiggaarden var *Martin* en sand sjælesørger. *Niels* døde 1869, *Martin* 1874.

Provst, konsistorialraad *Nikolaj Kamph* (1834–42) var født i Graasten, havde været sp i Gerrild (hvor han fik rang med Kbhvns sp), og i Skive, hvor han blev provst og kstrd, var gift med en dt af pastor *Mechlenburg,* Bevtoft. Han kunne ikke hjælpe de vakte, mange af dem søgte pastor *Hass,* Mjolden. *Kamph* var legemligt svag. BDG I, 148 siger, at »han var hverken nogen meget præstelig eller nogen meget dansk mand«. Mghlivet gik tilbage, de vakte »hørte ikke mere fra prædikestolen Kristi evg i mange aar, og det aandelige liv svandt hen, selv om brødrene *Buck* trofast arbejdede til deres død. *Martin Buck* var 1842 med til mødet i Arrild, hvor Nordslesvigsk missionsforening blev stiftet. (Jens Holdt i Ribe bispesæde, s 164 – Br 240–59).

Pastor *Johan Buntzen Koch* (1842–56) af Horbelev-F kom hertil fra Højrup, hvor hans fornøjelige sang om egnens præster ved hans broders fødselsdag i Vodder er omtalt, var en livlig, begavet mand, men J. Brodersen ansaa ham for ganske verdslig. Koch blev senere sp i sit hjemsogn, Horbelev-F paa Falster, se der.

Pastor *Knud Kjer* (1856–64) af Skorup-T havde været en kendt missionær i Grønland, er udførligt omtalt under Skødstrup (her VIII, 229 f). Han maa have samlet mange i kirken, da han fik opført søndre korsarm ved kirken 1863–64. Han blev afskediget af tyskerne, byggede hus i S, hvor han er begravet. Paa gravstenen staar: »Gaa bort, din tro har frelst dig!« Sognet var paa den tid rent dansk.

Tiden 1864–1920

Den første tyske sp, *C. L. Nissen* (1865–79) var født i Aabenraa. Kkg gik tilbage. Pastor *C. A. Lassen* (1879–83) var født i Bjerndrup. I disse aar var der meget stor kkg, L var en af de virksomme præster, som sluttede sig til IM og kredsen om »Kirkeligt søndagsblad« (CP 203), og de 4 aar, han var her, huskedes som en kirkelig glanstid. Den pietistiske vækkelse i nabosognet Vodder i pastor *P. J. Gads* tid (1846–58) havde ogsaa sat spor i Skærbæk og banet vej for IM og Lt Mf. Ogsaa den gr bevægelse kan føres tilbage til denne vækkelse og møderne hos *N. P. Gundesen,* Ø Aabling, og *Claus Smidt,* Lundsmark. Disse møder førte til, at frimghpræst *L. B. Poulsen* jævnligt kom til Skærbæk, men især kom frimghpræst *Nis P. Lycke,* Rødding. Han var søn af lærer *Peter Chr. Lycke,* Skærbæk, blev 1867 hjælpelærer hos sin fader, og var førstelærer i Skærbæk 1871–81. Han havde mange venner i S, men led under skolens tiltagende fortyskning, hvorfor han 1881 blev degn og organist i Gram uden skolelærergerning. Han var klart gr og blev 1889 frimghpræst i Rødding.

Saa kom pastor *C. J. Jacobsen* hertil (1884–1904), præstesøn fra Starup. Han blev snart vidt bekendt og berygtet som ivrig fortyskningspræst, og mens kkg atter svandt ind, fik den gr bevægelse fremgang, ogsaa som dansk protest mod J. 1895 indrettede de gr en kirkesal i en nedlagt kro, men efter et par aar blev den med sine 150 sd for lille. Pastor *Jacobsen* stødte ved sin fortyskningspolitik og sit liv alle danske fra sig. Redaktøren af »Modersmaalet«, *J. L. Jørgensen,* flyttede 1897 til Skærbæk for at virke som prædikant her samt i Forballum og Visby, og 1899 blev han ordineret af pastor *Lycke* som frimghpræst (se videre ndf under Frimenigheden). *Luthersk Missionsforening* havde allerede 1874 organiseret sit arbejde med ca 40 medl for S og omegn, og havde efter 1900 ret stærk fremgang, *Indre Mission* havde ogsaa en god kreds.

Tyskerne samlede sig om pastor *Jacobsen.* CP skriver (s 216 f) bl a: »Større skam har ingen læsset paa den kristne kirke i Slesvig end han. Værre beskæmmelse kunne tyskheden ikke undergaa end den, der fulgte hans navn.« – Han var en ung, munter mand, da han blev sp her, mange syntes godt om ham, men alt i ham var karakterløst. Kun lysten til at spille helten i et eller andet eventyr var ægte, og den slap han aldrig af med. Eventyret kom ogsaa, men det endte i idel skam og skændsel. Allerede først i 90'erne klager hans kirkeældste over hans forsømmelighed i sognets pengesager. Han maa tvinges til at aflægge regnskab. Men i de flg aar sætter han fuldstændigt samvittighedsløst og vildt det ene foretagende efter det andet i gang: bank, væveskole, teglværk, fiskedamme, badested osv. Altsammen med tysk kapital og til tyskhedens fremme. Hans navn blev et heltenavn i Tyskland, men en offentlig forargelse i hjemlandet. Det kirkelige liv i hans sogn maatte gaa til grunde. Ærlige tyske præster bluedes, naar de læste om hans gerninger. Endda har biskop *Kaftan* til en tid aabenbart tillagt manden en vis betydning. Da prøjserne havde udstedt den taabelige sproganordning 1888, havde K flg samtale med J: »De, pastor J, ved som nordslesviger lige saa godt som jeg, at sprogdekretet er en stor dumhed.« Det stadfæstede han... »Nuvel, gaa hen og hent fmd for den tyske forening, rejs med ham til Berlin, bed om audiens hos ministeren og sig *DE* ham, hvordan det har sig med dette dekret! Maaske gør det mere indtryk, naar De siger det end jeg.« »Det kan vi ikke!« var svaret. – »Jeg havde ikke ventet andet,« sagde Kaftan.

Da biskoppen sidste gang visiterede her, mente han dog at burde forelægge Jacobsen det spm, om han ikke tænkte paa at nedlægge sit embede, da han efter biskoppens mening forvaltede det meget overfladisk. Nej! svarede J. – »Damit war die Sache für mich erledigt,« siger Kaftan, et uforstaaeligt ord i en ansvarlig mands mund. Dog er det forstaaeligt, naar man hører, at amtmanden (landraaden) fra et andet amt anklagede K hos regeringspræsidenten, fordi han ville fjerne en præst af den grund, at han var en god tysker. Sagen gik til ministeren, som endda overvejede at forflytte *Kaftan,* for at J kunde blive biskop!. – Vi kender ikke biskop *Kaftans* indberetninger om J, men den gode danske redaktør *Jens Jessen,* har skarpt og klart skrevet i anledn af rigsdagsvalget 1903, da *Jessen* selv skulle med i kampen. Han havde regnet med *Jacobsen* som modkandidat, men tyskerne lod ham falde. Da skrev *Jessen*: »Lige ved

haanden var den bekendte fortyskningsagitator, pastor *Jacobsen,* Skærbæk, der 1898 havde tilbudt sig som prøjsisk national-liberal kandidat i Flensborg, dernæst, da dette glippede, som antisemit nede i Schaumburg-Lippe, hvor han fik nogle hundrede stemmer, og ved det flg landdagsvalg 1898 prøvede han at vælte amtsdommer *Bachmann,* Haderslev. Det var altsaa en erfaren valgkandidat, der vidste, hvad det er blødt at dumpe. For saa vidt var alting godt. Men hvor tyskvenlige og til dels danskfjendtlige de allerfleste nordslesvigske statspræster end er, saa er en her i landet født præst dog ligesom ikke helt ægte i farven som enhedsmærke for prøjseriet, oven i købet naar han som pastor *Jacobsen* har tilbragt sin barndom i Kbhvn og næsten var født derovre, og naar han lige før han kom til Skærbæk kunne gøre indtryk af, at han var ven af de danske sange og »Danmarks melodier«... ja saa forstaar vi godt, at man lod J falde.

Ellers kan vi danske sige, at vi nok kunne have ønsket at se pastor J endnu i nogen tid staa i allerførste række blandt fortyskningens forkæmpere, nemlig af lignende grund som den, der gjorde, at mange tyske præster ikke ønskede at se ham som biskop, den gang en vind fra oven syntes at ville blæse ham op paa stiftets bispestol. Naar alle pastor Js store foretagenser i Skærbæk og omegn, fortyskningsbanken i S, væveskolen, dampskibsforbindelsen til Rømø, teglværket i Frifelt osv har baaret deres modne frugter, skulle han gerne have staaet som tyskeriets enhedsmærke, for at man kan se, at disse mod danskheden rettede bestræbelser er udgaaet fra fortyskningens rette aand. Hvor var der for et aar siden dog ros i alle tyske blade over hr J som valgkandidat. Utallige og kraftige lovord hørtes over alle hans store og gode gerninger. Og nu lader de ham falde! Utak er verdens løn!«... Næste aar kom allerede det store brag! Den store bygning, i hvilken der ikke sad en eneste solid bjælke, ramlede sammen om præsten. Det skete ikke under det værste tvangsstyre, da danskheden skulle kues for alvor. *Jens Jessen* skrev: »Et skaar i fortyskningspartiets jubel over den faste haands politik og dens virkninger fremkom ved knaldet i Skærbæk, hvor fortyskningens ypperstepræst, den halvvejs udnævnte biskop, ridderen af den prøjsiske ørn, næstfmd i den tyske forening, kort sagt: hele fortyskningspartiets bedste mand, pastor *Jacobsen,* ikke længere svarede til de store forhaabninger, man havde knyttet til ham og hans foretagender, af hvilke det ene efter det andet gik fallit, medens det kun med nød og næppe og med regeringens understøttelse ved store pengemidler lykkedes at opretholde fortyskningsbanken. Skærbækhistorien er kun en naturlig affødning af hele fortyskningssystemet.« – Nu blev J ikke mere spurgt, om han ville nedlægge sit embede. Han maatte skynde sig herfra. I et smukt alpelandskab begyndte han eventyret forfra som præst og romanforfatter. Han bragte skam over sine tyske venner. I Danmark kunne Holberg faa folk til at le ad den slags taaber, men i Sdj kan man ikke gaa hen over sligt med et grin, tilføjer CP, over for troløsheden i et hvilket som helst forhold i livet føler vi en væmmelse, som daarligt kan skildres med ord...« (Litt om J, se nedf).

Pastor *Boye Johs. Bruhn* (1905–17) fik en vanskelig opgave, da han kom hertil fra Odenbøl. Han var en alvorlig og besindig præst, respekten for kirke og præst kom igen. Der blev aandeligt røre, især i Øster Gasse. Han skriver selv hertil: »Jeg kom til at afløse den vidt og bredt bekendte pastor *Jacobsen,* overpræsident Køllers protegè, en tid udset til at blive biskop *Kaftans* efterfølger, men da Kaftan hørte om disse planer, ville han ikke vige pladsen. *Jacobsen* var højt begavet, godmodig, elskværdig, men hans optagethed af de mange interesser, især hans politiske virksomhed, bragte ham paa skraaplanet. Konsistoriet suspenderede ham 1903, 1904 blev han afsat uden pension. Biskop *Kaftan* skrev til mig: »De gaar nu til Skærbæk! Vi havde valgt en anden af ansøgerne, men Gud har valgt Dem! Pastor *Brodersen,* Arrild, som vi ville udnævne, blev alvorligt syg, saa han paa ingen maade kan overtage det vanskelige kald, men nu beder jeg Dem: Bland Dem ikke i de mange stridigheder, fremfor alt ikke i de nationale og politiske bryderier, som i mange aar har hærget kirkelivet, men gør udelukkende ret og slet Deres pligt. Skulle De køre fast, saa er jeg rede til at staa Dem bi! Men i øvrigt: Husk paa, at De med Gud springer over en mur!« (Kaftan saa meget objektivt paa de forvirrede forhold). Forholdene i Skærbæk var mere vanskelige og forvirrede ,end jeg havde anet. Vi rejste dertil. Ingen tog imod os, ingen bød os velkommen. Da det omsider rygtedes, at vi var kommet, mødte den gl degn frem i pgd. Han fortalte, at man nærede mistanke til os, om at vi ville fortsætte i forgængerens spor, altsaa hvad det politiske angik. Jeg bad ham vise mig vejen til den mand, om hvem jeg vidste, at han var den førende i sognet og kirkelivet, storbonden, kredsdagsmedlem og kirkeældste, *Peter Timmermann.* Han var en hædersmand fra top til taa, en mand hvis ord man fuldt kunne stole paa, en gudfrygtig mand. Men forstaaeligt nok noget bitter og indesluttet, fordi myndighederne ville have sat hans navn paa optanternes liste og derved gjort ham hjemløs. Men p gr a mangel paa bevis maatte sagen falde. Han tog reserveret, men ikke uvenligt imod mig, gav mig i al korthed et indblik i forholdene, særligt de kirkelige. Næste morgen begyndte jeg den mig betroede tjeneste i S sogn. Det ville føre for vidt, om jeg skulle nedskrive de mange misforstaaelser, som i de første 2 aar syntes at skulle gøre mit arbejde haabløst og mine oprigtige hensigter til skamme. Kun dette, at der i disse aar blev grædt mange taarer i Skærbæk pgd. Men Herren ske tak! Efter den første vanskelige modgangstid fulgte 10 lykkelige aar for mig og min familie, saa vore børn, af hvilke de to yngste blev født i Skærbæk, siden mange gange har erklæret, at de der havde oplevet en sjældent lykkelig barndom. I pastor *Jacobsens* tid var der dannet en gr frimgh med pastor *J. L. Jørgensen* som præst. De havde møder i en kirkesal, men byggede nu deres egen kirke. Uden for det sognekirkelige liv, men inden for folkekirken stod endvidere en stor kreds af Lt Mf, som paa

den tid byggede et stort mh i Skærbæk 1906 (350 sd). Ogsaa en mindre Evg lt mf var der, og de byggede kort efter eget mh. Lt Mf blev ledet af to missionærer: Kbmd *Hans Bertelsen,* S og *Hans Berg,* medens lederen af Evg lt mf boede i Bylderup-Bov. Desuden var der i Ø Gasse nogle baptister samt et lille IM smf. Kkg var i begyndelsen ringe, kirken kunne ikke opvarmes om vinteren, flertallet af de kirkesøgende boede i sognets periferi. Efter det første aar kaldte jeg kirkeforstanderskabet og kirkekollegiet sammen, forelagde forslag om opvarmning af kirken for at faa kirkebesøget øget. Jeg gjorde mange hus- og sygebesøg sm m min kone, havde knælet ved mangt et sygeleje. Kirkeforstanderskab og -kollegium kom fuldtalligt til mødet. *P. Timmermann* strittede imod, de 3 kirkeældste sluttede sig til ham, men en af de 12 mghrepræsentanter talte stærkt for forslaget, og det blev vedtaget med de 12 stemmer mod 4. *Timmermann* truede med at nedlægge sit hverv som kirkeældste og satte sig afsides paa en stol. Jeg gik hen til ham og bad ham blive. Han svarede ikke. Da der saa skulle vælges to for at rejse til Ribe og forhandle om varmeapparatet med pastor *Simon Hansen,* blev *Timmermann* og jeg valgt. Han tog til alles glæde mod mandatet. Saa var varmeapparatet sikret. Det blev med lethed betalt ved en indsamling i sognet. Brydningerne hørte ikke op, men i det flg aar kom vi hinanden nærmere. Kirkebesøget forøgedes lidt efter lidt. Jeg kom i venneforhold til Lt Mf, besøgte deres møder, og i aarenes løb blev Lt Mf flittige kirkegængere. En gang tog jeg del i Evg lt mf, men jeg opdagede straks, at der raadede en fremmed aand, desuden forkætrede de to foreninger hinanden. Da enkelte medl af Evg lt mf kun kom i kirke i paasken eller ved særlige højtideligheder, fik de et vink fra Bylderup-Bov om, at det skulle de lade være med. Og de adlød. De kom nu kun 2 gange aarligt i kirke til alters.

Den gl pgd stod faldefærdig i haven. Pastor *Jacobsen* havde ladet opføre en ny, prægtig bolig paa hovedgaden, en villa med taarn. Da vi kom til Skærbæk, blev ruinen i haven revet ned, og af materialet blev der bygget en menighedssal i haven. Her holdt jeg hver tirsdag samtalemøde, og om vinteren baade tysk og dansk konfirmationsundervisning. Møderne blev efterhaanden godt besøgt, især af Lt Mf. I selve pgd samledes vi skiftevis hver søndag til møder for unge mænd og unge piger. De var i begyndelsen særlig godt besøgt af unge fra nabosognene, men efterhaanden blev vort eget sogn flertallet. Hver lørdag havde vi bedemøde i mit arbejdsværelse, en gang om maaneden missions-symøde, som ikke faa kvinder deltog i, ogsaa her flest fra Lt Mf i begyndelsen, men efterhaanden fik IM indpas og fik flertallet i mgh.

1912 skete den store ulykke paa Brede aa, hvor en mghudflugt fra Skærbæk til Ballum blev brat afbrudt, da en baad kæntrede, og 8 druknede, (bl a en dt af pastor *J. L. Jørgensen*). De 5 blev begravet i en fællesgrav paa S kirkegaard, dog hver i sit familiegravsted. De blev begravet fra frimghkirken. Det var forbudt at ringe med sognekirkens klokker, naar et medl af frimgh blev begravet, men jeg kunne ikke lade være med at lade kirkeklokkerne ringe. Kort efter var der gejstlig synode i Rødding med biskop *Kaftan* som leder. En præst hviskede til mig: »Hvordan mon det vil gaa Dem i dag?« Biskoppen hørte spm, vendte sig og sagde: »Nej, det vil ikke gaa Dem ilde, pastor *Bruhn.* Jeg har ordnet sagen med myndighederne for Dem!« Samme aar skete bruddet ml pastor *H. Tonnesen* og de 12 præster i IM i Sdj. IM splittedes i 2 dele, og det var uundgaaeligt, at der maatte opstaa en spænding i vor mgh. Men den blev, Gud ske tak, kun af kort varighed, og i foraaret 1914, kort før verdenskrigens udbrud, oplevede vi en velsignet vækkelse i Skærbæk og i Ø og V Gasse, men ikke i Ullerup. Kirken fyldtes til trængsel, baade om søndagen og ved missionsuger og missionsfester. Nu var bef os venligtsindet, ogsaa uden for IM og Lt Mf, og vi kunne drage fra Skærbæk fyldt med tak over mange gode minder og mange gode venner.«

Indremissionær *N. Thuesen Nielsen* (* 1867 Skærbæk, † 1938) var skræddermester i Skærbæk og blev 1908 indremissionær i Skærbæk. En mild, troværdig og hyggelig mand. Han flyttede 1908 til Vejen, hvor han døde 1938. (Se her, s 199).

Pastor *Gottfried Horstmann* (1918–20) kom hertil fra Brøns. Han var præstesøn fra Rømø. Pastor Kiilerich omtaler ham som »en nobel personlighed«, der havde arbejdet sm m IM ud fra princippet, at bef skulle havd krd forkyndt paa modersmaalet. Han var en god præst, men ved genforeningen kom det tyske sindelag frem. Hvis han havde villet lade sig opstille, var han sikkert blevet valgt, men han søgte og fik embede i Holsten, kom senere tilbage til Haderslev som tysk frimghpræst og virkede i den nordlige del af Sdj for oprettelse af tyske skoler og blev midtpunktet i en del tysk mgharbejde.

Pastor *H. G. A. Jørgensen* skriver i sin bog om Ribe-bispen, biskop *G. Koch,* s 263, at biskop *Koch* ved et møde i Ringsted 1920 udtalte, at problemet i Sdj er, hvorledes man skal stille sig over for de præster, der er alvorligt troende mænd, men som under krigen har lagt deres tyske sindelag for dagen. Herunder nævnes pastor *Horstmann.* Horstmann har i sin bog: »Erinnerungen aus verlorenem land« (som pastor *Jørgensen* betegner som »halvt novellistisk«) fortalt, at biskop *Koch* i febr 1920 »trængte ind paa ham for at faa ham til at blive«. Pastor *Jørgensen* tilføjer, at *Horstmann* i øvrigt viste sig som fanatisk slesvig-holstener og i sin bog beskylder danskerne for »indbildskhed og kulturhovmod«. Biskop *Johs. Gøtzsche* omtaler *Horstmann* i sine erindr s 162: »Af de andre præster, der stillede sig i tilslutning til IM, havde jeg mest sympati for pastor *Horstmann,* Skærbæk, en fin og meget dygtig mand, vel anset i sit sogn. Jeg undredes over, at han ville rejse, jeg syntes, at han i sit væsen var lige saa dansk som vi andre og havde gerne set, at han var blevet...« I Skærbæk sagde man, at hans hustru var mere tysk end han, og at det var hende, som i den henseende var den stærkeste. Havde han ikke ved en bestemt lejlig-

hed forivret sig med tyske udtalelser, var han sikkert blevet valgt, hvis han havde villet tage imod valg...

Tiden efter 1920

Tiden siden genforeningen har været præget af stærk materiel fremgang. Heder og moser er kultiveret, anlægget af Rømø-dæmningen bragte mange arbejdere hertil. De tyske funktionærer forsvandt, men folketallet er øget i S by, der er en by i vækst. Dønningerne efter pastor *Jacobsen* ebbede lidt efter lidt ud.

Kirkeligt er den største begivenhed vel de ændrede forhold m h t frimgh. Forholdene har været og er brogede, men der er fordragelighed. Ingen nationale modsætninger (26 tyske stemmer 1964). Alt paa det jævne, ogsaa kkg.

Den første danske sp efter genforeningen, pastor *E. F. C. Kiilerich* (1921–41) har hertil givet en skildring af de bevægede forhold omkr præstevalget 1921. Han var opstillet sm m frimghpræst *J. L. Jørgensen,* og det kunne nok vække problemer. Desuden var pastor *E. G. L. Valerius,* Kværndrup, opstillet. Pastor *S. C. T. Hjorth,* Hylleholt, som var kst sp her, opfordrede *Kiilerich* til at komme og prædike. Frimghfolkene havde paa forespørgsel fra Kirkeministeriet erklæret, at de var uvillige til at bidrage til pastor *Jørgensens* løn efter genforeningen, ikke fordi de ikke gerne ville benytte J, men af taktiske grunde mente de, at staten nu skulle betale hans løn. Han havde haft smaa kaar som frimghpræst. Nu kunne han blive sp i Rejsby, altsaa inden for folkekirken, men han ville nødigt bort fra sit hjem i Skærbæk, som var hans private hus. Der var oven i købet uklarhed, om kirken laa paa hans private grund. Valghandlingen blev ledet af pastor *Zerlang,* Gram, og den var mildest talt meget bevæget. *Kiilerich* fik 399 st, *Jørgensen* 266 st, tyskerne, Lt Mf og IM ville ikke stemme paa Jørgensen. Valgresultatet vakte stor forbitrelse i frimgh. Men nu skulle pastor Js forhold ordnes. Kiilerich kom hertil, han foreslog, at staten skulle give J pension, men det var der ikke lovhjemmel for. Efter forhandling med biskoppen gik kirkeforstanderskabet saa til ministeriet med forslag om, at der oprettedes et embede som rkp til J. Det skete, og dermed gled J ind i folkekirken, men i praksis fortsatte han blot sit arbejde som frimghpræst, navnlig ved at forrette kirkelige handlinger for sine mange gl venner i nabosognene, skønt disse søgte deres sognepræster, efter at de havde faaet danske præster. »Der kunne ikke oprettes distriktsdeling, da frimghfolkene boede spredt over hele sognet. Vi prædikede som regel samtidigt i hver sin kirke kl 10, da sognemgh ikke ønskede eftermiddagsgudstjenester.

Desuden var der Lt Mf, der som regel søgte sognekirken, Evg lt mf, som ogsaa gerne holdt møder om søndagen; de Evg lt blev betjent af en omrejsende prædikant, begge grupper var dansksindede. Lt Mf holdt særlige (ret store) møder hver maaned for sig selv. Der var ogsaa nogle pinsemissionsfolk og Jehovas vidner, indkapslet i snævre kredse, der intet havde med sognet at gøre. Husmændene, arbejderne og mange haandværkere var ganske ukirkelige, kun faa gaardmandsfamilier var straalende. Man mærkede ikke saa meget til vækkelsen i pastor *Bruhns* tid som til sporene af pastor *Jacobsen.* Og efterhaanden som stationsbyen voksede, blev den et problem. De fleste af de faa tyske blev borte fra kirken, og efter 9. april 1940 holdt det helt op. Den dato gjorde dybt indtryk. Siden genforeningen havde de danske holdt store genforenings-festdage, nu syntes det slaaet i stykker, og det grimmeste minde var, at hjemmetyskere, som man hidtil havde været gode venner med, rakte haanden op til Hitler-hilsen og bød de tyske soldater velkommen til Skærbæk. Da blev der trukket et dybt skel i befolkningen.

Skærbæk hørte til »de mørke sogne«, og jeg følte trang til at komme sammen med andre danske præster for at drøfte forholdene. Jeg indbød da til et konvent, der til at begynde med bestod af 12 præster, boende fra Rejsby til Visby. Biskop *Olesen* kom der ofte, og det blev til glæde og velsignelse. Efter min bortrejse blev pastor *H. J. Helms,* Mjolden, fmd.«

Pastor K ledede en DMS kreds. Var meget virksom for kirkens restaurering. Pastor *Jørgensen* ledede en Santalkreds. Efter hans afgang 1935 blev embedet som rkp nedlagt.

Pastor *Andreas Hansen* (1941–57) havde været lærer, missionær i Saloniki, før han tog embedseksamen, og som rejsesekretær for Industrimissionen bl armenierne var han kendt i mange missionskredse. Han tog fat med godt mod, stod IM og Lt Mf nær, kkg var ret god.

1952 blev 5000 kvm af den store pgdhave med sjældne træer lagt til kirkegaarden.

Pastor *M. Thomsen* (1957–67) skriver, at kkg er 2–3 pct, forholdene er brogede men fordragelige og jævne. Enkelte IM møder i pgd og i Ungdomsborgen, Lt Mf (20 fam) med mh, en gr kreds (93 fam) lader afholde gudstj ved pastor *Ebbesen,* fh Døstrup, i den tidligere frimghkirke, DdU, sdsk, pigeklub, baptister og pinsefolk. Mange arbejdere.

Præsteudnævnelsen 1968 trak ud, embedet blev opslaaet paa ny, og adjunkt *Paul Dahl,* Kalundborg blev udnævnt til sp.

Blandt *lægfolk* nævnes:

M. M. Bertelsen († 56) omtales som en af sognets bedste mænd, hjælpsom, uegennyttig, havde mange tillidshverv, udgaaet fra Lt Mf, en trofast kristen, i menighedsraadet, kirkekasserer. Kbmd *Hans Bertelsen* (* 69, † 1954), var fmd for Lt Mf i Sdj 1918–42, ledede Lt Mf i Skærbæk fra 1906, en alvorlig og vidnende kristen. Forpagter *Sv. Aa. Iversen,* Hjemsted, er nu fmd for Lt Mf her. *Chr. Tychsen* leder Lt Mf søndagsskole, lærerinde *Lissy Kallestrup* leder ungdomsarbejdet i missionsh. Den gr kreds ledes af *N. P. Larsen,* tidligere af gdjr *Thomas Svendsen.*

Skolen

1848–51 var den kendt skolemand og patriot *H. M. Tofte* (* 1825, † 1917) andenlærer i Skærbæk. Han var født i Tirslund, dim fra Lyngby v Grenaa, blev 1851 af 18 ansøgere valgt til degn ved den dsk mgh i Flensborg og leder af den danske borgerskole der. Han blev her til 1867, da han nægtede at aflægge ed til den prøjsiske konge, og blev afskediget uden pension. Han var kun 32 aar, da kong Frede-

rik VII 1857 overrakte ham sølvkorset. Han var grebet af aanden fra 1848 (slaget ved Brøns) og maatte en tid flygte. Pastor *Graae* i Flensborg omtalte ham som en af Slesvigs ædleste og virksomste patrioter. Han nød alles agtelse og var bl dem, der øvede størst dansk indflydelse i Flensborg. 1864 tog han sig af danske saarede og krigsfanger, og da den danske præst maatte forlade Flensborg, holdt han sammen paa mgh. Efter sin afsked virkede han mest paa landet, dels i Landboforeningen, dels som leder af Landbrugs- og folkehøjskolen i Oversø, ret en forpost for dansk aandsliv paa den sydligste danske post i Sdj. En af hans døtre var odel til det landskendte billede af »De sønderjyske piger«. 1892 solgte han skolen og fl t Skaarup, Fyn, hvor han døde som en blind olding.

Sprogforen almanak, 1924, 56—58, KS Julebog, 1932, 143—63, H. F. Petersen: Danske i Sydslesvig, 1933, 30, 38—64, DBLXXIV, 161.

Den store skole er sidst udvidet 1964, har realafd, ledes af skoleinsp *N. N. Schultz*. Skolebest *Rasmus H. N. Jørgensen* ledede realskolen fra 1919 til 1950, afløst af skolebestyrer *Jens Kortsen,* indrettet i det nedlagte centralhotel.

Lærer *Anton Haugaard* († 63, 74 aar gl) virkede her 1921-48, virksom i ungdomsf, bibl, og var en flittig lokalhistoriker.

H. Thysen skr i Sdj mdskr 1946, 177 f om en skolestrid i Skærbæk.

Under *verdenskrigen* ver der fangelejr i Barsbøl og Ullemølle. Krigsfanger byggede de i 1924 bortsprængte artilleristillinger i Kalby plantage og Hjemsted bjerg. 56 faldne.

I besættelsestiden flere store indkvarteringer, en del i forb med tyskernes arbejde med at lægge en befæstning tværs over landsdelen.

En borger fik 9 mdr's fængsel, fordi værnemagten følte sig latterliggjort og fornærmet ved den maade, hvorpaa han havde anbragt et tysk opraab i sit vindue.

Den tyske kommandant var 5. maj 45 uvillig til at indrømme modstandsbevægelsens overtagelse af magten med det resultat, at 2 borgere (Johann Jørgen Nielsen og Hermann Svendsen) faldt for tyske skud. Mindesten.

Efter 5. maj 45 fik adskillige tyske borgere deres arv eller ejendom konfiskeret, hvilket ogsaa skete med den tyske skole, der ikke blev genoprettet. Retsopgøret medførte straffe paa indtil 2½ aars fængsel.

1927 oplyses: Kkg 5 pct, rkp benytter den tidl frikirke, IM smf, Lt Mf, Evg lt mf, KS (rkp), ungdomsf, landbohjem. 1935: Kkg ret god, splittede forhold, mange uden kirkelig sans, lille IM smf, Lt Mf med mh, Evg lt mf, ungdomsf, stor arbejdsløshed. 1947: Kkg 4 pct, brogede men fordragelige forhold, enkelte IM, sdsk (150), KFUM (20), KFUK (10), FDF (38), DdU (400), Landbohjemmet købt af Good Templar-ordenen, nu i privat eje (Sigurd Nielsen), afholdskro, benyttes til folkelige og kristelige møder, Lt Mf (30 fam) med mh, IM med møder i præstegaarden, pigeklub, 2 mdl gudstjenester i tidl frimghkirke ved fremmed præst, pinsefolk, 96 tyske st. 1957: Kkg 2–3 pct, enk IM møder i pgd og i KFUMs fritidshjem, KFUM og K, Lt Mf (20 fam), klub, baptister og pinsefolk. Forholdet ml mgh i de to kirker kan kun betegnes som godt. Det gælder ogsaa de folkekirkelige institutioner, KFUM og K, det statsanerkendte fritidshjem, IM, Lt Mf, osv. Det tyske mindretal (ca 5 pct) staar ogsaa i venligt forhold til folkekirken og lader sig betjene af den. 1963: se ovf.

Skærbæk kirke er en smuk, anselig korskirke, ligger nordligt i byen ved hovedvejen, indviet til Sct Simon og Judas (opgivet 1292). Det ret lange skib (maaske tidligt forlænget) og koret er romanske, opført af smukke, store kranitkvadre paa hulkantsokkel. Koret har mod syd en præstedør m halvrund tympanon. Skibets 2 døre er tilmurede og delvis ødelagte, to granitsøjler med terningformede baser og kapitæler, som er indsat i vestportalen 1869, er vist fra syddøren. Enkelte oprind vinduer. Korbuen er bevaret, med profileret sokkel og kragbaand. Midt i 1300-tallet har koret faaet ottedelt ribbehvælv og skibet 4 krydshvælv, hvoraf de 2 østre er nedtaget 1716 i forb m opførelse af nordre korsarm. I deres sted er senere indbygget en grathvælvning. Det anselige taarn skal være opført 1509, af munkesten, af Tørninglen-typen, med 4 spidsgavle og spir, har spidsbue til skibet, og ottedelt ribbehvælv, fra 1840 er taarnrummet vaabenhus. Korsarme mod nord og syd fra 1863—64, har bjælkeloft og store rundbuer ind til skibet. Før ndr korsarm opførtes, laa der her fra 1716 et middelald kapel, kaldet »Skolehuset«. Kirken har blytag, korsarmene skifertag. I det murede alterbord fandtes 1932 en blykapsel med relikvier (Sct Paulinus, de 11 000 jomfruer), renæssancepanel om altret, anselig senrenæssancealtertavle fra 1631 (af Varde-mesteren Jens Olufsen) som i Gram og Brøns. De 4 malerier (Nadveren, Gethsemane, Golgata, opstandelsen) i midtfelt og sidefelter (m søjler) og topstykke, er de oprindelige, nystafferet 1932. Kalk fra 1713, 2 par alterstager fra gotisk tid og 1637. Romansk font af gotlandsk kalksten, messingdaabsfad fra 1734. I skibet et sengotisk krucifiks m evangelistsymboler paa korset. Renæssancepræddikestol af Tønder-typen med nytest reliefter og skaarne indskrifter. Lydhimmel fra 1630 var forsvundet, men fremdraget 1932 og nystafferet. Stolestader fra 1937. Nygotisk pulpitur fra 1861. Series pastorum i 4 dele, den ældste fra 1756. Mindetavle over faldne i verdenskrigen. Lysekrone fra 1746. Klokker fra 1748. Om stenen med henrettelsessværdet se ovf. Flere gravsten. 325 sd. Orgel fra 1879. Nyrestaur.

Danm kirker XXI, Tønder a, 322—38, Mack, D. 383, 413.

Folketal: 1860: 1467, 1910: 1909, 1925: 2202, 1965: 2825.

Altergæster: 1892: 1393, 1902: 606, 1912: 920, 1922: 571, 1932: 410, 1942: 500, 1954: 718, 1962: 634, 1966: 650.

Menighedsraad: 1922: 3 gr, 2 Lt mf, 3 u p, 1934: 2 gr, 1 Lt mf, 1 soc, 4 u p, 1942: 5 lister til valg, de fleste valgte kirkelige, 1953: 1 IM, 1 Lt mf, 2 soc, 2 kons, 2 venstre, 1961: 2 soc, heraf 1 IM, 3 kons (heraf 1 Lt mf), 2 venstre, heraf 1 gr, 1 rad, 1965: valg: 4 valgt paa byliste, 2 kirkelig liste, 2 landboliste, næstfmd installatør **H. C. Andersen.**

Sognepræst

Indt: 1860: a) 179 rug, b) 68 rdl, 5 byg, c) naturalier, d) 500 rdl, e) 123 td ld, meget spredt, afg 670 rdl, gl, grundmuret pgd, 10 vær, god. — 1922: 2. kl, 1958: 12. kl, pgd opført 1892.

15. 26. juni 1842–10. april 56 (sp Højrup 4. juni 30): **J. B. Koch,** fl t Horbelev-F, se der.

16. 26. juni 1856–64 (sp Skødstrup-Elev 2. okt 38): **Knud Kjer,** * 2. okt 02 Løsning Forældre: Sp i Skorup-T Jacob K, † 49, og Abelone Møller. Stud Horsens 19, c apr 23 (h), missionær Holsteinborg, Grønland 23, sp Tødsø-E 5. juni 33, afsk af tyskerne 64, † 14. marts 65. ∼[1] 18. sept 1823 Jacobine Cecilie Satterup, * 2. april 99 Dannemarre, † 8. jan 24. Forældre: Provst i Dannemarre-T Poul S, † 1814, og Margrethe Satterup af Dannemarre-T. ∼[2] 7. juli 24 Caroline Christiane Røher, * 20. april 04 Uggerslev, † 6. maj 74. Forældre: Lærer Fre-

derik Ludvig R af Uggerslev-NH og Margrethe Cathrine Hansen. – Søn: Ansager.

Udg flere bd m dsk salmer og sange paa grønlandsk, 38: Grønlandsk salmebog, 37: Kpt, Sir John Ross anden opdagelsesrejse til de nordlige polaregne, oversat fra engelsk, skr i Dsk religionsbl, Kjøbenhavnsposten og Chr kirketid om Grønland, eskimoer og oversættelser (E II, 21).

Pastor Knud K er nærmere skildret her VIII, 229–30, og i H. Ostermann: Den grønl kirkes og miss hist, 1921, 241 f, og i DBL XXVII, 336 f. Om hans vanskeligheder i Grønland og Skødstrup, om hans stejlhed og skarphed, hans flid og dygtighed, se der, hans med fin skrift prentede protokoller giver god besked, ogsaa om hans store arbejde for skolen. Han kom i modstrid med bef i Skødstrup og fl t Skærbæk, hvor han satte sig et varigt minde ved at faa bygget søndre korsarm til kirken 1863 – et tegn paa, at kkg var god. Se i øvr Østj Hj 1942, 115 f, 1944, 92f. Elle Jensen i Aarh amtstid 11. april 54.

17. 1865–79 (sp Valsbøl og kst sp Løgumkloster 64): **Christian Ludwig Nissen,** * 24. maj 06 Aabenraa. Forældre: Sp i Øsby Lorenz Andreas N, † 47, og Margrethe Wilhelmine Johanne Butenschön. Stud Kiel 28, c Gottorp 33 og 34, rektor Aabenraa 45–50, rektor Pinneberg 52, afsk 79, † 3. april 85. – Brødre: Sdr Løgum og Vanderup, søster ~ Andresen, Magstrup-J, farbroder: Kegnæs.

18. 1879–83 (sp Nr Løgum 75): **Christian August Lassen,** * 31. dec 42 Bjerndrup. Forældre: Gdjr Christian Adolph L og Nicoline Bramsejser. Stud Haderslev 62, c Kiel 70, diakon Løjt 71, † 28. juli 83.

19. 1884–1904: **Christian Johannes Jacobsen,** * 1. maj 54 Starup v Haderslev. Faderen: Sp Starup-G, † 98, se der. Stud Haderslev 74, c 82, afsk 31. dec 04, derefter frimghpræst Arco, Tyrol, hvorfra han blev fordrevet 1914, † 19. febr 19 Echartsheim v Bielefeld. ~ 23. april 84 Helene Julie Emma Valentiner, * 22. febr 62 Coswig, † 41. Faderen: Sp Gl Haderslev, † 91, se der.

Om pastor J, se ovf. Han voksede op i et slesvigsk præstehjem, studerede ved flere tyske universiteter. I Skærbæk kastede han sig hurtigt ud i udadvendt arbejde i den tyske agitations tjeneste, fik 89 oprettet S bank, var utrættelig og opfindsom (fik oprettet teglværk, fiskedamme, væveskole, badestedet Lakolk paa Rømø osv), alt dette skulle danne grundlag for tysk kolonisation i Sdj. Paa talrige agitationsrejser i Tyskland skaffede han kapital og hvervede nybyggere, vandt et anset navn i tyske kredse, blev næstfmd i den tyske forening, var i Køllertiden tvangspolitikkens haandgangne mand. En storm rejste sig mod biskop *Kaftan,* de det rygtedes, at biskoppen havde opfordret J til at opgive sit embede, (se ovf). Efter at J havde været rigsdagskandidat 1902 i Haderslev, brød først banken, saa de øvrige virksomheder, sammen. J blev suspenderet, og da der blev afsløret svindlerier i forbindelse med sammenbruddet, blev J afskediget og idømt fængselsstraf. Processerne omkring hans fald gav anledning til forskellige for tysk administration lidet smigrende afsløringer.

Se Th. Kaftan: Erlebnisse und Beobachtungen, 1924, 227, 255 f, DBL XI, 322, G. Horstmann: Erinnerungen aus verlorenem Land, 1925, 228 f, H. Lausten Thomsen, i Sdj mdskr 1946, 202–06, M. Mackeprang: Pastor J og de kirkelige myndigheder, Sdj aarb 1954, 175–89.

Efterskrift

Naar nu alle røster fra samtiden er hørt – og de taler sikkert sandt allesammen – er der alligevel grund til at tilføje nogle ord om *Johannes Jacobsen.* Begivenhederne er for længst historie, og ruinerne er udslettet. En senere tids uhildede øjne læser igen navnet paa Skærbæk-præsten.

Pastor *Jacobsen* var en mere end begavet mand, men han havde et tvedelt sind med tydelige *psykopatiske træk.* Læser man nu saa mange aar senere hans erindringsbog Zwischen zwei Meeren I. Ebbe und Flut (1905) II. Sehnen und Suchen (1907) forstaar man et og andet.

I sine unge dage var Jacobsen idealist, højtflyvende tanker sank som vingeskudte fugle ned for hans fod. Han ville være de fattiges og fortryktes ven. Da var han endnu en fri mand, der søgte at virkeliggøre det, der rørte sig i hans sind. Sine fortrykte landsmænds sag laa ham ogsaa paa sinde. Da nogle udsendinge fra Skærbæk en dag dukkede op i hjemmet i Starup præstegaard, hørte de en ung røst synge en dansk sang til klaverledsagelse, og de blev meget forundret, da det viste sig, at det havde været den unge cand., der havde siddet ved klaveret. Han bar ogsaa dansk pibekrave ved sin indsættelse i Skærbæk – i de tider noget af et særsyn. Og han beholdt den. Den nye præst var en stor taler, der nok kunne rive en forsamling med. Alt begyndte lyst og forjættende i Skærbæk. Men hurtigt svingede han om. En sygelig trang til at naa toppen, hvor æren og magten udfolder sig, besatte ham, og det blev hans skæbne. Det splittede sind tilskyndede ham til at gaa i tjeneste hos disse afguder. Han havde jo de store evner, og han ville frem. Han vragede ingen midler og blev den fuldendte politiske taktiker. Altyskerne strøede roser foran den unge mand, de hævede ham op paa deres skjolde og skamroste ham i tale og skrift. Alle midler blev taget i brug for at løfte ham opad, højt op over en landsbypræsts beskedne tilværelse. Hans store evner burde bruges til noget helt andet og langt større i Germaniens tjeneste. Man ser igen de psykopatiske træk i hans karakter, at han lod sig bruge til sligt. Nu var han ikke mere den frie mand, nu tog den anden side af det tvedelte sind magten. Og med begejstring slog han ind paa den nye vej med de straalende maal.

Jacobsen var et stakkels menneske, som faldt for de store fristelser, der kom til ham, mere end til nogen anden i hans samtid. Alt dette bør en senere tid betænke, naar hans navn fremdrages af glemselen.

Det bør endvidere tilføjes, at han i sine dispositioner var mærkeligt fremsynet. Badestranden Lakolk er i dag en af Nordeuropas mest besøgte. De bygninger, han fik rejst ude ved Vesterhavet, staar endnu trods aartiers forsømmelser og forfald. Og de skal nok blive staaende dette aarhundrede ud. Og hans *væveskole i Skærbæk* – i dag hører dens produktion

til det mest anerkendte og bedst betalte udover verden. Jacobsen oprettede den i 1896, og allerede i 1903 gik den ned sammen med de andre Jacobsen'ske foretagender. »Aber in diesen wenigen Jahren hat sie sich über die Grenzen von Deutschland hinaus einen Namen gemacht«, siger en moderne kunsthistoriker. Ledelsen fik Maria Brinckmann, en hamborgsk museumsdirektørs datter; en norsk væverske, Katrine Dons, kom til Skærbæk som lærerinde, og kunstnere i Berlin, Dresden, Worpswede osv leverede udkast. Ogsaa malere som Hans Thoma og Otto Eckmann bistod med raad og daad. Sin største anerkendelse vandt Skærbæk væveskole paa verdensudstillingen i Paris i 1900.

Johannes Jacobsen, et sort navn i Nordslesvig, en tragisk skæbne. *H. P.*

20. 1905–17 (sp Odenbøl 03): **B. J. Bruhn,** fl t Bjolderup, se der.

21. 1918–20 (sp Brøns 13): **Gottfried Horstmann,** * 81 Rømø. Faderen: Sp Rømø, se der. Stud Haderslev 01, c Kiel 05, præst i Marne, Holsten 20, tysk frimghpræst Haderslev.

Leder af præstesem i Preetz 35–40, pr Graasten 40–47, pr i Eckernförde 47–52, bor i Hamburg-Rahlstedt ~ Erna Olga Lorentzen.

Udg 25: Erinnerungen aus verlorenem Land.

Om pastor H, se ovf.

Kst 1920–21: **S. C. T. Hjorth,** sp Hylleholt, se der.

22. 1. juli 1921–24. maj 41 (sp Vandborg-F 16. nov 14): **Ejner Frederik Carl Kiilerich,** * 4. marts 76 Aarhus. Forældre: Isenkr Alfonse Rudolph Baldur K og Ane Marie Dreyer af Bøvling-F. Stud Aarhus 94, c 01^1 (h_1), huslærer Mern 01, do hos pastor L. O. Faber, Røsnæs 02, lærer opdragelsesanstalt Holsteinsminde 05, kst forst smst 07, sp Alslev-H 31. juli 09, afsk 24. maj 41, † 15. marts 58. ~ 22. aug 09 Bartholine Guldberg Faber, * 14. febr 85 Gerding, † 21. okt 59. Faderen: Sp Røsnæs, † 28 (af Følleslev-S). – Søn Humble (nu Lem-V).

Under henv til ovenst tilføjes, at pastor K døde i sit emeritushjem i Strib efter at have ligget syg nogle dage af hjerneblødning.

Pastor *Kiilerich* hørte til det slægtled af præster, der kom til Sdj kort efter genforeningen, og han var præst i Skærbæk i 20 aar, til han 1941 tog sin afsked. Han var en rank, særpræget personlighed; hans forkyndelse var klar og myndig, men ogsaa kærlig; han havde evne til at tale, saa man hørte efter og følte, at det, han sagde, kom en ved. Han var ikke snævert retningspræget; hvor han mødte ægte og sand menneskelighed og kristendom, forstod han at komme paa talefod ogsaa med anderledes tænkende. Han sagde undertiden, at speciel teologisk videnskabelighed havde han ikke særlige anlæg for, og han forstod, hvor vanskeligt det kunne være at være præst for saa mange forskellige mennesker; han kunne spøgende udtale, naar præsten blev kritiseret, at man maatte huske paa, at præsterne var et udsnit af befolkningen. – Han blev ikke personligt skaanet for prøvelser; der var langvarig sygdom i familien; han bar med en enestaaende trofast indsats, hvad der blev lagt paa ham. – I venners kreds kunne han være munter, glad og slagfærdig og kunne glæde dem med sin musikalske kunstneriske begavelse. Det var altid let at komme til at tale med ham om aandelige spm, og man huskede, hvad han sagde. – Han kendte ikke til personsanseelse; med sit kærlige hjerte kunne han komme paa en fin og taktfuld maade og være til hjælp for mennesker, der var i nød. Hans kristendom var ikke et sæt meninger, men det var selve livet for ham, og han kunne give videre af sin aandelige rigdom. Han var et menneske, man aldrig vil glemme, og han blev med stor trofasthed ved med at følge sit gl sogn, saa længe kræfterne slog til. Det centrale for ham var det, der ligger i ordet: »Herre, til hvem skal vi gaa hen; du har det evige livs ord.« (Ulfbeck-Petersen i Kr Dbl 13. marts 58, se Stud fra 1894, 62 f).

Pastor K var en kunstnernatur, musikalsk, med god sangstemme, en praktisk mand, der selv drev sin præstegaardsjord nogle aar og forstod derved at holde økonomien oppe for den store familie med en svag hustru og 13 børn. Han var en ejendommelig mand, en jævn, til tider farverig prædikant. Han regnedes til IM, men ville nødigt sættes i baas, elskede at diskutere og kunne komme med overraskende udtalelser. Som emeritus virkede han i Strib som præstelig medhjælper til sin død. Han var en from, flittig, trofast præst, der betød meget for sine sognefolk, især under 1. verdenskrig. Der var et godt forhold ml ham og de fleste af hans nabopræster. Se ovf. (H, J. Helms).

23. 13. nov 1941–17. juni 57 (rejsesekr for Industrimission i Armenien 34–41): **Andreas Hansen,** * 29. marts 90 Tyrstrup. Forældre: Gdjr Claus H og Birgitte Marie Andersen. Lærereks Haslev 11, lærer Elk Horn coll, Cal, USA 11, højskolel Tommerup 13, lærer Lisbjerg 14, do Tørring ved Laven 15, missionær Saloniki 24–34, imm v Kbhvn univ v kgl res 33, c 40^2 (h_2), † 19. juni 57. ~ 29. sept 16 Karen Marie Lorentsen, * 10. dec 89 Tiset, Gram s. Forældre: Gdjr Morten Jessen L og Ane Marie Petrine Schack. – Brodersønner: Hansen, Ørsted-D og Hansen, Vedersø. Søstersønner: Refshauge, Sdr Bjert, og Refshauge, Berlin.

Fritidsarbejder Industrimiss i Armenien.

At *Andreas Hansen* var fra Christiansfeldegnen, og at hans hjem havde visse forbindelser med Breklum, kom til at præge ham hele livet. Allerede **som dreng havde** beretn gerne om armeniernes lidelser gjort saadan indtryk paa ham, at han ikke kunne glemme det. Efter at have faaet læreruddannelse i Haslev stod det **klart for ham, at han** gern ville, at Gud skulle bruge ham til at bringe evangeliet til mennesker. I et par aar var han lærer paa nogle amerikanske højskoler, hvorved han blev godt hjemme i det engelske sprog. I 1915 blev han lærer i Tørring ved Laven og giftede sig med en lærerinde fra Sdj. En dag læste han i Kr Dbl om den »hellige krig«, som bestod i, at armeniernes modstander skulle bekæmpes med evangeliet, og da der stod: Vil du være med, bøjede han knæ og gav Gud sit løfte.

Han blev antaget som missionær i »Industrimissionen i Armenien« og fik sm m sin hustru

sin gerning i Saloniki. Hvor han dog var taknemmelig for at kunne være med her. Med hans aabne sind og ligefremme væsen fandt han sig mange venner i folket. Hans motto var i nogen grad: Hellere hjælpe 10, der godt kunne undvære hjælpen, end risikere at gaa forbi én, der var i trang. Men han føjede til, at han var vis paa, at af de 11 var der nok 10, der var i nød. Han havde uhyre let ved at komme i snak med mennesker og faa deres tillid, og han mødte dem med allerstørste tillid igen. Ikke mindst for de unge blev han en aandelig fader, og den senere bevægelse »Farosdrengene« fik han stor indflydelse paa. Der er stadig nogle af dem, der er glade for at fortælle om ham. Han begyndte gudstjenester paa missionsstationen, og denne indstilling, at her kunne alle mødes, mødte nu nogen modstand baade hos ortodoske og protestanter.

Da han vendte tilbage til Danmark, stod hele hans hu til at blive præst, og mens han rejste som sekr for Industrimissionen, lykkedes det ham at forberede sig til teologisk embedseksamen. Fra 1941 var han præst i Skærbæk. Ogsaa her mødte han mennesker med det aabne sind. Det var for ham ikke væsentligt, hvilken kirke de forskellige stod i, blot det var Jesus Kristus, de ville høre til. Han fik talt med en masse mennesker og fik mange venner i byen. Naturligvis var der dem, der ikke kunne tage ham; men det forbavsede ham ikke. Han gjorde et flittigt stykke arbejde bl syge, gamle og unge, og gjorde det i enfoldig tro sm m sin hustru. Det er vist typisk for ham, da han skulle opereres, at han paa en forespørgsel enfoldigt svarede: Jamen, jeg er jo da i Guds haand. (Axel Gram).

24. 23. okt 1957–8. nov 67 (sp Nebbelunde-S 3. okt 50): **Mads Thomsen,** * 12. aug 13 Grene. Forældre: Gdjr Jens Peder T og Karen Grene Jensen. Stud Statens kurs 39, c Aarhus juni 45 (1-94), kkp Ansgar k, Aalborg 8. jan 46. ~14. dec 45 Gurli Rasmussen, * 14. dec 22 Laven, Linaa s. Forældre: Handelsmd Johannes R og Dorthea Pedersen. – Flyttet til rkp Gørding-V 8. nov 67.

25. 31. maj 1968 (adjunkt Kalundborg gymn 61): **Paul Sophus Dahl,** * 22. marts 33 Aarhus. Forældre: Prof (engelsk) Torsten Dahl og Eva Plum. Stud Aarhus 50, c mag 58^2 (8,17), videnskabelig ass Aarhus univ 58. ~ 20. marts 59 cand mag Inger Marie Bach, * 20. marts 33. Forældre: Kontorist Richard B og Margrethe Kristensen.

Residerende kapellan

(Oprettet 9. febr 1922, nedlagt 31. okt 1935)

1. 11. febr 1922–4. sept 35 (frimghpræst Skærbæk 4. juni 99): **Jens Larsen Jørgensen,** * 21. dec 62 Haderslev. Forældre: Lærer Niels Jacob J og Susanne Elisabeth Larsen. Uddannet i 3 vintre paa Askov, huslærer hos Skrumsager, udd Kbhvn univ, medarb »Modersmaalet« 92, senere red, prædikant i Skærbæk 97, ordineret 4. juni 99 i Forballum af pastor Lycke, r af Dbg 27, afsk 4. sept 35, † 14. sept 46. ~ 10. maj 01 privatlærerinde i Askov Pauline Hørlyck, * 26. nov 70 Rurup, Toftlund, † 10. jan 55. Forældre: Landdagsmd, landmaaler, gdjr Anders Dons H og Abeline Fausbøll.

Indtil det sidste bevarede pastor *Jørgensen* sin sundhed og vedblev trods den høje alder at virke i sin præstegerning. Kun 14 dage, før han døde, holdt han den sidste gudstj i frimghkirken, og en uge før sin død viede han et ungt par. Det blev hans sidste kirkelige handling, idet han faa dage efter gennemgik en operation, som han ikke havde kræfter til at staa igennem.

Med pastor J er vel Sdjs smukkeste præsteskikkelse gaaet bort, og de færreste har faaet saa stort et virke som han. Indtil 1920 strakte hans menighed sig over hele Vestslesvig, og han havde den lykke at bevare sin arbejdskraft, helt til døden kom. Ogsaa i denne sidste sommer samledes der en trofast mgh om hans prædikestol, hvor han forkyndte ordet med det samme, usædvanligt smukke sprog. Han var en travl mand til det sidste.

Mærkelig var i mange maader den skæbne, som *J. Jørgensen* fik. Som lærersøn fra Haderslev ønskede han selv at blive lærer, men sygdom tvang ham til at afbryde gerningen. Tre vintre var han nu paa Askov højskole og blev derefter huslærer hos Skrumsager i Københoved; men da det snart blev forbudt, kom han til Haderslev og blev red af »Modersmaalet«. Han ønskede at komme til at virke i en fri præstegerning i Sdj, og efter nogle aars forløb blev der brug for ham inden for frimgh, idet han blev medhjælper hos L. B. Poulsen. Han begyndte 1897 paa Vesteregnen og blev 1899 præsteviet. Fra nu af havde han sin gerning hernede. Der var tit vanskelige kaar for pastor J i hans gerning; ikke blot i økonomisk henseende, men fordi han maatte arbejde under tynge af tysk aag helt til 1920. Men med usvigelig trofasthed drog han rundt til mghkredsene, kun drevet af ønsket om at tjene andre. Han var gr præget i sin forkyndelse, og hans gerning bl den danske bef i Sdj kan ikke værdsættes nok. Hans virke i hjemmene dernede og i kirken vil sætte sig spor og vil præge slægterne langt fremover.

I den lange aarrække, pastor J virkede i Vestslesvig, samlede han sig megen historisk viden om egnen, idet han havde en udpræget sans især for slægtsforskning. Med ham er næsten uudtømmelige kilder til Sdjs verdslige historie, kirke- og slægtshistorie gaaet i graven, og han naaede desværre aldrig at faa skrevet alt det, han vidste om egnen. En lang og rig gerning er nu endt; blot kunne man have ønsket, at han havde faaet lov at leve nogle aar endnu, saa han havde faaet skrevet sine erindringer og frimghs historie, som kun han var i stand til det.

For mgh i Skærbæk er hans bratte død et dybt og smerteligt tab. (Kr Dbl 18. sept 46, H. Jefsen Christensen i Højskolebl 1946, 594).

Skærbæk danske frimenighed

Under henv til ovenanførte skildring af Skærbæk sogn tilføjes: Skærbæk-kredsen opstod naturligt som et barn af Bovlund-kredsen, men midtpunkterne i Vestslesvigs gr liv var først Forballum og Ø Aabølling. De første gr sp i Vestslesvig var pastor *Ludv. Hass,* Mjolden, fra 1835, *L. C. Hagen,* smst 1840–51, og

Harald Boisen, smst 1851–60. *Kr. Kold* kom til Mjolden som lærer for gdjr *Knud Knudsens* børn. Efter 1864 fulgte man linien fra Bovlund, og saa længe det lod sig gøre, fik man præster fra kongeriget hertil for at prædike, men man fik ogsaa hjælp af pastor *Fr. Gottlieb,* Skadst. Da *Cornelius Appel* var ordineret 1879 til frimghpræst i Rødding, kom han et par gange om aaret, døbte børnene og holdt altergang i *Knud Knudsens* gd i Forballum, hvor der kom ca 50 til gudstj. – En lignende kreds samledes i Ø Aabølling, Roager sogn, hvor nogle var pietistisk vakt (fra pastor *Boesen,* Vodder, 1846–58). Denne kreds blev senere gr præget. Møderne holdtes først hos gdjr *N. P. Gundesen,* fra 1887 hos *Claus Smidt,* Lundsmark. Da der blev bygget fh i Vodder, henlagdes møderne dertil. I disse kredse kom frimghpræst *L. B. Poulsen,* Bovlund, regelmæssigt, men det var lange og drøje ture for ham til disse fjerne annekser to gange om maaneden, ad usle veje, i alt slags vejr, og kun med én hest for vognen. Der var 4 mil fra Bovlund til Forballum, og 3 mil derfra til Lundsmark. Efter gudstj var der fælles kaffebord, hvor *Poulsen* fremkaldte og ledede ordskiftet. Tit blev alvorlige spm ført frem, bl a af gl *P. J. Gad.*

Frimghpræst *Thade Petersen,* Haderslev, var 1893 begyndt at holde møder i Visby, fra 1895 virkede *L. B. Poulsen* derude. I Skærbæk kaldte man mest paa pastor *Lycke,* Rødding. Han havde været en afholdt degn i Skærbæk i 14 aar. Pastor *C. J. Jacobsens* fanatiske fortyskning og hans forargelige liv skadede selvfølgelig ikke disse danske gudstj i S sogn, hvor flertallet var danske. – 8. dec 1895 indviede man en kirkesal i Skærbæk kro, der var nedlagt, her var 150 sd, men den blev snart for lille. 1897 flyttede (som omtalt) red *J. L. Jørgensen,* »Modersmaalet« hertil som prædikant, og 4. juni 1899 blev han ordineret som frimghpræst i Forballum af pastor *Lycke.* (Poulsen var syg paa det tidspunkt). Pastor *J. L. Jørgensen* og hans dygtige hustru tog fat i Skærbæk og de andre kredse, og snart kom der saa mange, at man begyndte at tumle med planer om at bygge en frimghkirke. Den gl krosal var brøstfældig og lidet hyggelig. Med stor offervilje samledes der ind til kirken, og den blev indviet 28. marts 1909. Nu var arbejdet stabiliseret, men en stor sorg ramte mgh, da 8 (hvoriblandt pastor Js ni-aarige Edel) druknede i Brede paa en mghtur til Ballum (se ovf). De 5 blev begravet 16. juli 12 fra frimghkirken, hvor de paarørende samledes om kisterne foran alteret. – Mgh i S talte 1913 ca 100 familier, 30–35 fra Vodder, 35 fra Visby og 15 fra Forballum. Desuden havde pastor J faste prædikepladser i Spandet, Ballum, Emmerlev og Jejsing.

Ved genforeningen faldt de smaa kredse fra hinanden. Man sluttede sig (flere med tungt sind) til de danske præster. J var opstillet til valg som sp 1921, men blev ikke valgt, se ovf. 1922 blev han rkp og fortsatte sit arbejde i frimghkirken. Efter hans afsked kom pastor *N. P. Nielsen,* Højer, nu og da, ligesom biskop *S. M. Westergaard.* I de senere aar har pastor *H. Ebbesen,* Døstrup, holdt regelmæssige gudstjenester i frimghkirken. (De gr fri- og valgmgh, s 249 f). Efter sin afsked flyttede pastor E til Skærbæk, saa der nu kan holdes formiddagsgudstjenester.

Skærbæk frimenighedskirke (Immanuelkirken) (arkit N. Jacobsen, Odense) er opført af røde mursten, bestaar af taarn, langskib og sideskib, der forbindes med hovedskibet ved buedøre og benyttes som menighedssal, altervæggen prydet med et freskomaleri: Jesus velsigner børnene (af den norske kunstner Lofthus). Alterbordsforsiden er et udskaaret værk fra 1592 fra en gaard i Raahede, Hviding. Lav granitprædikestol, granitfont. Ialt 450 sd. Orgel. Mindesten for de i 1912 druknede og for pastor J. L. Jørgensen. Kirken restaur 1967—68, taget ordnet, fjernvarme o s v.

Litt: Hejselbj, P. 288 f, præsteindberetn fra 1966, Sdj aarb 1913, 115, H. Lausten-Thomsen, Skærbæk, Nordslev søndagsbl 1908, M. Carlsen: Et vestslesvigsk smaakaarshjem i firserne, 1944, Nic. Svendsen: En vestslesvigsk egn, H. P. Hanssen: Festskr 1932, 346, samme: Sdj skæbne I, 1953. J. Jørgensen: Sandemand Nis Petersen, Ullerup, Sdj mdskr, 1942, 46 f, Om pastor Martinus Nielsen, † 1729, se Præstehist saml, 1933, 171, Hans V. Gregersen: Humanister fra S pgd, Sdj mdskr 1951, 81 f, Nic Svendsen: Da Misthusum gik under, Jul i Vestjyll 1944, 5 f, V. Nordmand: Arkæol-geol undersøgelser ang Misthusum, aarb f nord olkdk, 1935, 1 f, K og S, 1953, 170 f, J. Hvidfeldt: Pastor S. P. Hegelund, † 1678, Sdj mdskr 1936, 105 f.

TØNDER AMT

Tønder provsti

Provstiet, 955 km², 33277 indb (1960), 24 kirker (+ kirkesal i Emmerske), 22 sognepræster (heraf 1 tysk sp) og 4 tyske frim pr, omfatter: Tønder herred,Lø herred, Højer herred, Slogs herred og Rømø (hørende til Hviding herred, Tørninglen provsti).

Kirkelig statistik

	Folketal	Altergæster								Mh	Fh	Menighedsråd 1969					
	1970	1926	%	1942	%	1962	%	1969	%			IM	Gr	Soc	LtM	Ty	u p
Tønder, da.	7489	775	18	1200	22	1394	23	1000			1			3		4	6
Tønder, ty.		500		351		300											
Ubjerg	422	få		få		få										3	3
Abild	1261	275	27	300	28	425	35	568	45		1	1	1			1	4
Visby	706	185	25	200	24	100	14	100	14			1	3	2			
Daler	596	190	30	100	17			275	46								6
Møgeltønder	1181	285	21	225	17	297	23	225	19		1			3			4
Løgumkloster	2548	1000	46	1050	48	4099[2]	128[2]	5000[2]	195			3	1	2	1		1
Nr. Løgum ...	1685[1]	706	59	620	41	1048	61	1064	63	1	1	3				1	3
Brede	1850	758	48	442	28	400	23	465	25		1	1	1	1			4
Døstrup	980	749	73			520	51	461	47		1						6
Mjolden	334	225	62	118	33	118	33	76	23						1		5
Randrup	183	156	70	61	32	120	60	81	44						2		4
Højer	1941	370	23			335	19	646	33		2		2	3		1	1
Emmerlev ...	880	244	25	142	16	240	24	250	28		1		2	2	1		1
Hjerpsted ...	175	225	100	121	50	120	59	150	85		1	1	1		4		
Ballum	821	470	47	535	54	633	70	1366	166	1	1	2	1		1		2
Skast	210	96	37	130	60	242	102	345	164			2			1		3
Burkal	2310	500	25	200	9	440	19	1081	47		4	3		1			3
Bylderup	1061									1	1			2			4
Højst	1121	400	47	150	13	442	39	433	38		3	1		1		1	4
Hostrup	1045	380	38	200	20	563	53	443	42		2	2	1	2			1
Ravsted	1182	460	46	240	19	400	33	545	46	1	1	3	2	1			
Tinglev	2695	802	32	590	24	534	20	900	33	1	3	2		3			3
Rømø	819	225	27	174	24	252	39	313	38								6

[1] pr. 27/9 1965. [2] p. gr. af refugiet

Provster:

1830–52: **M. Ahlmann**, Tønder.

1853–60: **O. W. Tidemand**, Tønder, fl t Kregme-V.

1860–64: **J. M. L. Hjort**, Tønder, fl t Elmelunde.

1864–84: **C. E. Carstens**, Tønder (fra 1. maj 1879 Nord-Tønder provsti)

1884–86: **Th. C. H. Kaftan**, Tønder, fl t Generalsuperintendent (Slesvig).

1886–1910: Dr theol **P. O. Kier**, Tønder.

1910–20: **W. H. O. Steffen**, Tønder.

3. maj 1920–19. okt 36: **E. J. Christensen**, Tønder.

15. juli 1937–7. juli 51: **H. P. Schülein**, Løgumkloster.

3. aug 1951–21. juli 63: Dr theol **J. F. R. Holdt**, Brede.

7. sept 1963: **H. Petersen**, Hostrup.

Provstiet tæller 24 sogne. Indtil 1851 omfattede det flg herreder: Tønder, Højer, Slogs, Lundtoft, Kær, Bøking, Hvidding, Sild og Før (dog hørte til 1864 Før St Laurentii kirke og Amrom til Lø herred, og Tønder laa til 1851 direkte under generalsuperintendenten). I 1851 blev Lundtoft herred lagt under Aabenraa provsti, og i stedet overførtes Løgumkloster Birk fra Aabenraa til Tønder provsti. Efter 1864 blev tillige Lø-Møgeltønder herreder lagt til provstiet.

1. maj 1879 deltes provstiet i Nord-Tønder og Syd-Tønder provsti. Det nuværende Tønder provsti omfatter det gamle Nord-Tønder pr med undtagelse af de syd for grænsen liggende sogne: Sild, Aventoft, Rødenøs og Nykirke.

Lidt fra Ribe Stifts sydgrænse

(Om aarene 1920–45)

Af provst Poul Schülein

Danmarks nuværende sydgrænse danner tillige Ribe stifts sydgrænse paa en meget stor strækning, nemlig lige fra Højer og Højer landsogn til Tinglev sogns sydligste del. Og da det sydligste provsti tillige omfatter den saakaldte »truede firkant« med de meget blandede nationale forhold, kan det muligvis paaregne nogen interesse at høre lidt om den udvikling, der er sket paa det kirkelige omraade i disse sogne.

Medens de første aar efter 1920 gik ret gnidningsløst ved indførelsen af dansk kirkestyre, der tillod betjening af det tyske mindretal paa tysk sprog baade folkekirkeligt og frikirkeligt, saa antog forholdene efter 1933 en skærpet karakter, der yderligere forstærkedes under krigen og satte sit højdepunkt under besættelsesaarene. Gradvis gled de tyske folkekirkelige gudstjenester i baggrunden, medens den tyske frimenighed søgte at vinde indpas og tiltage sig større indflydelse. Dette skyldtes dels Tysklands voksende magt og de i krigens begyndelse saa store tyske »sejre«, der syntes at betrygge den kommende, endelige sejr, dels at der netop i grænsesognene skete præsteskifter i disse betydningsfulde aar. I Hostrup og Burkal sogne, hvor der sad tysk uddannede præster, der havde haft den tyske folkekirkelige betjening foruden den danske, blev der ledighed, og de nye præster ville ikke gaa ind som tvesprogede præster, og her satte frimenigheden ind, særlig i Burkal sogn, hvor der hvervedes indtil 30 % af beboerne for tysk frimenighed. Der blev fra dansk side gjort dette, at man oprettede et residerende kapellani, med det udtrykkelige formaal, at denne præst skulle betjene det tyske mindretal paa tysk sprog i Burkal, Hostrup, Bylderup og Tinglev sogne, idet de to afgaaede præster havde haft betjening de sidstnævnte steder. I Højer søgte den tyske sognepræst afsked, og i hans sted udnævntes den tidligere frimenighedspræst i Ravsted, pastor *Schau,* hvis nazistiske indstilling var kendt. Ogsaa sognepræsten i Tinglev søgte afsked, saa der kom ny præst i en meget vanskelig tid. Der var saaledes kun præsterne i Tønder og den danske sognepræst i Højer, der sad tlbage, ellers var det nye præster i alle grænsesognene.

Medens de tyske gudstjenester indenfor folkekirken væsentlig var opretholdt ved præstens personlige forbindelse, og der ikke kunne tales om et egentligt menighedsliv, skete der ved præsteskifterne dette, at adskillige fra hjemmetyske hjem gled over i den danske menighed, ikke mindst fordi der var saa store vanskeligheder ved at opretholde en fast betjening paa tysk sprog indenfor folkekirken. Disse forhold udnyttedes i rigt maal af den tyske frimenighed, hvis bestræbelser gik ud paa at faa »Nordschleswigsche Gemeinde« anerkendt som ligeberettiget med den danske folkekirke og løst fra ethvert tilsynsforhold til den danske stat, idet man slog paa, at den var en afdeling af den tyske kirke. Der udnævntes en »provst« i Læk for de tyske frimenigheder, og man søgte at faa et samarbejde i gang imellem de folkekirkelige tyske præster og frimenigheden. Flere samtaler med provst *Gottfriedsen* fra Læk viste, at man ønskede ligeberettigelse saaledes, at frimenighedspræsterne paa een gang kunne tjene som folkekirkepræster i disses forfald og dog være frimenighedspræster. »Kirchenamt«, der oprettedes i København, søgte yderligere at udbygge de tyske gudstjenester i fuldkommen dansktalende sogne.

Alt dette tog yderligere fart under besættelsen, og der lagdes et stærkt pres paa saavel de kirkelige myndigheder som paa alle dem, der paa en eller anden maade var i arbejde for tyskerne. Trods al anstrengelse og tryk lykkedes det dog kun i meget ringe grad; de tysksprogede kirkelige handlinger, der forlangtes udført for dem, der stod i tyskernes brød, øgede kun ubetydeligt disses antal, idet der var en afgjort uvilje mod at bryde med dansk kirkesprog hos de fleste. De nazistisk indstillede præster virkede paa een vis klarende for mange, idet de gjorde det tydeligt, at kravet om tysk kirkesprog mere var begrundet i politik end i kirkelig interesse, – og derfor tog mange afstand derfra.

Den til Højer udnævnte tidligere frimenighedspræst fik tillige betjening af Løgumkloster og Nørre Løgum sogne; denne betjening ophørte ved pastor *Schaus* arrestation efter 5. maj 1945.

Et par af de tyske folkekirkepræster protesterede imod jødeforfølgelserne og kom derved yderligere i et skærpet misforhold til frimenighedens præster.

Om selve besættelsestiden og tiden derefter skal meddeles følgende:

Allerede i de første dage i april 1940 gik der talrige rygter om, at nu kom de tyske tropper snart herop. Den 8. april fik rygterne yderligere fart derved, at det danske luftværnsbatteri, der var opstillet i Løgumgaard, uventet fik ordre til at drage nordpaa. Samme aften kom imidlertid batteriet tilbage og tog opstilling som før, og fra kaptajnens side blev det meddelt, at det hele kun var en øvelse. Man vidste dog med sikkerhed, at der var store troppemængder samlet lige syd for grænsen, og de danske soldater vidste allerede da, at de tyske tropper havde ordre til at besætte Danmark næste dag.

Saa kom den sørgelige 9. april. Store sværme af tyske bombemaskiner kom ved daggry ind over egnen. En af dem blev nedskudt af luftværnsbatteriet i Løgumgaard og styrtede ned ved Toftlund. Flere hjemmetyskere var behjælpelige med at fjerne eller nedskyde de danske grænsegendarmer og var ivrige til at vise vej for tyskerne. Inden kampen indstilledes, blev der kæmpet tappert ved Sølsted og Bredevad. Ved Brede kom det til en mærkelig oplevelse, idet tyske kolonner, der kom sydfra, beskød tyske kolonner, der kom østfra, og kirketaarnet i Brede led derved en ikke ubetydelig skade. Sognepræsten i Brede, Dr *J. Holdt,* maatte i forhør, beskyldt for at have været delagtig i modstand fra kirketaarnet, indtil det opklaredes, at det var tyskerne selv, der havde skudt paa hinanden.

Saa kom indstillingen af kampen, og de endeløse kolonner af motoriseret materiel drog ad de forskellige veje nordpaa, og om natten kom de store ammunitionsvogne kørende med deres uhyggelige last.

Medens den danske befolkning indtog en værdig og rolig holdning og holdt sig inde, var jublen hos mange af hjemmetyskerne stor. De »heilede« og udskænkede kaffe og uddelte cigaretter til soldaterne, skønt mange, især officerer, udviste en kølig og ligegyldig holdning overfor denne begejstring. I Tønder hejste den tysksindede kirketjener hagekorsflaget paa kirketaarnet, og det kom til et heftigt sammenstød mellem ham og sognepræst *Magle,* der fik flaget fjernet. I Tinglev skete en lignende tildragelse, men der fik politiet taget flaget ned. Ogsaa flere private hejsede hagekorsflaget, men fik bøder for det.

Grunden til hjemmetyskernes store begejstring laa i, at de troede, at besættelsen kun gjaldt selve Sønderjylland, og at de saaledes nu »kom hjem« til Tyskland. Derfor dæmpedes glæden ogsaa en god del, da det oplystes, at det var hele Danmark, der var besat.

Et ejendommeligt tilfælde indtraf i Løgumkloster, idet en familie den 9. april tog deres børn ud af den tyske børnehave og flyttede dem over i den danske.

Begivenhederne førte den danske menighed tættere sammen, og selv om man ikke kan tale om større aandeligt røre, saa fandt dog flere og flere den gamle kirkevej og søgte sammen der. Denne bevægelse har holdt sig og givet sig tydelige udslag i mange sogne. Derimod svandt tilslutningen til de tyske gudstjenester saadan ind, at et enkelt sted maatte de helt ophæves paa grund af manglende tilslutning. Kun naar der holdtes »Gedenkfeier«, – og det var som oftest frimenighedens præster, der forestod de foretagender, – kunne der tales om større tilslutning, undertiden overvældende. Man tog sig nu alle de friheder, man ønskede, og ofte var de tyske mindegudstjenester udvidet med talekor, baarer var opstillet i kirken (uden kister), dækket af hagekorsflag og med danske og tyske nazister i uniform som æresvagter. De tyske folkekirkepræster var dog i det hele og store loyale.

I alt væsentlig formede besættelsen sig her i provstiet paa samme maade som i det øvrige land. Det tyske mindretal gjorde dog sin indflydelse gældende, saa danske præster fik særlig indlægning af tysk militær, baade i konfirmandsale, gæsteværelser og udhuse. Overflyvninger af engelske maskiner hørte til dagens og nattens orden; men der skete ingen større skader paa kirker, og kun i Tønder skete der ulykker af større omfang.

I vinteren 1943 vakte det opsigt, at en præst nægtede at tale over en frikorpsmand, der var død paa tysk lazaret af lungebetændelse. Sagen pustedes stærkt op ved møder og i »Fædrelandet«, der bragte en fuldkommen løgnagtig fremstilling af sagen. Efter at en tysk forsamling i Haderslev havde krævet den paagældende præst og en anden præst fra Sundeved fjernet fra landsdelen som »landsskadelige«, blev der ved det tyske kontors hjælp fra kirkeministeriet rejst krav om provsteretslig undersøgelse af forholdene. Denne gav dog kun det udbytte, at der af ministeriet paataltes et uheldigt udtryk, som præsten havde benyttet i en samtale under fire øjne i sit studereværelse.

Den 29. aug 1943 kl 4 om morgenen fængsledes tre personer fra provstiet som gidsler, nemlig seminarielærer *Claus Eskildsen* og læge *Dahl,* begge fra Tønder og provst *Schülein.* Efter ca 10 dages internering paa Tønder Kaserne blev de overført til Fredericia kaserne, hvor de efter i alt 14 dages arrest løslodes paa dyrlæge *Møllers* indstilling. At denne indstilling var dikteret af frygt, er sikkert hævet over enhver tvivl, idet selve det tyske mindretals loyale del fordømte denne handling, som gidselarrestationen var.

Den 14. okt 1944 fængsledes sognepræst *Jul Holm,* Tinglev, og førtes til Kolding og derfra til Frøslevlejren. Herhen førtes ogsaa sognepræst *Magle,* Tønder, den 1. dec 1944. Begge løslodes først den 5. maj 1945. Sognepræst *H. Petersen,* Hostrup, fængsledes den 24. april 1945 og førtes til Kolding, hvorfra han blev frigivet den 5. maj. Ogsaa flere af vore gode danske lærere blev fængsolet, men dog kun for kortere tid. Ingen af provstiets præster »gik under jorden«, men enkelte foretog lidt hastige »rejser« paa 8–14 dage. Det manglede ikke paa trusler fra tysk side og paa advarsler fra dansk side overfor præsterne; men menighederne slog kreds om deres præster, og de onde aar førte sikkert til større fællesskabsfølelse kirkeligt set.

De sidste dage i april 1945 og de første dage i maj var meget urofyldte. Rygter fortalte om de engelske soldaters nærhed, og tyske soldater og militær udrustning førtes nordpaa, medens der lagdes sprængladninger under broer og veje adskillige steder. Det var tanken at optage kamp med englænderne ved Toftlund.

Men saa kom kapitulationen som en Guds gave! Ængstelsen og spændingen udløstes i dyb taknemlighed og glæde, der gav sig udtryk i de overfyldte kirker ved takkegudstjenester, da dannebrog førtes ind med fanevag ter og under orgelspil. Det følte, at det danske folk takkede Gud for underfuld frelse fra fjendehaand. Mange af vore tyske sognefolk forstod vor glæde, der overalt gav sig rene og smukke udtryk i færd og taler, uden nogen form for spot over en slagen fjende.

Saa fulgte hverdagene. De mange arrestationer blandt det tyske mindretal skabte stærkt skel, og det slettes næppe saa let ud. Ogsaa indenfor præsterne fandt der arrestationer sted: Pastor *Schau* i Højer fængsledes og sad i Faarhuslejren, pastor *Rühmann,* Tønder, blev fritaget for tjeneste, frimenighedspræsterne *Raun,* løgumkloster, og *Nissen,* Tinglev, blev ligeledes arresteret. Af den grund bortfaldt en stor del af de tyske gudstjenester, noget man næppe beklager. Derimod skabte det den vanskelighed, at de mange tyske flygtninge, der de sidste aar var kommet hertil, kun kunne faa delvis betjening ved tyske præster, hvorfor enkelte danske præster maatte hjælpe til ved daab og begravelse.

Hvorledes fremtiden vil forme sig, er ikke let at udtale sig om. Men der er overvejende stemning for, at de tyske folkekirkelige guds-

tjenester – der er en særret – nu maa bortfalde, hvorimod der vil blive givet adgang til oprettelse af tysk privatskole og tysk frimenighed, begge dele dog under andre forhold og former end hidtil.

For dansk kirkeliv har de fem onde aar haft den betydning, at ogsaa i kirkelig henseende er den gamle Kongeaagrænse blevet mere udvisket. Præst og menighed er knyttet fastere sammen, og trangen til større fællesskab med den danske kirke er vokset. Der er mange og nye opgaver at løse; men med ærligt tjenersind vil kirken i Sønderjylland ogsaa kunne faa en velsignet stilling i folket som fædrenes kirke.

(Ribe St Aarb 1945, 67 f)

Provst *Erik Christensen,* Tønder skriver i »Fra min virksomhed i Tønder« 1939, s 69 f om **Stiftsdeling og bispevalg**

Ved lov af 10. sept 1920 var der bleven nedsat et »udvalg for kirkelige anliggender« med den opgave at udarbejde fælles regler for Nordslesvig og det øvrige land i kirkelig henseende. Biskop Koch og forskellige repræsenanter for Sønderjylland var medlemmer. Det skulle bl a ogsaa give forslag med hensyn til den nye stiftsinddeling. Biskop Koch foreslog at lægge de fem sønderjyske provstier til Ribe, men saa at afgive Ringkøbing og Vejle amter til et nyt stift. Det var den gamle historiske tilknytning af den vestlige del af Nordslesvig til Ribe, som fik biskop Koch til at holde paa Ribe som bispesæde for disse provstier (Tørninglen og Tønder). Men han ønskede at faa hele Nordslesvig med, fordi det i to slægtled havde delt skæbne og lovgivning. Udvalget fulgte derimod den nordslesvigske vælgerforenings og det tilsvarende kirkelige udvalgs forslag, at Haderslev skulle være bispesæde med de tre østlige provstier af Nordslesvig, medens de to vestlige provstier, Tørninglen og Tønder, skulle henlægges til Ribe. Man hævdede, at »derved slettes bedst den gamle grænse«.

Provst Nielsen i Ensted (Aabenraa provsti) og jeg med tilslutning fra provst Thyssen i Sønderborg (Ulkebøl) gjorde opmærksom paa den administrative vanskelighed, som det ville medføre, naar man delte saaledes paa langs, saa at Aabenraa og Tønder provstier med de i national henseende vanskeligste sogne kom til at høre til hver sit stift. Forudsat at Haderslev skulle være bispesæde, mente vi derfor, at hele Nordslesvig burde lægges dertil eller eventuelt med undtagelse af Tørninglen provsti, som saa skulle lægges til Ribe, mod at Haderslev fik en del af Ribe stifts østlige provstier. Vi vandt tilslutning hos flere af de nordslesvigske Tillidsmænd, selv saadanne som havde været med til at stemme for den nordslesvigske vælgerforenings forslag, idet man følte vanskeligheden ved, at f eks Tinglev og Uge i tilsvarende spørgsmaal kunne faa en forskellig afgørelse, fordi de ville komme til at høre hver til sit stift. Vi kunne derimod ikke vinde minister Appels tilslutning. Men i den sidste samtale, som jeg havde med ham derom, ikke længe før afgørelsen blev truffen, foreslog departementschef Damkjer, som deltog i samtalen, at de sønderjyske provstemøder derfor skulle fortsættes, for at man i dem kunne have et sted til at drøfte spørgsmaalene i fællesskab, naar man fandt anledning dertil. Saaledes blev det. Og i aarenes løb er saa at sige alle betydelige spørgsmaal blevne gennemdrøftede dér, før den endelige afgørelse blev truffen.

Inden den nye stiftsdeling var traadt i kraft, var biskop Koch imidlertid bleven udnævnt til biskop for Fyens Stift under 21. marts 1922 fra 1. april at regne. Han havde i den sidste tid ikke været saa rask, som han kunne ønske. Han haabede, at det nye embede ikke ville stille lige saa store krav til hans kræfter. Han ordinerede dog den 26. marts 1922 i Christkirken i Tønder Halfdan Høgsbro til sognepræst i Abild. Og paaskedag, den 16. april prædikede han i Ravsted og 2. paaskedag i Tønder. Det blev hans sidste prædiken, en meget ejendommelig prædiken, som vi, der hørte den, vist ikke glemmer, saa længe vi i det hele kan huske noget. Han talte om den usynlige verden, som er os ganske nær med fuld virkelighed, kun at vi ikke kan se den. En diakonisse sagde bagefter om ham, at man næsten skulle tro, at han selv var ved at skulle gaa ind i den usynlige verden. Nogen tid efter blev han syg og blev ikke mere rask. Den 3. nov 1922 døde han.

Biskop *Koch* var en ejendommelig og betydelig mand, en af dem, som man ikke glemmer, hvis man har faaet lov til at lære dem at kende. Han var en klog og kundskabsrig mand. Han havde en egen evne til at finde ind i en tekst og lukke op for, hvad den indeholdt, selv naar han f eks sad og eksaminerede en af de tyskuddannede missionærer, som gerne ville gaa ind i dansk tjeneste som sognepræster. Han havde ogsaa en egen evne til at se ind i menneskers sjæleliv og til at faa dem til at sige deres mening. Men ved siden af var han i høj grad fin og hensynsfuld i sin dom og i sine afgørelser. Han ville saa nødig gøre nogen uret. Det kom saa stærkt frem i hans forhold til tyskerne og ikke mindst til de tyske præster. Det hang vel sammen dermed, at han var noget tøvende i sine afgørelser, især naar det drejede sig om personer. Det kunne tit være svært at faa en sag afgjort hos ham, ikke mindst i det sidste aar af hans virksomhed. Uden tvivl har sygdommen ogsaa gjort noget dertil. Men frem for alt var han en from og gudhengiven mand. Det kom saa personligt til udtryk en dag, vi gik sammen paa gaden i Haderslev. Vi havde talt sammen om sønnens død, som ganske naturligt gik ham nær til hjerte. Da greb han mig i armen og sagde: »Det er den slags, som vi ikke forstaar«. Men i næste øjeblik gik der ligesom et lyst glimt over hans ansigt, og han føjede til: »Men vi skal nok komme til det«. Det er den slags, som man ikke glemmer.

Ved de bispevalg, som afholdtes i jan 1923, og hvori menighedsraadene for første gang deltog, skulle der vælges ikke mindre end fem biskopper (Haderslev, Ribe, Fyen, Roskilde og Lolland-Falster). Valgene i Haderslev og Ribe kom først. Men de tre andre valg fulgte saa hurtigt efter, at udnævnelserne kom samtidig den 2. februar 1923.

I Haderslev var det meningen, at valget skulle staa mellem provst Jørgen Nissen i Gl Haderslev og professor dr theol Valdemar Ammundsen. Men saa døde provst Nissen den 4. jan. Og provst C. C. Hjortkjær, da i Sommersted, blev opstillet i hans sted. Professor Ammundsen fik de fleste stemmer, 655 mod 429, og blev den 2. februar udnævnt til biskop i det nye Haderslev Stift. I Ribe stod valget mellem stiftsprovst Oluf Olesen i Ribe og provst Schultz-Lorentzen i København. Stiftsprovst Olesen fik 766 og provst Schultz-Lorentzen 732 stemmer. Stiftsprovst Olesen blev derefter udnævnt til biskop i Ribe den 2. februar.

Biskop, dr theol Valdemar Ammundsen blev ganske naturligt den, som fik den største indflydelse paa de sønderjydske kirkespørgsmaal, ikke blot fordi han boede i selve Sønderjylland og derigennem havde dem tæt ind paa livet, men ogsaa i kraft af sin enestaaende indsigt og indlevethed i dem. Det faldt derfor ganske af sig selv, at jeg i mange tilfælde søgte raad hos ham og forhandlede spørgsmaalene med ham. De sønderjydske provstemøder, som i reglen holdtes i Haderslev, hvor begge biskopperne ligesom ogsaa begge stiftsamtmændene var med, gjorde en saadan forbindelse med biskop Ammundsen end mere naturlig og let. Vort forhold i disse aar kan maaske bedst karakteriseres ved et par uddrag af et langt brev fra biskop Ammundsen af 30. dec 1924: »Deres telefonopringning om... glædede mig som nyt bevis paa tillid, men satte mig paa den anden side i forlegenhed for svar. Dels vil jeg nødig blande mig i en anden biskops embede og kender jo ikke biskop Olesens mening. Dels er sagen mig for fjern; muligvis ville jeg føle anderledes, hvir jeg var den nærmere. ... Da jeg nu ikke kender forholdene nærmere, tør jeg ikke udtale noget bestemt, men skal fremsætte nogle synspunkter til deres overvejelse, og det med desto større tryghed, som deres indsigt i sønderjyske forhold jo er ældre end min, og De er sagerne saa nær. ... Og saa ønsker jeg Dem, at De maa ledes til en afgørelse, om hvis rigtighed De ikke selv nærer tvivl«. Paa den maade har jeg mange gange søgt og fundet raad i vanskelige spørgsmaal, ligesom det kunne ske, at biskop Ammundsen indhentede en eller anden oplysning hos mig om, hvorledes vi herovre tog det spørgsmaal. Jeg troer, at jeg ikke nogensinde under dette har glemt, at biskop Olesen var min biskop, og hvad jeg derfor skyldte ham. Han vidste fuld besked om vort forhold og billigede det.

Biskop Olesen var en helt anden type end biskop Ammundsen. Hans kendskab til og indsigt i de sønderjyske forhold kom ikke paa langt nær op ved siden af biskop Ammundsens. Og det administrative havde i det hele ikke hans interesse. Det var han tilbøjelig til at skyde over paa os andre, saa meget han kunne og havde tillid til os. Hans styrke laa paa et helt andet omraade, det personlige, rent præstelige forhold til menneskers hjerter. Hans sind havde en forunderlig spændvidde, fra det muntre og vittige til den dybeste, næsten mørke alvor. Ud af dette sind kunne han tale med og til mennesker, snart i spøg og snart i alvor, men altid saaledes at der var noget, som ramte og fik hjerterne til at høre efter. Saaledes var han, naar han stod paa prædikestolen, og naar han stod foran alteret og indviede de unge til deres præstegerning. Saaledes var han sikkert ogsaa rundt omkring i præstegaardene, ikke mindst naar han sad paa tomandshaand og lukkede op for sit præstehjerte og delte ud af sin rige præsteerfaring. Lad være, at vi havde hørt et eller andet af hans træk maaske mere end én gang før! Den inderste kærne var saa ægte.

Tønder herred

Tønder købstad

(Med bedehus i Emmerske)

Tønder by ligger smukt ved aaer og enge i det flade land og har trods svære ildebrande bevaret meget af det gamle og kønne. Tønder er arkitektonisk Sønderjyllands mest interessante by. Gavlhusene med karnapper og kviste virker dekorativt, og enkelte patricierhuse har bevaret barok- eller rokokoportaler af stor skønhed. Ogsaa landskabeligt tager byen sig ud, omgivet af smukke anlæg. Der er kun 4 km til grænsen ved Sæd, og byen ligger i Danmarks største marskareal, kun mod nord naar sandbakker herind. Storegade er byens centrum, fortsat i Østergade og Vestergade, byens vigtigste handelsstrøg. Bebyggelsen i den gamle del har frisisk præg med de tæt sammenbyggede huse. Bebyggelsen ved banegaarden er nyere, mens den nyeste bydel nord for den gl by præges af moderne husblokke og eenfamiliehuse. Flest beskæftiges nok med industri (levnedsmiddelindustri, mølleri, slagteri, jernstøberi og maskinfabrik). Byen er vigtig oplandsby, dens opland naar helt til Tinglev og forbi Løgumkloster, byen er jernbane- og rutebilknudepunkt. Endvidere er Tønder kulturcentrum (med gymnasium, seminarium osv).

Gadenettet i den gamle by er stort set bevaret intakt siden middelalderen. Byen var omgivet af vandløb med hovedgader som nu. Det berømteste gamle hus er Gavlhuset paa torvet fra ca 1525 med sin høje gavl, smukke portaler ses paa de gamle huse Vestergade 14, Østergade 1, digegrevens hus Vestergade 9 mm

og smaaborgernes jævne empire møder vi i Uldgade og Spikergade.

Lidt historie

Tønder kaldtes i gamle dage Lille Tønder (1313) i modsætning til Møgeltønder (Store Tønder) og var vel oprindelig havneplads for Møgeltønder. Byen er som Haderslev opstaaet ved en broovergang, der gennem et uvejsomt terræn knyttede Vestslesvigs oldtidsveje sammen. Den er bygget paa en lav lille Gest-ø ved Vidaaen, 13 km fra havet. Før inddigningen 1554 naaedes denne ø af havets daglige flodbølge, vestpaa var Vidaaen sejlbar og skilte friserlandet fra Tønder-Højer-egnen med talrige bifloder syd for byen. Skibsfart var en vigtig indtægtskilde (byen har et skib i sit byvaaben). Tønder hørte til Ribe bispelen, og paa Valdemar Sejrs tid var der allerede flere kirker og klostre, og den fik sin lybske stadsret 1243 af hertug Abel. At byen ikke var saa ringe, ses af, at franciskanerne allerede 6 aar efter deres ankomst til Danmark oprettede et Franciskanerkloster, Graabrødreklostret 1238, hvor der flere gange blev holdt provinskapitel. Klostret brændte ca 1500, men blev genopbygget. Det blev revet ned efter ref og materialerne anvendtes til opførelsen af Tønderhus. Sct Laurentii kirke var sognekirke for landsognet, Sct Nicolai kirke for byen, en romansk kirke nævnt 1365. Desuden var der et Helligaandshospital ved Østerport. Borgen, Tønderhus nævnes 1285, da *Erik Klipping* erobrede og sløjfede den. Hertug *Frederik,* der ved arvedelingen 1490 med den gottorpske del ogsaa fik Tønder, yndede stedet og genopbyggede borgen, der med sine høje røde mure og svungne gavle bag de grønne volde var et smukt syn for øjet. Den var omgivet af en svær kvadratisk ringmur. I de urolige tider gjordes borgen til en stærk fæstning, Sønderjyllands stærkeste ved siden af Gottorp. Der byggedes stadigt videre paa den store borg med taarne og spir. Efter inkorporationen af de gottorpske dele af Slesvig var Tønderhus overflødigt, 1749 solgtes det ved auktion for 2000 rdl, og det blev revet ned. Det laa lidt SV for byen, og næsten alle spor er udslettet.

Fra *Fr. Is* tronbestigelse 1523 kom T under kronen, og blev der indtil 1540, da hertug *Hans d ældre* blev byens herre, hvorefter byen kom under den gottorpske del, og under de fjendtlige hertugers styrelse lagdes grunden til den uvilje mod Danmark, som kom til at præge den dansk-ættede befolkning. Paastanden om, at byen var et frisisk anlæg havde intet paa sig, gottorperne blev fordrevet fra Slesvig 1713, slottet mistede sin betydning.

Tiden indtil omkring 1527 var gunstig for byen, studehandelen blomstrede, og der var livlig søhandel. Dygtige haandværkere gjorde byen anset, og fra ca 1600 begyndte kniplingsarbejdet som en væsentlig hjemmeindustri. De nære forbindelser med Holland satte sit præg paa byens borgerkultur, i byggestil og i hjemmenes udstyr. Men saa kom de ulykker, der fulgte med ildebrande og pest. Store brande hærgede T 1581, 1586, 1622 og 1725. Man nedbrød den gamle Sct Nicolai kirke og opførte Krist kirken. Skatterne blev trykkende, 1627–1713 oplevede T 5 krige med indkvarteringer og udskrivninger. 1627–29 var byen besat af Wallensteins tropper, 1643–45 af svenskerne. 1660 maatte kong *Fr. III* anerkende hertugens fulde suverænitet, og de forsøg, der 1676–79 og 1700 blev gjort for at fordrive hertugen medførte nye troppeindkvarteringer og udskrivninger. 1713 rykkede de kgl tropper atter ind i T, og derefter var hertugens magt brudt. Handelen stagnerede og søfarten blev ringe. Det langvarige gottorpske herredømme styrkede tysk sprog og kultur. Fra 1728 virkede den tyske provst *J. H. Schrader,* som formidlede en stærk tysk-pietistisk bevægelse, hvortil knyttedes et bogtrykkeri og et vajsenhus. Han fik 1729 *H. A. Brorson* knyttet til kirken, og her skrev denne en række af sine skønneste danske salmer. Senere kom provst *Balth. Petersen* 1746–87, søn af en rig kniplingshandler, han grundlagde et tyskspro̊get lærerseminarium det ældste i Norden. Fra 1813 var der tysk ugeblad i T.

Efterhaanden rejste byen sig. Næringslivet blev bl a baseret paa de store kvægmarkeder; der var 50 gæstgiverier og kroer, 1769 var der 2584 indb. Statsbankerotten og den følgende landbrugskrise virkede stærkt hæmmende; byjorderne blev udskiftet.

Der herskede i begyndelsen af 19. aarh en udpræget kongetro stemning i T. Det saas ved *Fr. VIs* besøg 1824 og 1825 i forbindelse med den store stormflodskatastrofe. Men i 40'erne skete der et omslag. De toneangivende borgere blev slesvig-holstensk sindede, og 1841 valgte man *Beseler* som stænderdeputeret. Da oprøret brød ud 1848, hilstes de oprørske tropper med begejstring, og 1850–64 var stemningen overvejende slesvig-holstensk. Byen blev besat af prøjsiske tropper 13. febr 1864, og de danske embedsmænd forsvandt. Det danske kulturarbejde i kirke og skole ophørte, og tysk blev eneraadende. En prøjsisk landraad holdt sit indtog i den gamle amtmandsbolig.

I tiden efter 1864 blev der større kontakt med oplandet, 1867 aabnedes banen til Tinglev, hvorved der blev bekvem forbindelse med Flensborg, vejnettet udbyggedes, folketallet steg, 1865 kom der gasværk, 1873 blev hovedgaden brolagt, 1898 amtssygehus osv.

I national henseende var det tyske borgerskab toneangivende, men der blev lidt samling paa de danske, da *P-Skovrøy* 1882 grundlagde *Vestslesvigsk tidende,* det tyske ugeblad blev dagblad 1897: »Tondernsche Zeitung«, meget danskfjendtligt, det udkom til 1912. Det danske stemmetal naaede minimum 1898 med 2,9 % af de afgivne stemmer, men 1912 var det steget til 9,1. Grundlæggelsen af T landmandsbank, under ledelse af *R. P. Rossen* fra 1912, og med bagermester *Thorv. Petersen* som drivende kraft, betød en del for danskheden.

Under verdenskrigen faldt 156 fra T paa slagmarken. Tyskerne anlagde en luftskibsstation umiddelbart nord for byen, herfra startede luftskibe til bombardement af London, engelske flyvere angreb lufthavnen 1916 og 1918, hangarerne brændte, men byen led ingen større skade.

1920 rykkede englændere ind i byen og blev indkvarteret paa seminariet. Man ventede med

stor spænding paa afstemningsresultatet 10. febr 1920: 2504 tyske, 761 dsk. (Saa 1920 rykkede de danske tropper ind i byen, 12. juli 1920 holdt kong Chr X sit indtog, og Tønder var atter dansk, og forf *Johs. Buchholtz* skrev om det bevægede øjeblik paa jernbanestationen, da det tyske skilt med Tondern blev pillet ned og erstattet med det danske *Tønder*.

Efter 1920 mistede T det meste af sit opland mod syd, men nye, store vejanlæg skabte forbindelse mod nord og øst. Turistlivet paa Sild havde draget mange hertil, men T blev ved med at være en søgt turistby. 1926–30 afvandedes store dele af marsken vest for byen, hvorved kanalen mod vest blev afskaaret, og T maatte opgive alle planer om at blive søfartsby. Den gamle skibsbro blev nedlagt og arealet blev til en plads. Byen udvidedes mod nord for ny boligkvarterer og 1920 blev T garnisonsby. Den store kaserne opførtes 1934–36. 1921 blev her eksportmarkedsplads, gader blev asfalteret, det ny amtssygehus indviedes 1925. Folketallet voksede. Handel og haandværk er hovednæringsveje, og en del mindre, industrier voksede op, størst er vel *Th. Laursens* bogtrykkeri.

Da tyskerne 9. april 1940 besatte byen, lykkedes det garnisonen i sidste øjeblik at slippe ud af kasernen. Der fandt ingen kamphandlinger sted i T. Først ved Abild, Sølsted og Bredevad mødte tyskerne dansk modstand. Der var stærk tysk trafik gennem byen 1940–45, men alvorligere episoder indtraf ikke. *Morten Bredsdorff* har i en bog 1968 udførligt fortalt om T under besættelsen. Marts 1945 blev seminariet taget i anvendelse som lazaret for tusinder haardtsaarede fra østfronten. Paa de sidste blade fortælles om det rystende møde med franske kvinder fra Ravensbrück-lejren og jubelen over de engelske soldater ved grænsen, mens røde danske postbude drog gennem byen med stiger og brækjern for at pille de tyske skilte ned.

Ved byraadsvalget 1919 opnaaede danske første gang repræsentation i byraadet. Fra 1920 var der følgende borgmestre: 1920–25: Sparekassedirektør *Oluf P. Olufsen* (tysk) 1925–37: Kbmd *Johs. Thomsen* (tysk). 1937 dannedes listeforbund mellem de danske grupper, og Landsretssagfører *Holger Jensen* blev borgmester, den første danske borgmester, 1939 blev bankdirektør *J. Paulsen* borgmester, nu har den tyske gruppe kun 3 af 15 i byraadet.

Stemmetal ved rigsdagsvalgene: 1867: 78 dsk, 382 ty, 1920 (folkeafstemn): 761 dsk (165 tilrejs), 2504 ty (850 tilrejs), 1964: 3354 dsk, 881 ty.

Blandt gaarde paa byjorden kan nævnes den gamle ladegaard, *Hestholm,* der ligger højt paa et værft med vid udsigt med høje, brede tværstillede gavlpartier. Den ejedes 1929–55 af skibsreder *A. P. Møller. Gørresmark* har anselig toetages hovedbygning, har været ejet af provst *Balth. Petersen,* der oprettede den som stiftelse til fordel for elever paa seminariet, blev 1962 solgt til kommunen. *Dyrhus,* en stor firefløjet gaard paa et værft har i muren et groft tilhugget kampestenskors mærket 1547.

Institutioner i Tønder:

Raadhuset paa torvet er opført paa det gl raadhus plads v torvet 1647, to etager, 1867 fjernedes de takkede gavle.

Amtmandsboligen, et rokokopalæ, opf 1768 i den daværende slotshave, *amtshuset* v jomfrustien opf 1907 med mødesal og administration. Foran amtshuset et mindesmærke over amtmd, lensgreve *O. D. Schack.* Foran amtshuset ejer kommunen en del jord, her tænkes indrettet *skolecentral* mm. *Amtsstuen,* paa hjørnet af Møllegade og Slotsgade har fornemme renæssancehvælvinger i kælderen. Desuden *retsbygning,* Nørregade 31 og *Politigaard,* Nørregade 15 (var beslaglagt under en del af besættelsen).

Tønder musæum, Kongevej, aabnet 1923 i det gamle porthus fra slottet (fra ca 1540) og en fløj dertil. Posthusets vagtstue meget smukt renæssancerum, med hvælving og midtersøjle. En kulturhistorisk og en kunst-afdeling, her er bl a den eneste bevarede skamstøtte, figur, kagmanden, fra 1699. I musæets gaard en buste af musæets leder 1925–45: Apoteker *Peter Toft.* Kirkemusæum ved kirken fra 1957 (se ndf).

Tønder bibliotek, opr 1925, nu i den tidl tyske kommunesk, Richtensgade, ombygget 1950 efter at have været beslaglagt af soldater og flygtninge, ca 40.000 bd.

Det tyske bibliotek, opr 1920 fik 1960 lokaler i Ludwig Andresen-skolen.

Der er *teaterscene* paa hotel Tønderhus.

De danske *Vade- og marskundersøgelser,* Nørregade 15, under Skallinglaboratoriet, har tilhuse i politigaarden, 3. sal.

Ingen aviser trykkes i Tønder. »Vestkysten« (V), Sønderjyden (Soc), Jyske Tidende (kons) og »Der Nordschleswiger« har afdelinger i Tønder.

Tønder amts og bys sygehus, Carstensgade Det første sygehus blev bygget 1787. Paa initiativ af fysikus *Ulrich* († 1917) byggedes 1855 et nyt sygehus, 1898 toges den ældste fløj af det nuværende sygehus i brug. 1923 og 1953 udførtes store udvidelser. 1953 overtoges Løgumkloster sygehus.

Der er flere *børnehaver,* samt Det Struckske børnehjem. Flere *stiftelser:* Helligaandshospitalet, *alderdomshjemmet,* kan føres tilbage til Fr. I, nyt hjem opf 1940, 30 pladser. Den smukke gamle bygning er indgaaet i statsseminariets bygningskompleks.

Ungdomsborgen, Richtsensgade var opr banegaardshotel, var tyskernes fh 1928–38, blev restaurant, købtes 1958 af KFUM og KFUK, med lokaler for ungdomsarbejdet, tillige ramme for menighedsplejens klub for folkepensionister.

Ungdoms- og hjemmeværnsgaarden, Ludw. Andresens vej, opført 1954, lokaler for spejdere og FDF.

Vandrerhjemmet, Ryttervej, ejes af DUI og DSU, 1929 tilbyggedes soldaterhjemmet, og 1949 opførtes en stenbygning i stedet for den hidtidige barak.

KFUMs soldaterhjem, Carstensg begyndte 1924 i en barak. Da den ny kaserne opførtes paa Ndr landevej, byggedes et nyt soldaterhj 1936, udvidet 1965.

Foreningen »*Dannevirkes*« *soldaterhjem,* Kongevej beg 1920, 1954 flyttet til nuv ejendom.

Idrætsanlægget, Sønderport, anlagt paa den gl markedsplads, taget i brug 1958, afløste den gl sportsplads v Ribe landevej fra 1912. Friluftsbad, campingplads.

Tønderhallen, opf 1965 v Sønderport, er byens største lokale (1200 m²) bruges til møder, udstillinger, sportsarrangementer mm.

Tønder blev *garnisonsby* lige efter krigen 1920. 1937 oprettedes en ny enhed, fodfolkspionerkommandoen, der kom til T og Søgaardslejren. Flere deltog i kampe 9. april 1940. Efter befrielsen 1945 varetoges garnisonstjenesten af styrker fra modstandsbevægelsen, men allerede i juli rykkede 9. reg ind flyttet til Fredericia 1955 og afløst af Jyske luftværnsreg. Store garage, depot- og værkstedsanlæg og et stort skydebaneanlæg. I soldaterskoven var der 1915–16 et stort luftskibshangaranlæg og flyvemaskinehangar. Den sidste eksisterer, mens det andet blev bombet af englænderne eller nedbrudt.

Der er flere smukke *anlæg.* Byen er oprindelig anlagt paa to højere liggende dele, byen paa den største mod NØ m slottet paa den mindre, begge delvis omgivet af vand. Dette har været afgørende for byens udvidelse. Derfor omgives byens næsten lukkede ring af grønne omraader. En række smukke parker og anlæg: Ved Sdr alle, hvor der anlagdes et dige ved Vidaaen, det blev beplantet 1768. Nørre alle, som mod øst har det lille »Liebestempel«, anlægget ved Vidaaen, Tved plantage vest for Brammingebanen, Borgergaven i Geikens fenne. Foruden fornævnte mindesmærker: Minde om *H. A. Brorson* Storegade 26 og støtte med buste ved kirketaarnet. Mindeplade Søndergade 10 over digteren *Heinrich von Gerstenberg,* † 1823, mindesten i Nørre alle over *Carsten Richtsen,* borgmester her 1790–1812, mindesten i Vestergade over astronomen *P. A. Hansen,* * her 1795, mindesmærkerne for lensgreven *O. Schack* og musæumsleder apoteker *P. Toft* er omtalt ovf.

Skoler

Statsskolen var først kommunal, blev 1920 overtaget af staten. Kærnen i det store kompleks er fra 1910 opført i Popsensgade, af røde mursten med skifertag, fløjen med gymnastik- og festsal forsynet med spir. Grundigt ombygget, rektorbolig opført. Panelet i festsalen blev skænket af Alte Spar-und Leihkasse. Gennem 2 etager et vindue ud mod Kongevejen, hvor der 1965 er opsat et glasmaleri (af maleren Alb. Elmstedt), skænket af statens kunstfond, ved hovedtrappen mindetavler over lektor *Aage Rosenkjær* og 13 tidl eller daværende elever, der satte livet til 1940–45. Skolen har 15 fast ansatte lærere og 230 elever.

Den første dsk rektor var *A. J. West* (* 80 i Haderslev) 1920–30 som havde været adjunkt i Sorø, og 1922 blev gift med lærerinde ved Tønder statsseminarium *Ingeborg Skov.* Han blev 1930 rektor i Sønderborg, og udgav her foruden flere skolebøger og studier over russisk historie 1924: Fra det genvundne land, og 1938: Et omstridt land, † 43.

Rektor *Jakob Randrup* (1930–54), * 1884 i Hvam, havde været lektor i Sønderborg afsk 1954. Var fmd foreningen Norden i Tønder.

Rektor 1954–62 var *A. Feilberg Jørgensen* (* 07, søn af pastor *J. L. Jørgensen,* Skærbæk) han blev 1962 rektor for Aarhus statsgymnasium. Han skrev 47: om grænselandet i »Danmark under besættelsen« II, 55: Om grænsen, statsradiofoniens grundbog, udg for sprogforeningen: En sønderjysk skæbne medred: Tyskland, vor nabo mod syd. Var fmd Folkeuniversitetsforeningen i Tønder 54–62, BM Tønder bibl, foren Norden i T, Sprogforeningen, H. P. Hanssens mindefond, m m.

Rektor *Hans Otto Jensen,* siden 1962, * 15 Vejgaard v Aalborg, havde været adj sen lektor i Maribo siden 43. Udg lærebøger i historie for gymnasiet. Red »Gymnasieskolen« 54–62.

Blandt lærere ved gymnasiet nævnes lektor *A. Rosenkjær,* der faldt under besættelsen, lektor, c th *R. Kondrup.*

Knud Fanø (* 19 Kbhvn) blev timelærer ved statsskolen 46, adjunkt 48, tillige lærer ved Statsseminariet 48–61, forstander Forsvarets civilundervisning 58–62, udnævnt t rektor Duborgskolen 1962. – Byraadsmedl her 54–62 (kons), medl forretningsudv for T amts grænsef, BM Hist smf f Sjd, red »Sønderjyske aarbøger« 55 flg, fmd. Sydslesvigsk forenings foredragsudv 64. Skrev en række skrifter om Sønderjyllands historie, Sydslesvig, 1945, studenterforen Hejmdals festskr 1945, Nordslesvigs aandelige genforening med Danmark, 1948, Landet bag digerne, 1956, ny udvidet udgave 1965, talrige anmeldelser og afhandlinger.

Statsseminariet, ved anlægget, Østergade, er Nordens ældste seminarium (Brorsons bedeværelse er bibliotek). Den myndige og fremragende provst *Balthasar Petersen* startede det allerede 1753 og det blev senere nøjere organiseret med 18 elever, fortrinsvis lærersønner fra Nordslesvig. Efter provstens død 1787 oprettedes en direktion: Amtmd, borgmester provst og præst. Undervisningen fandt sted i byens almueskole. Efter en nyordning af skolevæsenet blev seminaristerne undervist af den dygtige rektor *J. L. Forchhammer* († 1810). Elevtallet steg 1803–27 fra 20 til 130. Under professor *C. A. Bahnsen* 1830–55 fik seminariet en ny blomstring. 1847 reorganiseredes det, kommunen overtog bygningerne i Østergade. 1853 flyttedes det tyske seminar til Eckernförde, hvortil Bahnsen fulgte med. 1856 overdrog man ledelsen af T sem til *A. M. Kühnell* (prof 59 afsat af tyskerne 64, se sp Sengeløse, † 77). 1859 opgav man den kommunale direktion, som hæmmede lederens bevægelsesfrihed, og seminariet lagdes under kultusministeriet. De danske lærere og elever forlod skolen 1864, og den blev nu en tysk læreruddannelsesanstalt med *Martin Niels Schmidt* (fader til pastor S, Vodder) som direktør. Da han ikke ville rette sig efter de prøjsiske regulativer tog han sin afsked og blev sp i Svenstrup, Als, se der. 1884 ophævedes den danske afd, der flyttedes til Haderslev som selvstændigt seminarium. 1905 indviedes en ny, statelig bygning. 1920 flyttedes den tyske afdeling til Nibøl – hvor den ophævedes

Til abonnenterne:

Efter pastor Paul Nedergaards død – den 25/1 1970 – fortsætter fru Yrsa Nedergaard med at forestaa udgivelsen af de resterende hefter (antagelig 3) af Ribe stift. Til disse hefter foreligger der manuskript fra pastor Nedergaards haand.

Udgivelsesretten til det endnu manglende af værket, nemlig Haderslev stift, samt eventuelle suppleringshefter, overgaar fra 1/1 1971 til patronatet for Dansk Præste- og sognehistorie. Som redaktør har patronatet efter pastor Nedergaards ønske antaget provst J. Juul Sørensen, Hellerup, og som medarbejdere desuden sognepræst dr theol Hejselbjerg Paulsen, Fjelstrup, sognepræst Georg S. Geil, Haderslev, og pastor emer Aage Dahl, Virum.

Pris for dette hefte: 26,25 kr.

heri medregnet moms og porto. Prisforhøjelsen skyldes stigning i moms'en. – Hvert hefte med den vanskelige sats indeholder stof som en bog i tilsvarende oplag til ca 40 kr.

Patronatet for Dansk Præste- og Sognehistorie:

Baun, C., biskop, fh Viborg, *Birkelund, Palle,* rigsbibliotekar, Kbhvn. *Dahl, Aage,* sognepræst, Virum. *Fabricius, L. P.,* dr theol, sognepræst, Charlottenlund, formand. *Fabritius, Albert,* dr phil, kgl historiograf, Kbhvn. *Fuglsang-Damgaard, H.,* dr. theol, biskop, Kbhvn. *Georg S. Geil,* sognepræst, Gl Haderslev. *Holt, Paul,* seminarierektor, Aarhus. *Hvidtfeldt, Johan,* dr phil, rigsarkivar, Kbhvn. *Paulsen, H. Hejselbjerg,* dr theol, sognepræst, Fjelstrup, *Riisager, Vagn,* mag art, provst, Randers. *Sommer, Otto.* kordegn, Kbhvn (redaktionssekretær). *Sørensen, J. Juul,* provst, Hellerup. *Topsøe-Jensen, Helge,* dr phil, overbibliotekar, Kbhvn.

Som medlemmer er for *Ribe stift* indtraadt:
A. Bork Hansen, sp, Løgumkloster. *Steen Christiansen,* provst, Gram. *A. Fog Pedersen,* kirkeminister, højskoleforstander, Rødding. Chefredaktør *Knud Rée,* Esbjerg. *M. L. Skovsborg,* sp, Tinglev. *Ingrid Vig-Jensen,* overbibliotekar, Esbjerg Centralbibliotek.

Redaktørens adresse er: Hellerupvej 84, 2900 Hellerup.

DUPLEX-TRYKKERIET